

ਉੱਚ, ਜਾਣਕਾਰੀ, ਅਤੇ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਲੇਖਕ: ਡਾ. ਜਸਦੇਵ ਸਿੰਘ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૧૫૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ટું ૨૧૨૫૧૨૦૦ નિઃશ્વર

વિષય ૬-૧૩

રા. વનસુખલાલ કુબ્જલાલ મહેતા

હું, સરલા અને મિત્રમંડળ

હાસ્યરસથી ભરપુર

બાવીસ વાર્તાઓનો સંગ્રહ,

કર્તાની છબી સાથે

લેખક,

રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા,

એલ. ઈ. હ.

(મેટરોલિકાના નિબંધ, સરલાકે હાસ્ય, પ્રતિમાની પ્રતિક્ષા
વિગેરેના લેખક.)

પ્રકાશક,

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

મુંબાઈ.

સંવત ૧૯૭૬.]

[ઈ. સ. ૧૯૨૦.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
સમઘાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૮૫૮

પ્રથમ આવૃત્તિ.

(પુસ્તક-પ્રકાશનના સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન)

આ પુસ્તક મુબઇ નં. ૯૩ ચીચપોકલી પર્લ રોડ પર રોડ નોંધણી
હિન્દુ એડ્વિનેઝ કે. એન. સેલર પ્રેસમાં બદલણ પીતાંબર ઠક્કરે
અધ્યુ છે અને શા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ
મોરારજી ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬ સેન્ટ્રલસ્ટ્રી રોડ,
ગિરગામ મુબઇ નં. ૪ માંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

અમ્હારા બે બોલ.

ગુજરાતની સમક્ષ આ અમ્હારે આઠમું પુસ્તક રજુ કરતાં અમ્હને આનંદ થાય છે. આ પુસ્તકના લેખક બાઈ ઘનસુખલાલ મહેતા ગુજરાતી સાહિત્યના વાંચકોથી અબ્બણ્યા નથી. કેટલાક ન્હાનાં ન્હાનાં પુસ્તકોના લેખક તરીકે એ જાણીતા હોવા ઉપરાંત ટુંકી, મામિક અને હાસ્યજનક વાર્તાઓના લેખક તરીકે પણ આ લાઈ એટલા જ જાણીતા છે. અને આ વાર્તા-સંગ્રહ એમણે જુદા જુદા વખતે ગુજરાતના જુદા જુદા માસિક પત્રોમાં કે એવા સ્થલોએ પ્રગટ કરેલી વાર્તાઓના એક સંગ્રહ છે.

આ વાર્તાઓ સાહિત્યના એક નમ્ર ઉપાસકની દૃષ્ટિએ અમ્હારે માનવું છે કે કેવલ નિર્દોષ હાસ્યરસથી હસતી રમતી અને સુંદર છે. સ્ત્રીઓ અને બાલકોના હાથમાં સ્ટેજ પણ સંકોચ વિના એ મુકી શકાય તેવી જ મનોહર છે અને તેમાં બુદ્ધિના ચમત્કારિક તત્વો પણ એવાં જ દૃશ્ય થાય છે.

અમ્હને આશા છે કે ગુજરાતના વાંચકવર્ગ આ પુસ્તકનો યોગ્ય રીતે સાદર કરશે અને લેખકના પરિશ્રમને વધાવી લેશે.

શ્રી વિજયાદશમી. }
સંવત ૧૯૭૬.

પ્રકાશક.

બે બોલ.

વાર્તાઓમાંથી કેટલીક અંગ્રેજીના અનુવાદ રૂપે છે, કેટલીકનું વસ્તુ માત્ર અંગ્રેજીમાંથી લીધું છે, કેટલીક અંગ્રેજીની છાયા રૂપે છે અને કેટલીક સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલી છે. આ વાર્તાઓ અમુક સંજોગોમાં જુદે જુદે વખતે લખાતી આવતી હતી અને હમણા જે સ્થિતિમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે તેના કરતાં વધુ પૂર્ણ દશામાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર હતો પણ એટલામાં

તુટયો મ્હારો તંબુરાનો તાર રે,
ભજન અધુરું રહ્યું રે.

એટલે જેવી સ્થિતિમાં માસિકોમાં પ્રકટ થઈ નેવીજ અહિં રજુ કરું છું. વાંચનારને આ વાર્તાઓ વાંચીને કાંઈક પણ આનંદ મળશે અને તે દ્વારા આ દુઃખી જગતનું દુઃખ અલ્પ સમય પણ ભૂલી શકાશે તો હું મ્હારી મહેનતનો બદલો વળી ગયો સ્હમજીશ.

લી૦

સાન્તાક્રુઝ,
૨૭ હસનાબાદ લેન;
તા. ૧૩ી ઓક્ટોબર ૧૯૨૦.

} ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ
મહેતા.

આ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

૧. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી,
ભોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬,
સેન્ટ્રલ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ.
 ૨. મેશસ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,
બુકસેલસ એન્ડ પબ્લીશર્સ,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.
- તથા, જાણીતા સર્વે બુકસેલર્સ.

સ્વ. રા. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠીકૃત પુસ્તકો.

	રૂ. આ.
સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો: સાતમી આવૃત્તિ:	૨—૪
,, ભાગ ૨ જો: પાંચમી આવૃત્તિ:	૨—૮
,, ભાગ ૩ જો: ચોથી આવૃત્તિ:	૨—૦
,, ભાગ ૪ થો: ચોથી આવૃત્તિ:	૫—૪
સ્નેહસુદ્રા (કાવ્ય:) ત્રીજી આવૃત્તિ:	૧—૦
શ્રી ઈશાવાસ્થ તથા કેન ઉપનિષદ, આપાંગર કરનાર: સ્વ. શાસ્ત્રી જીવરામ લલ્લુભાઈ	૧—૪
પુરોપ, એશીઆ વિગેરે ખ હોમાંની મહા- પ્રજાઓમાં જનસ્વભાવનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાન્તો (મળતી નથી)	
હીલાવતી જીવનકલા	૦—૧૨
દયારામનો અક્ષરદેહ	૧—૪
સાક્ષરજીવન (કર્તાની વસ્તુ રંગની છબી સાથે)	૨—૦
The Classical Poets of Gujarat.	૭—૬
Marriage forms under Ancient Hindu Law	૦-12

મળવાનું કેશાણ:

૧. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી,
મોરારજી ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨-૩૧
સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, સુબાઈ.
અને ભણીતા સર્વે બુકસેલર્સ.

સમિત્ર લોકમિત્ર માસિક પત્ર

સમાલોચકના

આલોકને ખાસ લાવથી મળતાં નવાં પુસ્તકો.

તૈયાર છે:

૧. ગુલામગિરીનો ગજળ: નવ ચિત્રો સાથે.
અ. સો. વિમળા સેતલવાડકૃત ... રૂ. ૨—૦
૨. લલિતનાં કાવ્યો: રા. લલિતની છબી સાથે:
રા. જન્મશંકર મહારાંકર ખુચ-લલિતકૃત ૩. ૧—૦
૩. મારી વીસ વાર્તાઓ: કર્તાની છબી તથા
ખીખા આઠ ચિત્રો સાથે.
રા. દેશવમસાદ છોટાલાલ દેસાઈ, ખી. એ.
એલએલ. ખી. કૃત ... ૩. ૨—૦
૪. સાક્ષરજીવન: કર્તાની ત્રણ રંગની છબી સાથે:
પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરનાં પ્રવેશક તથા
ટિપ્પણ સાથે, સ્વ. રા. ગોવર્ધનરામ મા.
ત્રિપાઠી, ખી. એ., એલએલ. ખી. કૃત... ૩. ૨—૦

૫. કમલાના પત્રો:

૨૧. શિવલાલ હતમરામ યાજ્ઞિક કૃત. ... ૩ ૨—૦

૬. ઉષાકાન્તા: ખીજી આવૃત્તિ: કર્તાની છબી તથા

ખીજાં આઠ સુન્દર ચિત્રો સાથે:

સ્વ. રા. ભોળીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટિઆ

ખી. એ. કૃત. ૩. ૨—૦

૭. અરવિન્દ ધોષનું તત્વજ્ઞાન: “ આર્ય ”

પત્રમાં પ્રકટ થયેલા પંદર નિબંધોના અનુ-

વાદ: શ્રી અરવિન્દ ધોષની છબીઓ સાથે:

રા. મોતીલાલ જોડાલાલ મહેતા કૃત. ... ૩. ૨—૦

૮. હું, સરલા અને મિત્રમંડળ: કર્તાની છબી

સાથે: હાસ્યરસથી બરપુર ખાવીસ વાર્તાઓ:

રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા કૃત... ૩. ૨—૦

આ મો પુસ્તકો સમાલોચકના છ રૂપીઆના

ગ્રાહકોને દસ ટકાના વળતરથી

આપવામાં આવશે.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી

ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬ સેન્ટ્રલસ્ટ્રેટ રોડ,

ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

स्व. सौ. सरला

અર્પણુ:—

સ્વર્ગસ્થ સરલાને—

Thy voice is on the rolling air;
I hear thee where the waters run;
Thou standest in the rising sun,
And in the setting thou art fair.
What art thou then? I cannot guess;
But thou I seem in star and flower;
To feel thee some diffusive power;
I do not therefore love thee less.
My love involves the love before;
My love is vaster passion now;
Tho' mix'd with God and Nature thou;
I seem to love thee more and more.
Far off thou art, but ever nigh;
I have thee still, and I rejoice;
I prosper, circled with thy voice;
shall not lose thee tho' I die. *

લી૦

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

* 'IN MEMORIAM' by Lord Tennyson.

અનુક્રમણિકા.

વાર્તા.	પૃષ્ઠ.
૧. હું અને સરલા...	૧
૨. ચોરની બહીષ્ ...	૧૫
૩. હમારો ચોર ...	૨૫
૪. સદ્વારનું સૌન્દર્ય ...	૪૧
૫. પુતળાના પગ ...	૫૭
૬. ઘડિયાળ. ...	૬૯
૭. હમારો કુતરો. ...	૮૩
૮. હમારો રંગનો દાગડો. ...	૧૦૭
૯. કરકસર ...	૧૨૫
૧૦. હમારું વાદરું. ...	૧૪૧
૧૧. મૃતપ્રેતનું અસ્તિત્વ. ...	૧૫૯
૧૨. મનોવૃત્તિદર્શક યંત્ર. ...	૧૭૧
૧૩. એમેન્સ્યાર અભિનયકલા ...	૧૮૧
૧૪. સ્નેહવદનનું કુંડું. ...	૧૯૫
૧૫. કુતરાંઓ-તત્સમ્બન્ધે કેટલુંક. ...	૨૦૯
૧૬. કૈનયાલાલનો ભાઈ. ...	૨૨૧
૧૭. કૈનયાલાલની સિગાર ...	૨૩૩
૧૮. આહ! પેલું મુખ. ...	૨૪૫
• ૧૯. પદો પકારવૃત્તિ ...	૨૫૯
૨૦. ઉપપત્તિ અને વ્યવહાર. ...	૨૭૭
૨૧. અભિનયકલાનું એક અંગ. ...	૨૮૯
૨૨. મુસાફરી ...	૩૦૩

હું, સરલા અને મિત્રમંડળ.

હું અને સરલા.

હું, સરલા, અને મિત્રમંડળ.

વાર્તા પહેલી.

હું અને સરલા.

મહારા અને સરલાના જીવનમાં પ્રથમથી જ કાંઈ એવા બનાવો બનતા આવ્યા છે કે જેથી ત્રાહિત મનુષ્યોને હાસ્યરસની ભિમિ ઉછળી આવે અને હૃમને એથી કાંઈક જૂદી જ જાતની લાગણી થાય.

હું યુવાન હતો, કાલેજમાંથી પરવારીને તરતને નોકરીમાં રહ્યો હતો; સરલા સાધારણ અભ્યાસ પૂરો કરીને ભરવા ગુંથવાના કલાસમાં જતી હતી. હું એને આજાખતો હતો. તે મહેને આજાખતી હતી. હમે ઉભય લગ્નથી જોડાવાને રાજી હતાં, ઉત્સુક હતાં. સરલાના પિતાની ઇચ્છા કાંઈક વિરૂદ્ધ હતી.

એક દિવસ નાતાલની રજા અગાઉ એએક દિવસ પહેલાં મહારા ઉપર સ્નેહવદનની પતીનો પત્ર આવ્યો; અન્દર લખ્યું હતું:—“હમે આ નાતાલની ત્રણેક દિવસની રજા ગાળવા જરૂર મલાઈ આવે. સરલાને પણ મહે બોલાવેલી છે એટલે હમને ઉભયને આનન્દ થશે.” પછી બીજી કેટલીક પ્રાસંગિક જાણતો લખીને

છેલ્લાં લખ્યું હતું કે, “ત્હમે એમનો સ્વભાવ તો જાણો છો, પણ હું બનતા સૂધી તો એમને ત્હમारी આડે નહિં આવવા દઉં.”

આ પત્ર વાંચીને હું હર્ષથી પ્રકુલ થઈ ગયો. અને સ્નેહવદનની પત્ની શોભનાને મનમાં અનેક આશીષ આપવા લાગ્યો. સ્નેહવદન વિષેનું ‘ત્હેનું’ લખાણ જરા મ્હારા મનમાં ખુંચ્યું પણ પાછળથી “એ બિચારો શું કરવાનો છે?” એમ ધારીને મન વાળ્યું. બિચારા સ્નેહવદનનો સ્વભાવ કાંઈક વિચિત્ર હતો. સર્વ મનુષ્યો ઉપર તે ઉપકાર કરવા જતો પણ કોણ જાણે શાથી ઉપકારને બદલે કાંઈક ઉંધું જ વેતરાતું. સ્નેહવદન પોતાની ભલાઈથી ગમે તે કરવા ધારે પણ નસીબ ત્હેની પાસે એવાં કાર્યો કરાવતું કે પરિણામે ત્હેને બિચારાને જશમાં જૂતિયાં જ પડે! વળી મ્હને બિચારી, ભલી શોભનાનો વિચાર આવ્યો: “અહો! કેવી માયાળુ! હમારે માટે એણે કેટલી મહેનત કરી છે!”

જવાનો દિવસ જેમ તેમ કરતાં આવ્યો. હું હાથમાં ન્હાની ખેંચ લઈને આન્ટરોડ ઉપર ૩-૧૫ ની ટ્રેન પકડવા ઉપડી ગયો. ત્યાં જઈને જોઈં છું તો સરલા પણ ન્હાની ખેંચ લઈને સ્ટેશન ઉપર ફરતી હતી. મ્હેં ત્હેને સાહેબજી કરીને પૂછી જોયું તો જણાયું કે શોભનાએ ત્હેના ઉપર પણ આમંત્રણ

મોકલ્યું હતું અને ત્હમાં પણ આ જ દેન અનુકૂલ આવશે એમ જણાવ્યું હતું. બન્ને જણ એક જ સ્થલે જવાનાં હતાં એટલે સ્વાભાવિક રીતે હમે વાતે રહ્યાં. મહારા મનમાં એમ થયા કરતું હતું કે આજે સેકન્ડ ક્લાસમાં પેસેન્જરોની લીડ નહિં હોય તો સાડું !

દેન આવી પહોંચી. પેસેન્જરો બહુ ન હતા; સેકન્ડ ક્લાસના ડબા ખાલી હતા. એક ખાલી ડબામાં મહેં સરલાને બેસાડી, બન્ને બેંગ અન્દર મૂકી અને વ્હીસલ થઈ એટલે મહેં પણ ઉપર રહીને બારણું બંધ કર્યું. એટલામાં સ્નેહવદન ચાલતી દેને હાંફળા હાંફળા દોડતા આવીને હમારા ડબામાં રહી બેઠા. ચાલતી દેને રહડવાથી અને તે પકડવાના પ્રયાસમાં આંધેથી દોટ મૂકવાથી ત્હમનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો હતો તે શમી ગયા પછી મહેં રૂમાલથી લુછતાં સ્નેહવદને હમારા બન્નેની સાથે ઘણા સ્નેહથી શેકહુંડ કરી અને કહ્યું: “હું જાણતો હતો કે ત્હમે આ દેનમાં આવવાનાં છો તેથી ખાસ કરીને મહેં આ દેન પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હું ચૂકી જ જાત પણ છેક ઑફીસથી સ્ટેશન સુધી દોડતો આવ્યો ત્યારે જ આ દેન પકડાઈ. નહિં તો ત્હમે તો સ્વડી જાત ! ત્હમને વાત કરાવનાર ખીજું કેણું ? ત્હમે બન્ને એકેકની રૂામાં મલાડ સુધી ધ્રુવડની માફક જ્યાં કરત. ચલો All's well that ends well. સૌ સાડું-હા-હા

હા-હા. જે થયું તે ઠીક જ થયું. કેમ સરલાજીને, મંજામાં છે કની? કેમ ન્હાનાભાઈ, ત્હમે? ઑલ રાઈટ? હો-હો-હો-હો.” આમ ઠરીને પુનઃ ત્હમણે એક પ્રચંડ હાસ્ય કર્યું.

હું તો ત્હમના આગમનથી શાંત જ થઈ ગયો હતો. મ્હારા હૃદયમાં નિરાશા પ્રસરી રહી. સરલા મ્હારા મુખ ઉપરની નિરાશા જોઈને કંઈક સ્મિત કરતી સ્નેહવદનની સાથે વાતે વળગી. પરંતુ મ્હને લાગ્યું કે એ સ્મિત ફક્ત પ્હારનું જ હતું. નિરાશામાં મ્હારી ધારણા મ્હને કાંઈક શાંતિ અર્પતી હતી; કાળાં વાઢળામાં માત્ર એટલો જ રૂપેરી દોરો હતો.

“અચાનક શોભનાને આ વિચાર આવ્યો અને મ્હને તે તરત જ ગમી ગયો. મ્હેં તો તરત જ કહ્યું કે હવે રાહ કોની જોવી છે? બોલાવો એમને! અને મ્હારે ત્યાં જે કોઈ આવે ત્હને એક દિવસ તો શું પણ એક કલાક પણ આનંદ વગરનો ન વિતાડવો પડે એ વાત તો ત્હમે ક્યાં નથી જાણતા? હું કાંઈનું કાંઈ શોધી જ કહાડું! આ પ્રમાણે હમને આનંદ આપવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતા સ્નેહવદન બોલ્યા જતા હતા. હું તો એટલો બધો ખિન્ન થઈ ગયો હતો કે બારીમાંથી ડોકું પ્હાર કહાડીને મ્હારૂં ચિત્ત અન્ય દિશામાં વાંળવાનો શ્રમ પણ લઈ ચકયો નહિ. શૂન્ય હૃદયે હું સ્નેહવદન રહામાં જોઈ રહ્યો અને તેની

વાતચિત સાંભળી રહ્યો. સરલા પણ નીચું જોઈને બેસી રહી પણ સ્નેહવદનની વાત ખુટી નહિ. ઘડીકમાં મહોટેથી હસી પડે, ઘડીકમાં હાથના ચાળા કરે અને એક વાત પૂરી થાય કે તરત જ બીજી વાત એ ઉપાડે. આ રીતે મલાલ આવ્યું.

સ્ટેશને સ્નેહવદન ટાંગાની શોધ કરતા હતા એટલામાં મહેં એક યુક્તિ શોધી કહાડી. મહેં કહ્યું: “સરલા, ત્હમે સામાન લઈને બેસી જાઓ ટાંગામાં-હું તો ચાલતો આવીશ.”

“ના ના, હું પણ ચાલતી આવીશ,” ઉપડતી દેન ભણી જોઈને સરલા ધીમેથી બોલી.

“આહો! સોના કરતાં પીણું શું? ચાલો આપણે ત્રણે જણે ચાલી જ નાંખીશું; બંગલો આવો પણ ક્યાં છે?” સ્નેહવદન આવી બોલ્યા.

થયું. બીજે ઈલાજ રહ્યો નહોતો; ટાંગામાં સામાન ગયો અને એક બાજુ હું, અને બીજી બાજુ સરલા અને વચમાં પૂર જહારમાં વાત કરતા જતા સ્નેહવદન એ પ્રમાણે હમે બંગલો જઈ પહોંચ્યાં. રસ્તામાં જૂદાં જૂદાં ઘર, તહેના ઘરઘણીઓ, રસ્તામાં મળતાં માણસો, તહેમના ધંધા વિગેરે વિષયો સમજાવી મહુને અને સરલાને અનિચ્છાએ પણ ઘણી માહિતી મળી.

હમે બંગલો પહોંચ્યાં પછી સ્નેહવદન લુગડાં ઉતારતા હતા એટલે શોભના બોલી, “અરે શું? એ

તુમારી ટ્રેનમાં જ આવ્યા ? બળ્યો એમનો સ્વભાવ એવો જ છે ! ” ઉત્તરમાં હું કાંઈ બોલું અને સરલા પ્રત્યેની મુદ્દારી ઊર્મિઓનો અણસારો પણ ઠરું એટલામાં તો લુગડાં ઉતારીને સ્નેહવદન આવી પહોંચ્યા. “ ચાલો હવે આપણે તુમારી તહેનાતમાં તૈયાર ! ત્હમે ઝટ કપડાં ઉતારી દ્યો. શોભના ! ત્હમે એકદમ મ્હા અને ખાવાની તૈયારી કરો. ” મ્હેં મ્હીડમાં દાંત કચર્યો પણ લાચાર.

હમે મ્હા અને ખાવાનું લીધાં. સ્નેહવદન વાત ક્યો જ જતા હતા. એટલામાં શોભનાએ એક માર્ગ શોધ્યો; હેણે કહ્યું, “ જાઓ સરલા, ત્હમે અને મ્હાના ભાઈ ટેનીસ તો રમો ! ”

“ હા—આ, ત્હારે અત્યારે બીજું કરવાના પણ શું ? ” સરલા કાંઈક શરમાતી બોલી,

“ ફર્સ્ટ ક્લાસ, શોભના ફર્સ્ટ ક્લાસ, ચાલો—વેકો—આપણે બધાં જ ટેનીસ રમવા ઉતરી પડીએ. ” સ્નેહવદને કહ્યું.

સ્નેહવદન ટેબલ ઉપર આનન્દથી હાથ અક્ષાંશતા બોલી ઉઠ્યા. “ ના, તે નહિ ચાલે. ” શોભના રમવાની ના પાડતી હતી ત્હને સ્નેહવદને કહ્યું “ ઘેર પડો—લા બોલાવવા અને મ્હારે આમ નથી કરવું ને તેમ નથી કરવું તે કામનું શું ? ત્યારે શું એ બે જણ એકલા રમે ? એમાં શી મજા પડે ? ઉઠો મ્હાનાભાઈ ! ત્હમે

ને શોભના એક તરફ ને હું અને સરલા બીજી તરફ જુઓ તો ખરા કેવી ગમ્મત પડે છે તે । ”

“ પણ એમાં પાર્ટી ક્યાં ખરાખર પડે છે । ” હું બોલ્યો.

“ અરે પાર્ટી ને બાર્ટી ? ” સ્નેહવદને તરત ઉત્તર વાળ્યો, “ ત્હમે પણ મારા ભાઈ ! અહીં કાંઈ કોલેજનું ટુરનામેંટ છે । અહિં તો જરા મઝાને વાસ્તે રમવાનું છે ! શોભના એમ જ્ઞાનાં નહિ ચાલે. ”

હમે ઉઠ્યાં. સ્નેહવદન અને સરલા, હું અને શોભના એમ રમ્યાં, પણ મ્હને ત્હેમાં બિલ્કુલ રસ પડ્યો નહિં. સરલા અને શોભનાને પણ ગમ્મત પડી હોય તેમ જણાયું નહિં. ફક્ત સ્નેહવદનને બહુ જ રસ પડ્યો.

છેક દીવા થયા ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે રમત ચાલુ રહી, અને પછી વાળુને પ્રોગ્રામ^૧ શરૂ થયો, તે પુરો થયો, પાનજાન ખવાયાં એટલે સ્નેહવદન પોતાના ચોરડામાં સિગાર લેવા ગયા એટલામાં શોભનાએ કહ્યું, “ આહા શું મજેનું મુનલાઈટ છે ! ત્હમે એમ કરો, ન્હાનાભાઈ, ત્હમે અને સરલા આમતેમ ફરવા માંડો એટલે હું એમની સાથે આવું છું. ”

હું અને સરલા ચોટલાનાં પગથીયાં ઉતરીને ટેનીસ કોર્ટ ભણી ચાલ્યાં. મ્હને એમ લાગ્યું કે આખરે

૧ પ્રોગ્રામ—અ એજ સંજ્ઞા: કાર્ય ક્રમ, ગોઠવણ.

મહારે સુલાગ્યે આ તક મળી છે. રાત્રિમાં ચળકતી ચન્દ્રિકા વૃક્ષને પાંદડે પાંદડે પથરાયલા આગીયા કીડા, અમૃત વરસાવતી ગાઢ શાન્તિ ! આહ ! આવાં કોડલર્યો કુંજન કુદરતના, હિમાં પનોતા પ્રેમને ઉદ્દલવતાં શી વાર ! પરંતુ મહારા આવા વિચાર દીર્ઘકાલ પર્યન્ત ટકયા નહિ; દસ સેકન્ડમાં સ્નેહવદને દોડતા આવીને મારો હાથ પકડ્યો. “અરે તુમે બન્ને ભલાં માણસ જણાએ છો ! નાહક હમને બદનામ કરવાનો વિચાર છે ! અબણ્યાં છો એટલે ખાડાખડીયા આવ્યા કે ટાંટીયો ભાગ્યો; એ તો ઠીક થયું કે તરત જ હું એટલા ઉપર પાછો આવ્યો. શોભનાને એટલી અધ્ધલ નહિ કે હમને બેને એકલાં ન જવા દઈએ !—અને તે પણ રાતે મુનલાઇટ હોય તો પણ શું ખાડા જણાય ખરાકે ? હં, ઘેર પડોણાને બોલાવી હિમની કેમ બરદાસ્ત કરવી એ જાણવાના તો સમ જ આપેલા.”

હમને ઉભયને સ્નેહવદને ચન્દ્ર, પાસેના ડુંગરાઓનો દેખાવ, આગીયા કીડા, મલાડની હવા, પાણી, માળીની આપઘા, જાજરોની સાફસુફ વગેરે વિષયો ઉપર લંબાણથી સમજાવ્યું. આ પ્રમાણે લગલગ ઠલાકેક ફરીને હમે ઘેર આવ્યાં ત્યાં મહારે જ્યાં સુવાનું હતું ત્યાં આગળ આવીને સ્નેહવદન મને મુકી ગયા અને હું ખાટલામાં સુતો ત્યારે જ પોતે

“ ગુડનાઇટ ઍન્ડ હૂપી ફ્રીમસ. ગુડનાઇટ, ” કરત હસતા હસતા સુવા ઉપડી ગયા.

થોડીવાર પછી શોભના બંગલાના ખારણા દેતી દેત મહારા ઓરડા તરફ આવી અને અંદર ડોકીયું કરીને કહેવા લાગી; “ માફ કરજો ન્હાનાભાઈ, ત્હમને નાહા હેરાનગતિમાં નાખ્યા. અહિં બોલાવીને એમણે આજ તો હદ કરી ! હવે એમને ચેતાવવા પણ શી રીતે ? બે કાંધ કહેવા જાઉં તો એ તો તરત વખતે સરલાને બનાવવા માંડે. પછી ત્હમે સરલાનો સ્વભાવ તો જાણો છે જ ને ! એને તો વખતે અપમાન લાગી જાય તે ઓડનું ચોડ વેતરધ જાય. હવે જોઈયે, હજી તો કાલ સાંજ સુધી છેને ! ”

હું દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મુકીને સુધ ગયો, અને સહવારના છએક વાગે ઉઠ્યો. દાતણપાણી કરીને ઓરડાને બહાર નીકળ્યો. સ્નેહવદન મ્હને સહામા જ મળ્યા. મ્હે આમતેમ દૃષ્ટિ કરી પણ સરલાકે શોભના દેખાયાં નહિં.

“ કેમ કેને શોધો છો ? તમે મને તે શું સ્થમજો છો ? ” સ્નેહવદને મ્હારી દૃષ્ટિની દિશા ઉપરથી કારણ જાણી લઈ ને ઠંઠું “ મેં હમણું જ શોભનાને અને સરલાને ફરવા મોકલાવી દીધાં છેઃ જરા સહવારને લહેઝત તો ચાખે ! શોભના તો ના કહેતી હતી અને કહે કે ન્હાનાભાઈને ઉઠવા દો, પછી જઈશું. અંહાં બધામાં ફલાણાની રાહ જુઓ ને, ઢીંકણાની રાહ

જૂઓ ? એ તો અહિં બેલો તે પહેલો—અને આપણે રોજ ફરવાનું છેસ્તો; કેમ ખરું ? ”

હું શો જવાબ આપું ? મુંગો જ રહ્યો. સાતેક વાગે બન્ને ફરીને આવ્યાં. તહેમના બેમાંથી કોઇના મ્હો ઉપર ખાસ આનંદ જણાતો ન હતો. પછી હમે મ્હા પીધી અને ત્રણે મ્હારા મનમાં એમ થયું કે, “ હવે જરા વરન્ડા ઉપર બેસશું—વાડામાં બોરડી છે, તહેનાં બોર તોડશું, બદામડી ઉપરથી લીલી બદામ તોડશું—હું ઝાડ પર મ્હડીશ—સરલા નીચે બોબો ધરીને ઉભી રહેશે—સ્નેહુલયાં હૈયાનાં દ્વાર સ્વર્ગ દેખાડશે—પ્રેમ ઝરાવશે. પછી મ્હારે બીજું શું બેઠએ ! ”

પરન્તુ પ્રેમી હૃદયના આ વિચારોમાં સ્નેહવદનને સ્થાન નહોતું મળ્યું. તહેની શક્તિને ગણતરીમાં ન હોતી લીધી. મ્હા પીવાઇ રહી અને પળવાર શાંતિ પ્રસરી રહી. શોભના મ્હારા મ્હામું બેઠ રહી. મ્હોં ધીમેથી કહ્યું, ‘ સરલા, શોભનાખ્હેન, ત્હમને વાડામાંના હિંચકા ઉપર બેસીને હિંચકા ખાવાનો શોખ છે કે ? ચાલો, ખવડાવું. ’

હજી પૂરા શખ્દો મ્હારા મ્હોંમાંથી નીકળ્યા પણ ન હોતા એટલામાં તો શોભના અને સરલા ઉઠ્યાં—શોભનાએ આંખ્યના ઇસારાથી મ્હારી યોજનાને પસન્દ કરી એટલામાં સ્નેહવદન બોલી ઉઠ્યા, “ અરે ! ન્હાનાભાઈ ! અત્યારે વાડામાં હિંચકા ! જાઓ મ્હારા સાહેબ; પછી

મુંબઈ જઈને એમ કહેવું હશે કે “ભાઈ, મલાડ ગયા’તા તે હિંચકા ખાઈ પાછા આવ્યા ? મહેં અત્યા-રનો પ્રોગ્રામ તો ઠરહારનોય ઘડી રાખ્યો છે. જાઓ શોભના, સરલાખેન, ત્હમારે થોડા હિંચકા ખાવા હોય તો ખાઓ, રામાને કહેશો તો ત્હમને પેટ ભરીને હિંચકા ખવડાવશે—હમારે! રામો એ કામમાં ઉસ્તાદ, હાં કે ન્હાનાભાઈ; અને પછી આજે મઠો, પૂરી અને ઢોઢળાંનું જમણુ છે ત્હેની તૈયારી કરો. ઢોઢળાં ખનાવતાં આવડે છે કે સરલાખેન ! હા, હા, હા, હા; નથી આવડતાં ? ? ત્હારે શીખો શીખો—નહિં તો સાસરામાં કેમ સમાશે ! હેં, હેં, હેં, હેં, ! ! ! ”

સ્નેહવદનનું અટ્ટહાસ્ય ચાલુ જ રહ્યું. શોભનાની ભ્રમર કંઠથી ક્ષણભર રહડી પાણી સ્નેહાળ પત્નીએ ભોળા પણ વિચિત્ર પતિ પ્રત્યેનો રોષ તરત જ સમાવ્યો અને રસોડા ભણીને માર્ગ લીધો. સરલા, નિરાશ વદને પ્રીકકું સ્મિત કરતી શોભનાની પાછળ પાછળ ગઈ. હજી સ્નેહવદનનું અટ્ટહાસ્ય ચાલ્યાં જ કરતું હતું. “ હવે ક્યાં સુધી ત્હમે હસશો ? ” મહેં ત્હેમના અટ્ટહાસ્યથી કંટાળીને કહ્યું.

“ કેમ ઠીક બળવીને ! ઓહોહોહોહો ! કેવો હુમર ? કયો છે ? સરલાખેનને પણ આપણે તો ઉંચકી નાંખીએ. અત્યારે કનેચાલાલ હોત તો જરૂર આ હુમરની કદર કરત-એ તમ્હારાથી થાય જ નહિં. હા. હા, હા, હા ! ”

સ્નેહવદન હસતા હસતા માંડમાંડ બોલ્યા. “ પણ હા. હું આપણા પ્રોગ્રામ વિષે કહેવાનું તો ભૂલી જ ગયો. એ તો એમ કે આજે મહારા એક મિત્ર છે ત્હેને ત્યાં જરા પાર્ટી જેવું છે-ઠાંઠ ખાસ નહિ-રહેજ હારમોનિયમ, ગ્રામોફોન એવુંસ્તો. ચાલો જોલા થાઓ-નહિ તો વળી એ લોકો ખૂબ પાડશે. ”

બસ—ખલાસ ! મહારાં સ્વપ્ન સ્વપ્નસમ અદૃશ્ય થઈ ગયું. હું કોઘથી હોઠ પીસતો સ્નેહવદનની સાથે પેલા મિત્રની પાર્ટીમાં ગયો અને ત્યાંથી છેક જમતી વખતે પાછો આવ્યો. જમતી વખતે સ્નેહવદન પોતાના બે ચાર મિત્રોને સાથે ઘસડી લાવ્યા હતા એટલે સ્ત્રીઓને જૂદા ખંડમાં બેસીને જમવું પડ્યું. જમી ઉઠ્યા એટલે બે વાગ્યા. સાંજે છ વાગ્યાની દ્રેનમાં પાછા જવાનું હતું. ચાર કલાકમાં મલાડ દ્વીપ^૧ પૂરી થઈ જવાની હતી અને મનની મનમાં રહી જવાની હતી. મિત્રોને આગ્રહ કરી કરીને બેસાડીને સ્નેહવદને છેક ચાર વાગ્યે જવા દીધા.

પછી હું મહારા કપડાં પહેરીને, નયનોમાંથી જવા-લામુખી વર્ષાવતો શોભનાને ‘ સાહેબજી ’ કરીને આટલા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. સરલાએ પણ ત્હેની સાથે શેકહેન્ડ કરી. શોભનાની આંખમાં શરમને માથે^૨ ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. મ્હને ખાસ સ્નેહલાંવથી, સરલા સાથે વધુ પરિચય થાય એ ઉદ્દેશથી બોલાવેલો અને પરિણામે કલાક

૧. દ્વીપ—અંગ્રેજી રાજ્ઃ દ્વીપી મુસાફરી.

પણ વાત કરવાની તક મળી નહિં એથી એના મનમાં બહુ લાગી આવ્યું હતું. પણ તે બિચારી કરે પણ શું ! તેમ હજી પણ સ્નેહવદન હમારો પીછો છોડે એમ કચ્છાં હતું ! મહને એમ થયું કે ‘ ચાલો હવે એકલાં પડશું. સાંઝનો સમય, નવાં નવાં વૃક્ષને કાંઈ પ્રેમસન્દેશો કહેતી હોય તેમ અન્ધારામાં આગળ વધતી ટ્રેન, દ્વીપ ઉપર-થી પાછાં ફરતી વખતે સ્વાભાવિક રીતે હૈયામાં થતી દિલ-ગીરી; સ્વગૃહે જતું સ્નેહ પૂઠારતું, તલસતું હૈયું ! આ પ્રમાણેની સ્થિતિ ફક્ત અર્ધ કલાકમાં પણ શું ન કરે ? ’ આવા વિચારથી હું હમારો નિરાશામાં પણ જુપાયેલી આશાને એથે, ઉત્હાસભર્યે હૃદયે કમ્પાઉન્ડની બહાર નીકળવા જતો હતો એટલામાં ઉપલા માળની બારીએથી “ ધીમે-ધીધધમે ! કેમ બહુ ઉતાવળા ? ત્હમને એકલાં જવા દેવાં છે એમ કેમ ધારો છો ? ” આ પ્રમાણે વાક્ય ઉચ્ચારતો સ્નેહવદનનો ઘાંટો સાંભળાયો ! આશાની એથ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. શોભનાએ ઘણું પણ કહ્યું કે, ‘ અત્યારે રાત પડી કચ્છાં જાઓ છો ? ’ પણ સાંભળે છે કોણ ?

“ આવી રીતે એકલાં પરોણાને જવા દઈએ તો ફરીથી આપણે ત્યાં કોણ ઠાકો આવે ? અંહું અત્યારે બિચારાં એકલાં કરે શું ? કોપરાં જાણે ? ” સ્નેહવદને આ પ્રમાણે શોભાનાના વાંધાને તોડી પાડ્યા. હમે ત્રણ જણ સ્ટેશને ગયાં, ટ્રેનમાં બેઠાં, અને ગ્રાન્ટરોડ ઉતર્યાં.

હવે મહારાથી રહેવાયું નહિં. હું મરણીયો થયો અને મહેં કેસરીયાં કર્યાં. દરવાજો વટાવ્યો કે તરત જ પાસે ઉભેલી વિકટોરીઆમાં મહેં સરલાને બેસાડી દીધી અને ‘જલદી ચલાઓ,’ એમ વિકટોરીઆવાળાને કહેતો કે હું લગલગ ચાલતી વિકટોરીઆએ ચઢી બેઠો. પાછળ સ્નેહવદન “અરે એધધધ-વિકટોરીઆવાળા બેઉકુદ્ડ હય ! ખડી રખો-હમ આનેકા હય !” બોલતા લાંબી છલંગ મારતા પાછળ આવ્યા પણ મહેં ગણ-ઠાયું નહિં. “તુમ તુમારે ચલાઓ,” એમ વિકટોરીઆવાળાને કહીને, અને “સ્નેહવદન ગુડ નાઈટ, ત્હમે ત્હમારી જવાની લોકલ ચુકી જશો-બેલા બાઓ-ચુકી જશો !” એમ સ્નેહવદનને કહીને મહેં મહેં ફેરવી નાખ્યું.

“અરે અરે ! છેક આમ શું કરો છો ?” સરલા અરુપણ્ટ રીતે બેલી પણ મુખ ઉપરની પ્રકુલતાએ એ વાક્યને જૂહું પાડ્યું. અને પછી—

પછી શું કહેવાનું બાકી રહ્યું છે ? !

પછી થોડા વખત પછી મહારાં-સરલાનાં લગ્ન થયાં. સ્નેહવદન, હજી જ્યારે જ્યારે તે દિવસની વાત નીકળે છે ત્યારે ત્યારે વિકટોરીઆવાળાને જ ગુનેહગાર ગણી લઈને ત્હને જ ગાળો દે છે પણ ખરું જોતાં વાંઠ કોનો હતો તે શોભનાથી ઘૂણું રહી શક્યું નથી.

ચોરની જહીક.

વાર્તા બીજ.

ચોરની બહીક.

હું અને સરલા કુમ્મસમાં સમુદ્ર કિનારે
બાવળીયાનાં વૃક્ષો વચ્ચે એક ન્હાના બંગલામાં
રહેતાં હતાં.

સાંજ પડી હતી, સૂર્ય અસ્ત પામવાની તૈયારી
કરતો હતો; ગરીબ મજૂરજો બાવળીયાના લાકડાંના
ભાર બાંધીને હમારા બંગલા પાસેથી જતી જણાતી
હતી. કોઈક કોઈક વખત, એકાદ હિન્દુ કુટુંબ ફરી
આવીને પાછું ગૃહ તરફ જતું દૃષ્ટિએ પડતું હતું.
સમુદ્રમાં ભરતી આવતી હતી. મોજાંને અવાજ ઘુઘુ
ઘુઘવતો નિર્મળ આકાશમાં ભળી જતો હતો.

હમને ફરી આવ્યાને થોડો જ વખત થયો હતો.
લુગડાં ઉતારીને હું ઓટલા ઉપર એક આરામ ખુરશી
ઉપર બેઠો, અને કોઈક વખત ધીમેથી અને કોઈક
વખત મ્હોટેથી “ઈન્દુકુમાર” વાંચવાનું શરૂ કર્યું.
સરલાએ સગડી સળગાવી રાંધવાની શરૂઆત કરી.

“આપણે બારેમાસ અહિં જ રહેવાનું હોય તે
કેવું સાડું?” રસોડામાંથી સરલાએ કહ્યું.

“ ખારેમાસનું તો ઠીક, પણ હું જો હવે જલદીથી એલએલ. બી. પાસ ઠરી દઉં તો મેં મહિનામાં તો અવાય ખરૂં.” હું બોલ્યો (સહવારથી ઇન્દુકુમાર જ હાથમાં હતું એટલે તે અવસર વહેલો આવે એવાં ચિત્ત જણાતાં નહોતાં.)

“ પણ આ બંગલામાં કાંઈક એકાન્ત તો ખરૂં હો.”

“ તહમને ખેરાંને એકાન્ત વાસ ગમતો જ નથી એટલે શું ? ”

“ ગમવાનું શેનું ? આવી ઉજડ જગ્યામાં રહેતાં મહારૂં મન તો માને નહિ.”

“ તહમે અસલના ઋષિપત્નીઓના જેવાં કપ્પારે થશો ? ” મહેં સહેજ હસીને સરંલાને બનાવવા કહ્યું.

“ તહમે જપ્પારે ઋષિઓના જેવા હિમ્મતવાન થશો તપ્પારે હમે ઋષિપત્ની જેવાં થઈશું.” સહામે ઉત્તર મળ્યો.

“ પણ હું તો ગમે તેવી જગ્યામાં રહેવા તૈયાર છું. તું ના પાડે છે ને ? ”

“ ના પાડેસ્તો. વખતે રાતના એકાદ ચોર આવ્યો તો મહારી સાથે તહમેય ખુબ પાડવા લાગો. બીજું શું કરો ? ”

ગુજરાતી પુરૂષપ્રજા ઉપર આ ઠલંક આવેલું મહેં જોઈને ઇન્દુકુમારનું પુસ્તક બંધ કર્યું; સહામા પ્રત્યુત્તર આપી ઠલંક ધોઈ નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. .

“તહને મ્હોંએ શું કહું? એક વખત ચોર આવે પછી હું શું કરી શકું છું તે બતાવું.”

“મ્હારે ત્હમારી બહાદુરી જોવાને ચોરને ઘરમાં ઘાલવો નથી.”

“પુરૂષો ગમે તેવા પણ ત્હમારા કરતાં તો કાંઈક ઠીક જ હોય.” પેલા બંગાળીએ ચોરને કોથળામાં ઘાલી દીધો હતો તે તું નથી જાણતી?”

કાયદાના અભ્યાસના સૂક્ષ્મ પડ નીચે આવેલાં ઇંગ્લેન્ડ વર્તમાન પત્રો અને નવલકથાઓના વિશાળ જ્ઞાનથી સરલાને મ્હાત્ કરવાનો મ્હોં ઠરાવ કર્યો.

“આજે ત્હમારે મ્હારી સાથે વાદવિવાદ જ કરવો છે કે શું?”

“હા.”

“ચોરને કોથળામાં ઘાલવામાં જતાં ત્હમે જ કાંક અન્દર પૂરાઈ જશો.” બીજા ચોરડામાં લોટ લેવા જતાં ખુરશી પાસે આવીને મ્હારી સ્હામાં કાંઈક રિમત કરતાં સરલાએ પ્રહાર કર્યો.

આ છેલ્લા પ્રહારથી હું કાંઈક ખંચાયો. પાછું ઈન્દુકુમાર વાંચવાનું શરૂ કરવામાં જ ડહાપણ સમાયલું જોયું. પણ વાંચવામાં ચિત્ત પરોવાયું નહિ. મ્હારી વાદવિવાદની છટા તો બાળ્યે રહી અને સ્હામે આવો પ્રત્યુત્તર મળ્યો.

વિચારમાં ને વિચારમાં રાત્રિ પડી. મનુષ્યને પગરવ ધીમે ધીમે બંધ પડી ગયો. આકાશમાં તારા ઝળકવા લાગ્યા. બંગલાના માળીના ઝુપડાંમાંથી ધુમાડાની સેર નીકળી. આંખમાં નિદ્રા ઘેરાણી. હાથ-માંથી પુસ્તક જમીન ઉપર પડી ગયું. અર્ધો ઠલાક આવી સ્થિતિમાં રહ્યો હૃદય એટલામાં સરલા ગાતી ગાતી રસોડામાંથી નીકળી અને પાછળથી આવીને ખુરશી હલાવી.

હમે વાળુ ઠરવા ગયાં.

એ ત્રણ દિવસ વ્યતીત થઈ ગયા. તે વખતમાં મહેં મહાઈ કલંક ઘોઘ નાંખવાનો લાગ શોધ્યો પણ નિષ્ફળ ગયો. દુર્ભાગ્યે સાંજ પડે કોઈ લિખારી પણ બંગલામાં પેસતું ન હતું કે જેથી હું મહાઈ જોઈ જતાવું. આખરે મહેને એક ઉપાય સૂઝ્યો. મહારો મિત્ર કનૈયાલાલ એક બે દિવસ થયાં ત્યાં આવ્યો હતો પણ સરલાને તે ખાખતની ખબર નહતી. મહેં ત્રેને બધી હકીકત કહી અને મહારા પ્રપંચમાં ત્રેને સામેલ કર્યો. હમારા છુપાં મંડળમાં હમે ઠરાવ કર્યો કે રાતના બારેક વાગ્યે કનૈયાલાલે મોટી ડાંગ લઈને મહારા બંગલામાં આવવું અને હું સુતો હોઉં ત્યાં એકદમ ધસી આવવું. એટલે તરત જ હું સોટી લઈને ઉઠું અને ભલભલા ઉસ્તાદોને છક કરી નાંખે તેવા લાકડીપટાથી ત્રેને મહાત્ કરીને નહસાડી મૂકું.

આ ઠરાવ પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રથમ તો કનૈયા-
લાલનો વિચાર થયો જ નહિ પણ આખરે મહારા
કાલાવાલાથી ત્હેમાં સમ્મત થયો. એટલી શરતે કે જો
કાવત્રું પકડાઈ જાય તો સરલાનો કે! પાગ્ન મહારે
સહન કરવો. પણ મહને તો ખાત્રી હતી કે કાર્યે સફળ
થવાનું એટલે હું કળુલ થયો.

ઠરાવેલ દિવસની રાત આવી પહોંચી. વાળુ કરીને
હું અને સરલા ઉપર સુવા ગયાં. સરલા તો તરત જ
નિદ્રાવશ થઈ ગઈ પણ મહને ઉંઘ આવી નહિ.
અગીયાર વાગ્યા. પથારીમાં આમથી તેમ પાસાં ફેરવવા
માંડયા પણ નિદ્રાદેવીએ કૃપા કરી નહિ. બહાર
આકાશમાં ચન્દ્ર પૂર્ણ રીતે પ્રકાશ્યો હતો. અસંખ્ય
તારાથી આકાશ છલકાઈ જતું હતું. હુમ્મસમાં ગાઢ
શાન્તિ ફેલાઈ રહી હતી. વચમાં શિયાળવાંની ટીર્થ
ચીસથી આ શાન્તિમાં વિધન પડતું હતું. સમુદ્ર પણ
નિદ્રામાં હોય તેમ શાન્ત હતો. કોઈક વખત ત્હેના
મોજાનો અવાજ મંદમંદ સંભળાતો કાને પડતો હતો.
હું પથારીમાં ઉઠ્યો. સરલાની રહામા જોયું. સરલા
પ્રશાન્ત ચિત્તે ઉંઘતી હતી. કદાચ કાંઈ માહું પરિણામ
તો નહિ આવે એ વિચારથી હું કંપ્યો. આ કાર્ય માથે
નહિ લીધું હોત તો જ ઠીક થાત એમ લાગ્યું. વખતે
હસવામાંથી ખસવું તો નહિ થાય ? સરલા બહુ બહીશે
તો શું કરીશ ? એટલામાં ખારનો છેલ્લો ટકોરો ઘડિ-

ચાળમાં વાગ્યો. મહને પાછો ઉત્સાહ થયો. જ્યારે
 સરલા જાણશે કે એ તો મશ્કરી હતી ત્યારે કેટલી ખુશ
 થશે ? એ વિચારથી આનન્દ થયો. પાછો પથારીમાં
 સુતો. સ્હાડા બાર, પોણા થતાં રહેજ નીચલું બારણું
 હાલ્યું. બારણું મહેં ખુલ્લું રાખેલું હોવાથી વધારે
 ખંડખડાટ થયો નહિ. ધીમે ધીમે દાદર ઉપર ચઢવાનો
 અવાજ સંભળાયો. દિવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં મહેં
 એક પુરૂષને દાદર પાસે જોયો. એટલામાં તો પુરૂષે
 પુઠં મારીને દિવો હોલવી નાંખ્યો. ચોરડામાં અંધકાર
 થઈ ગયો. મહને કાંઈક અન્યથા થઈ. સંકેતમાં આમ
 કરવાનું કહ્યું ન હતું. પણ વળતે વધારે તાદ્દશ કરી
 બતાવવાનું ધારીને ત્રેણે દિવો આલવી નાંખ્યો હશે.
 પુરૂષ મહારી પાસે આવ્યો નહિ. પણ ટેબલ તરફ
 ગયો. પણ અંધારું હોવાથી ત્રેને બરાબર નુઝાયું
 નહિ. ટેબલ સાથે અકળાવાથી અવાજ થયો.
 સરલા એકદમ જાગી ઉઠી. પુરૂષે રૂપાનાં વાસણો
 અને મહારી ઘડિયાળ ખોળામાં લઈ લીધાં, ત્રેની
 આકૃતિ દૃષ્ટિએ પડતાં જ સરલાએ ચીસ પાડવા
 માંડી. મહેં ઘણી વારી પણ તેમ તેમ તો ચીસ વધવા
 લાગી. હું એકદમ પુરૂષની સ્હામા મહારી સોટી લઈને
 ધસ્યો. જોત જોતામાં અચાનક પુરૂષનો હાથ ઉંચો
 થયો. લાકડીનો એક જળખર ઝપાટો મહારા માથા
 ઉપર પડ્યો. અંગાળીઓના પરાક્રમે સ્મૃતિમાંથી

ખશી ગયાં. કોથળાની વાત સ્વપ્નની પેઠે નજીક થઈ ગઈ. સરકસના ખેલાડીની માફક બે ગલોટીયાં ખાઈ મેઢેં પૃથિવીને પ્રણામ કર્યાં. મનને કાળુમાં રાખવાના સખળ પ્રયત્ન છોડે કોણુ જાણે શાથી હું પણ સરલાની સાથે સૂર પુરતો હોઉં તેમ “ચોર ચોર” ની ખુમો પાડીને બંગલો ગજાવવા લાગ્યો. પુરૂષ છલંગ મારીને નાઠો. બંગલામાં એક ઘરડા માળી સિવાય કોઈ ન હતું. માથામાં લાંગલી ડાંગ મહુને વધુ જરૂરી ખુમો પાડવાને ઉત્તેજિત કરવા લાગી. સરલા બેખાકળી થઈને મહારાં માથ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી. એટલામાં વળી પાછું બારણું ઉઘડ્યું. થોડીવારમાં જમાલ પોલિસ એક માણસને ગળચીમાંથી પકડીને અંદર લાવ્યો. મહુને પોલિસને જોઈને હિમ્મત આવી. દીઠીને દિવાસળી સળગાવીને દિવો સળગાવ્યો. પ્રકાશ પકડાયલા પુરૂષ ઉપર પડતાં જ હું ચમક્યો. કનૈયાલાલ પોલિસના બન્દિવાન તરિકે ઉભો હતો.

“કેમ જમાલ, આ માણસને તું કમ્હાંથી પકડી લઈ આવ્યો? આ તો હમારા સ્નેહી છે.” કનૈયાલાલના ગુસ્સાથી લાલચોળ થઈ ગયલાં મેઢાં સહામું જોઈને મેઢેં સહેજ ધીમેથી કહ્યું.

“પણ મહુને શી ખબર કે આ તહમારા સ્નેહી હશે? તહમારી મોટી ખુમો સાલળીને હું આમ આવતો હતો એટલામાં એક પુરૂષ મહુને દોડતો સામો મળ્યો.

હું એને તો નહિં પકડી શક્યો પણ આ પુરૂષ પણ
 હેના જ જેવા વેશમાં છુપાતો આણી તરફ આવતો
 હતો હેને મેં પકડ્યો. " જમાલે પણ જરાક ભોંઠા
 પડી જઇને ઠહ્યું.

X X X X

જમાલને જેમ તેમ પતાવ્યો. કનૈયાલાલે એક
 મહિના સુધી સરલા આગળ આવીને મુલાકાત લેવાની
 તસ્દી લીધી જ નહિં. મ્હને પણ ચોરાની વાત કરવાનો
 શોખ થતો નથી. હમારૂં પોક્કળ કૂટચું એટલે સરલાએ
 હમારી બુદ્ધિને ધન્યવાદ આપવાને બદલે હમને બૂબ
 બનાવ્યા ! લાચાર ! સ્ત્રીઓમાં હાસ્યરસની લાગણી
 હાતી જ નથી એમ હું તો ધાડું છું.

હમારો ચોર.

વાર્તા ત્રીજી.

હમારો ચોર

જ્યહારે ચાન્તાકુસનું હમારું ન્હાનકડું ઘર (સખ-
ર્જમાં રહેનારના શખ્તોમાં ઠહીએ તો ગંગલો-વિલા-
કોટેજ-પર્ણકુટી-શાન્તિસદન-સ્નેહનિવાસ વગેરે વગે
રે) બંધાઈને તૈયાર થઈ રહ્યું ત્યહારે હું સરલાને બતા-
વવા લાઈ ગયો. સરલાને બધું ગમ્યું પણ દાદર ન
ગમ્યો.

“ મહુને અમસ્ત્યુંજ એમ લાગતું હોય તો તો કોણ
જાણે પણ આ દાદર કાંઈક વિચિત્રજ લાગે છે. એટલો
ન્હાનો દાદર ચહુડતાં થાકી કેટલાં જવાય છે? ” સરલા
બોલી.

“ કદાચ તું આજે બહુ થાકી ગઈ હશે! ” હું
બોલ્યો.

ખરી વાત એમ હતી કે મહેં જ એ દાદરનો પ્લેન
કર્યો હતો. સામાન્ય રવંચા કરતાં ત્રણેક ઈંચ પગથીયાં
ઉંચાં કરવાથી મહેં એ પગથીયાં બચાવ્યાં હતાં. આમ
કરવાનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ કે દાદર ઉપર પાથરવામાં
આવતા ગલીયાની લંબાઈ ઓછી થાય અને પરિણામે
પૈસા બચે.

જ્યહાં કરકસર થઈ શકતી હોય ત્યાં કરકસર કર-
વામાં હું પાછી પાની કરી શકતો નથી. પગથીયાં સિવાય

મહેં દાદરના કઠેરા બહુજ ખેડાળા કરાવ્યા હતા કે જેથી ઠરીને ભાઈજેનોનાં તોફાની છાઠરાંઓ પગથીયાંને બદલે કઠેરા જ ઉતરવામાં વાપરે અને તેથી કરીને પણ ગલિયાનો બચાવ થાય.

સરલાને ચોરની ઘણી જહીક છે—પણ લગભગ દરેક સ્ત્રી-ને ચોરની જહીક તો હોય છે જ એટલે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. જો મહારો ખરો મત પૂછતા હો તો મહારે કહેવું જોઈએ કે મહુને પણ ચોરો પસન્દ નથી. અલબત્ત. ધોળે દિવસે કઠેરામાં ગંપાં મારતા મારતા એસવું અને ચોર આવે ત્યારે આપણે કેવી રીતે વર્તવું એમ કહેવું એ જૂઠી વાત છે અને અંધારી રાતે કારમી “ચોર ચોર, ખૂન, આવો, મરી ગયો, બાપડીયારે !” વગેરે ખૂમ સંભળાય અથવા તો પાણી પીવા ઉઠતી વખતે અચાનક કોઈક અપરિચિત મનુષ્યના આકાર ઉપર આપણી દૃષ્ટિ પડે તો તે વખતે આપણે શાં પગલાં લેવાં—આપણે શાં પગલાં લઈએ તે જૂઠી વાત છે.

“ચોર, ચોર” ની ખૂમ પડતાં જ હાથમાં રીવોલ્વર લઈને ઉઠવું અને ચોરને જોતાં જ ત્રેને કાર ઠરવો એ વાત ઠીક છે—અને એવા મનુષ્યો ઘણા ય જગતમાં હશે કે જેમને આ જાતનું કામ પસન્દ હશે પણ ખરું; પણ મહારી વાત જૂઠી છે. મહારો સ્વભાવ એવો છે કે હું જરા જરામાં ઉશ્કેરાઈ જાઉં છું અને તેથી મહારી ખાત્રી

છે કે ધારો કે એક વખત ચોર ઘરમાં આવ્યો અને ધારો કે એક વખત મહેં ત્રેને રીવોલ્વરથી ઠાર પણ કર્યો; પણ તે પછી હું એટલો બધો ઉશ્કેરાઈ જાઉં કે હું ઉંઘી જ ન શકું. અને એક રાતની ઉંઘ એવાં નિર્માલ્ય કાર્યને માટે ગૂમાવવા હું તો તૈયાર નથી !

આ સિવાય ચોરોને ઠાર કરવાની રહામા બીજી પણ દલીલો મોજૂદ છે. હુમાઈં ઘર નવું એટલે અન્દરનો સામાન પણ નવો; જ અને તેથી કરીને લગલગ બધી જાજમો પણ નવી જ. હવે જાજમો થોડી લાલ છે અને થોડી બીજા રંગની એટલે ચોરને ખંડુકથી ઠાર કરું તો પણ મહારાથી એમ ખાત્રીથી નહિં કહેવાય કે ત્રેને ગોળી લાગ્યા પછી એ પોતે મહારી જાજમ બચાવવા ખાતર લાલ જાજમ ઉપર જ જઈને સૂએ અને તે પણ એવી રીતે સૂએ કે લોહી બધું જાજમ ઉપર જ પડે. અને એક વખત એ જાણી જોઈને બીજા રંગની જાજમ ઉપર સૂતો તો ત્યાંથી ઉઠાડીને ત્રેને લાલ રંગની જાજમ ઉપર સૂવાનું કહેવું એ મહેને તો બહુ અર્થોગ્ય લાગે છે !

ચોરોની જાત હજી એટલી બધી અશિક્ષિત છે (આમાં પણ આપણે શું જોઈએ છીએ ? એ જ કે જે ધંધામાં લાલ દેખીતો છે તે ધંધામાં પડતાં સુશિક્ષિત વર્ગ અચકાય છે. પન્દર રૂપિયાની કલાર્કની નોકરી કરવા તૈયાર

પણ રસ્તે ચાલતા પૈસાદાર લોકોના ખીસામાંની પાંચ-સોની ઘડિયાળ લેવાની ચોખ્ખી ના ! કે રહ્યામા મનુ-બ્યોની કોમળ લાગણીઓ અને ત્યહાં સૂધી ન દુલવવી જોઈએ, એ વાત એમના ધ્યાનમાં રહેતી જ નથી. લક્ષમાં રાખવા યતન પણ કરતા નથી; એટલે ગોળી લાગ્યા પછી પણ એ લોકો ગરબડ મચાવવાના જ અને આપણાં આરશીવાળાં કબાટો, જૂના લુગડાં આપી આવીને સરસ કાચની ખરણીઓ લીધી હોય તે, સારા જગસ, જાસ વિગેરે ફેડી નાંખવા જ.

વળી તે સિવાય બીજી હરકતો પણ ઘણી છે. ચોર જાડો હોય તો જાણે સમજ્યા—એક જાડો માણસ દુનિયામાંથી એછો થાય. પણ ધારો કે મહારી બંદુક આગળ એક પાતળો જ ચોર ખડો થઈ ગયો ! તો ગોળી એના શરીરની આરપાર ખૂદાર નીકળી જાય અને પાછળ આરસીવાળું કબાટ હોય કે ફલાવર વોઝ હોય કે કાચના મોંઘાં રમકડાં હોય તો તેનો કચડધાણ નીકળી જાય. હું ચોતે પણ પાતળો માણસ છું એટલે જો ચોર મહુને ગોળી મારે તો પણ પરિણામ એ જ આવે.

જ્યહારે મહેં અને સરલાએ સાન્તાક્રુઝમાં ઘર બાંધવવાનું નક્કિ કર્યું ત્યહારે મહેં આ બધી વાતનો વિચાર કર્યો હતો, કારણ કે સરલા ચોરના નામથી જ ગણરાઈ ઉઠે છે અને રાતના સહેજ ખડખડાટ થાય તો પણ મહુને ઉઠાડીને આખા ઘરમાં તપાસ કરવા મોકલે છે

હજી સૂધી હમારે ત્યાં ચોર આવ્યો ન હતો. તે ચોરના સુભાગ્ય જ ગણવાં જોઈએ, કારણ કે મ્હારો ધારો જ એવો હતો કે જ્યારે સરલા મ્હને રાતે ઉઠાડતી ત્યારે હું ઘણી જ ત્વરાથી એકેએક ચોરડામાં ફરી આવી ને પાંછા સૂઈ જતો. હવે આવી ત્વરાથી હું જતો હોઉં તે વખતે હું ચોર સાથે અથડાઉં તો શી સ્થિતિ થાય ? જો ચોર કોક ફરનીચર સાથે અફળાય તો એના મગજને જરૂર હાનિ પહોંચે—અને એના ધંધામાં મગજની તો ખાસ જરૂર અને ફરનીચરને નુકશાન થાય તે તો જાણું. તેમ જ હું જો ચોરની સાથે અથડાવાથી ગમડી પડું અને મ્હારાં મગજને નુકશાન પહોંચે તો પરિણામ શું આવે, હેનો પણ મ્હારા જેવા અનેક ઉપાધિવાળા પુરુષે વિચાર કરી જ મૂકવો જોઈએ.

આ બધી સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈને મ્હેં આ વિષય ઉપર ઘણો અભ્યાસ કર્યો છે અને ઊંડું મનન કર્યું છે. પરિણામે હું રોજ રાતના કાળા ભમર પાયજામે પહેરીને સૂઈ છું. ચોર જો મ્હને બંદુકથી ઠાર કરવા માગે તો કાળાં લુગડાંથી હેના માર્ગમાં બહુ મ્હોટી મુશ્કેલી ટૂંલી થાય અને તેથી ઠરીને તે બંદુક ફેડવાની હિંમત જ કરે નહિં એ બનવા જોગ છે. તેમ જ આથી ઠરીને બંદુકના ધડાકાથી સરલાને જે ગભરામણ થાય તે પણ નહિં થવા પામે. પણ મ્હારે અત્રે એટલું તો જણાવવું

જ નેધએ કે મહેં હજી સુધી એક પણ ચોરને ઠાર કર્યો નથી. ત્હેનાં બે મુખ્ય ઠારણો છે. એક તો એ કે હમારા ઘરમાં ચોરે હજી સુધી પ્રવેશ જ કર્યો નથી અને બીજું એ કે મહારી પાસે રીવાદ્દર જ નથી અને વસાવવાનો વિચાર પણ નથી.

પણ શહેરની વાત જુદી અને સળર્જની વાત જુદી; તેથી જ્યારે મહેં સાન્તાકુસમાં ઘર બાંધવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે મહેં આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ વિચાર કર્યો. અત્ર ખત, મહેં આ વિષે સરલાને તો જરાય કહેલું જ નહિ પણ મહેં અનેક યુક્તિપ્રયુક્ત વિષે વિચાર કરી જોયા. મહારે એવી યુક્તિ જોઈતી હતી કે જેથી મહારે કે ચોરનું લોહી નાહક રેડાય નહિ અને પરિણામે નવું ફરનીયર કે ગડીયા કે જાજમ બગડે નહિ.

તળાઈમાં સુતાં સુતાં જ ચોરને આપણે હંકાવી શકીએ એવી કાંઈક મહારે શોધ કરવી હતી. સરલા મહેને ચોર પાછળ મોકલવામાં બહુ બહાદૂર છે પણ મહારે પણ આસપાસનો વિચાર કરવો જ નેધએ ! હું ચોરને શોધવા બીજા ચોરડામાં ભ્રમતો હોઉં અને ચોર સરલાના જ ચોરડામાં ઢાખલ થઈ જાય તો ? પણ આખરે મહારા પ્રયાસ ક્તોહમંદ ઉતર્યા.

આ યુક્તિ શોધવામાં અનાયાસે મહેને ઘણીક મદદ મળી. મૂળ તો એ કે રાજ રાત પડે પાનની રકાબી,

ફલાવર વાજો વિગેરે રૂપાની ચીજો (આખો દિવસ હમે આવનાર માણસોની દૃષ્ટિ પડે તેમ કાચના કળાટમાં મૂકતાં હતાં અને ચાર પાંચ દિવસે બ્રાસો વગેરે ઘસવા પાછળ ખૂબ ધમાલ થતી.) એક ટ્રંકમાં ભરીને મહારા પલંગ હેઠે મારે મૂકવી એ પ્રમાણે સરલાની સૂચના હતી. આ સૂચના સામે મહારો સખ્ત વાંધો હતો, મહારું એમ કહેવું હતું કે આ તો નાહકનું વિધાતાને સતાવવા જેવું હતું. નીચે ચોરડામાં પડ્યું હોય તો ચોર બિચારો મુંગો મુંગો આવીને લઈ જાય પણ પલંગ નીચે હોય એટલે એને હમારા ચોરડામાં આવવું જ પડે અને પલંગ નીચે ચીજો હોય એટલે તે હાથમાં રીવોલ્વર લઈને જ આવે. આપણે ભૂલથી પણ હાત્રીએ કે એ તરત મારે ! આપણને પણ તે વખતે ઉશ્કેરાઈને મારવાનું મન થાય. પણ બીજો ઉપાય ન હતો એટલે મહારે એમ કરવું જ પડતું હતું. આ રૂપાની ચીજોએ મહારું ધ્યાન ચોરને હંકાવવાની યુક્તિ શોધી કહાડવામાં દોરવ્યું. મહેં તે યુક્તિ બરાબર અમલમાં મૂકી અને મહારા નવા ઘરમાં ગોઠવી.

થોડાક મહિના થઈ ગયા હતા પણ ચોર આવ્યો નહિ. પણ હવે મહેને લેનો ભય ન હતો કારણ કે લેને આવકાર આપવાને મહારો ઠને સાધન તૈયાર હતાં.

મહારી યુક્તિને માટે મહેં રૂપાની ચીજોને માટેના કળાટને સાફ એવી ગોઠવણ કરી હતી કે હું ઉપરથી એક

ચાંપ દાણું કે તરત નીચલા ઓરડામાંથી લીફ્ટની માફક ઉપર ચડીને આવે અને પાછું મહારે નીચે મોકલવું હોય ત્યારે નીચે જાય. મહેં સરલાને આને માટે એમ કહી રાખેલું કે એ તો ફક્ત ચાકરોને ફેરા ખાવા નહિં પડે માટે રાખવામાં આવ્યું છે. કબાટ ઉપર આવે ત્યારે, બરાબર હમારા સુવાના ઓરડાની પાસેનો જ એક ઓરડો હતો. હિંમતે આવીને ગોઠવાઈ જતું અને નીચે જાય ત્યારે હોલમાં ગોઠવાઈ જતું. સુતાં સુતાંજ મહને એમ જણાય કે અન્દરની રૂપાની ચીજો સહી સલામત છે એટલા માટે કબાટમાં મહેં એક નહાનો વીજળીનો દીવો મૂકાવ્યો.

આખરે એક દિવસે રાતે બેએક વાગ્યે મહને સરલાએ ભર ગ્રંથમાંથી ઉઠાડ્યો. હું સનેજ થઈને બીછાના ઉપર બેઠો થઈ ગયો. અવાજ ઉપરથી, ચોર જ આવે છે એમ હું જાણી શક્યો. સરલા પહીકથી ધ્રુજતી હતી પણ મહેં એને હિંમત આપી.

“સરલા, ગભરાવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. આ બનાવને માટે મહેં ચેતીને આગળથી બધી તૈયારી કરી રાખેલી છે. ફક્ત જો મહને કાંઈક લાગણી થતી હોય તો તે ચોરને માટે દયાની લાગણી જ થાય છે.” હું બોલ્યો.

આમ બોલીને મહેં ચાંપ દળાવી. રૂપાની ચીજો-વાળું કબાટ સરસર કરતું નીચે ઉતર્યું.

“અરે, અરે! તુમે શું એને રૂપાનાં વાસણો આપી દેવા માગો છો?” અતિશય વેદનાભર્યાં મુખે સરલા બાલી.

“બસ, હવે અત્યારે વધુ ગડબડ નહિં. મહેં ત્હને કહેવાનું હતું તે કહી દીધું છે.” હું બોલ્યો.

થોડીવારમાં મહેં બારીના સળીયા ભાંગવાનો અવાજ સાંભળ્યો. મહેં જાણ્યું કે ચોર અન્દર દાખલ થાય છે. ચોર દાખલ થઇને કબાટ લણી દૃષ્ટિ કરી શકે એટલો વખત આશરે ધ્યાનમાં રાખીને મહેં ચાંપ દબાવીને કબાટને ઉપર ચૂડાવી દીધું. સરલા કાંઈક બોલવા જતી હતી પણ મહેં ઇશારતથી ત્હને મુંગી જ રાખી.

મહેં ધાર્યું હતું તેમ જ થયું. ચોરે રૂપાની ચીજોના કબાટને ઉપર ચૂડાતાં જોયું એટલે તે દાદર આગળ આવ્યો; પણ ઉપર નજર કરતાં ત્હેની દૃષ્ટિ ઉપલા હાલમાં આવી રહેલા કબાટ ઉપર પડી. લાગ્યો જ તે દાદર ઉપર ચૂડીને ઉપલા હાલમાં આવ્યો. કબાટમાંથી પડતાં પ્રકાશમાં હું ત્હને બરાબર જોઈ શક્યો.

કદાવર અને પ્રચણ્ડ બાંધાનો છતાં કદમાં તે ટીંગણો હતો. આંખો ઝનુની અને વિકાળ હતી, પણ મુને ત્હેનો ભય નહતો. ચોરે થોડી વાર તે કબાટ સ્લામું જોયાં કર્યું અને પછી તે તરફ ધસ્યો પણ તે જ વખતે મહેં ચાંપ દાખી. કબાટ સરસર કરતું નીચે

ચાલ્યું ગયું, ક્ષણભર ચોર આમો બની ગયો પણ પછી સતેજ બનીને હાદર સડસડાટ નીચે ઉતર્યો.

એ જેવો નીચે ઉતરીને કબાટવાળા ઓરડામાં દાખલ થાય છે કે તરત જ મહેં આંપ દાળી. પુનઃ કબાટ ઉપરના હોલમાં ગોઠવાઈ ગયું; ચોર દબદબથી હતો- બિલકુલ હિંમત હાર્યો નહિં. (ફક્ત મહેંમાંથી તહેણે કાંઈક શબ્દોચ્ચાર કર્યો. મહેં તે બરાબર સાંભળ્યો નહિ પણ મહેંને લાગ્યું કે સાંભળ્યો હોત તો પણ લખી શકાત નહિ,) તે છલંગ મારીને પાછો ઉપર આવ્યો. ઉપર આવીને કબાટને હાથ લગાડવા બંધ છે કે કબાટ નીચે ઉતરી પડ્યું.

આથી તે વધુ દૃઢ બન્યો. તહેણે પોતાનો કોટ ઉતાર્યો અને માથે ફાળીયાં જેવું હતું તે પણ ઠહાડી નાંખ્યું. મહેંને લાગ્યું કે ગમે તેમ થાય-જોઈએ તો આખી રાત બંધ પણ કબાટને તો પકડવું જ એવો વિચાર ચોરે કર્યો લાગે છે. આ જોઈને મહેંને એટલું તો હસવું આવ્યું કે મહેં વકીયાનો ખુણા મહારા મહેંમાં દાખ્યો. મહેંને એક તરફથી હસવું આવતું હતું અને બીજી તરફથી એને માટે દયા આવતી હતી પણ આ બંને ઉર્મિ મહેં સમાવી લીધી.

હવે તહેણે બીજો રસ્તો લીધો. હાદરે ઉતરવાથી થાકી જવાય તેમ જ વાર પણ લાગે એટલે તેમ

કરવાને બદલે હેણે દાદરના કઠેરા ઉપરથી જ ઉતરવાનું રાખ્યું પછી આથી તો ઉલટો મૂને સંતોષ થયો. એક તો એમ કરવાથી એટલી વાર ગલીચો ઘસાતાં બચ્યો અને બીજું એ કે જેમ જલદીથી એ નીચે જાય તેમ જલદીથી એને નીચે ઉતારવું પડે.

આ પ્રમાણે મહેં અર્ધો ઠલાક ગમત કરી. જેવો ઉપર આવીને એ અડકવા જાય તેવો જ હું કળાથી નીચે ઉતારતો અને જેવો નીચે જાય તેવો જ હું ઉપર ચડાવતો. પણ આખરે હું કંટાળ્યો. મૂને ઉંઘ આવતી હતી અને થાક પણ લાગતો હતો; પેલા ચોરને તેવાં કાંઈ ચિત્ત જણાતાં ન હતાં. જો વચમાં હું ઉંઘી જાઉં તો પરિણામ બહુ બુરું આવે. વળી ચોરને તો રાતે જાગવાની ટેવ હોય જ અને મૂને પોતાને રાતે બહુ ઉંઘવાનું જોઈએ એટલે મ્હારાથી એ વાતમાં તેની સાથે હરિફાઈમાં ઉતરાય જ નહિં તેથી મહેં કળાટની ગતિમાં વધારો કર્યો. ઉપર આવે એટલે ફક્ત હેની દૃષ્ટિ તે કળાટ ઉપર પડે નહિં પડે તેટલામાં તે કળાટ નીચે જાય અને દાદર ઉપરથી ચોર સરીને નીચે જાય તેવું જ કળાટ ઉપર ચડે, આ પ્રમાણે મહેં કળાટને ઉપર નીચે કરવા માંડ્યું.

આથી ઠરીને મહેં ચોરની ગતિમાં પણ ઘણો વધારો કરી દીધો. ધડ ધડ ધડ કરતો એ ઉપર આવે

અને ત્યાંથી ધડડડ કરતો નીચે જાય. એમ કરતો ચોર જાણે કોઈ શરતમાં ઉતર્યો હોય તેમ જણાવા લાગ્યો. મ્હેં તેને એક ક્ષણનો પણ આરામ ન આપ્યો અને થોડી વારમાં તે પ્રચણ્ડ બાંધાનો ચોર પણ લુહારની ધમણ માફક હાંફવા લાગ્યો પણ તેમ છતાંય તે પોતાના કાર્યમાં ડગ્યો નહિં. એટલી એની બહાદૂરી !

જેમ જેમ ચોર પોતાની ગતિ વધારતો ગયો તેમ તેમ હું કબાટની ગતિ વધારતો ગયો. આખરે એ પ્રમાણે વધતાં વધતાં ગતિ એવી ત્વરિત થઈ ગઈ કે આખું ઘર લગભગ હાલવા લાગ્યું અને કોઈ મહા-ઋષિના લીધણુ તપથી ઈંદ્રનુ ઈંદ્રાસન ડોલતું હોય ત્હેના જેવું ભાસવા લાગ્યું. ચોરના હાંફવાના અવાજથી ખારણે કોઈ મોટી મોટરકાર ઉપડવાની તૈયારી કરતાં પ્રચણ્ડ અવાજ કરતી પોતાનું ઉંચ હૃદય ધડકાવતી હોય તેવી ભ્રમણા થવા લાગી; પરંતુ મ્હને નિદ્રા આવવા લાગી હતી અને વખત પણ ઘણો વીતી ગયો હતો; તેમ જ ચોર હવે હૃદયની એવી સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો કે જ્યારે જીવનમાં ફક્ત રૂપાની ચીજોથી ભરપુર કબાટ જ તેની આંખો આગળ ખડું હતું—અન્ય લક્ષ્ય ન હતું. તે પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયાસ છોડી દેવાની તેનામાં શક્તિ રહી ન હતી.

મ્હેં કબાટને નહિં ઉપર તેમ જ નહિં નીચે એ પ્રમાણે મધ્યમાં ઊભું રાખી અંદરનો દીવો હોલવી

નાંખ્યો, અને નિરાંતે સુવાની તૈયારી કરી. તે વખતે પણ ચોર ભયાનક ગતિથી ઉપર ચઢતો અને પાછો નીચે સરતો મહુને સંભળાતો હતો. આમ કપડાં સુધી આવ્યું હશે તે મહુને ખરાબર જણાયું નથી કારણ કે મહારી ઊંઘ જરા ગાઢ છે; પણ અડસટ્ટાથી હું કહી શકું છું કે ત્હેણે આખરે લાચારીએ જ્યારે મરણતોલ હાલતમાં તે કાર્ય છોડી દીધું ત્યારે પોણાચાર થવા આવ્યા હશે.

મહેં જ્યારે સહવારે ત્હેને જાણ્યો (દાદરની નીચે જ ને જેભાન હાલતમાં પડ્યો હતો. મહેં ત્હેને જરા દવા-દાડ પાછંત ઘેર મોકલાવી આપ્યો. આસપાસના કેટલાક ઉત્સાહી અને પરગજુ મનુષ્યોએ આવીને પોતાનું જોર ત્હેના ઉપર અજમાવવાની તૈયારી કરી પણ ત્હેં મની ચ્હીડ અને ગુસ્સો છતાં મહેં તેમ કરવા દેવાનો સાફ ના પાડો. બિચારાને જે સજા થઈ હતી એ ઓછી હતી ?) ત્હારે હું ત્હેને માંડ માંડ ઓળખી શક્યો. આગલી રતે જે માણસ પ્રચણ્ડ બાંધાનો માતેલા સાંઠ જેવો હતો તે સહવારે ક્ષયરોગથી પીડાતો હોય તેવો હાડકાના માળા જેવો થઈ ગયો હતો. ઘણાકને અતિ-શયોકિત લાગશે પણ મહારૂં એમ ધારવું છે કે જે અઢી કલાકની મહેનતમાં ત્હેનું આશરે ૧૦૦ શેર વજન ઘટી ગયું હશે.

પરન્તુ મ્હારા વિજયમાં એક ખામી આવા. તે એ કે રૂપાની વસ્તુઓ ઘણી જ થોડી હતી તે બચાવવા ખાતર દાદર ઉપર પાથરેલા મોંઘા ગાલીયાને આટલો ઘસાવી નાંખ્યો. એ ઠીક થયું નહિં. પણ તેનો પણ મ્હેં હવે રસ્તો શોધી કઢાડ્યો છે. બીજી રૂપાની વસ્તુઓ લઈ આવીને કળાટમાં મુકી દીધી છે કે જેથી કરીને ગાલીયાનો ઘસારો આપણને ખુચે નહિ.

सर्वपात्रसु सौन्दर्ये.

વાર્તા ચોથી.

રહવારનું સૌન્દર્ય.

રહવાર ! પ્રાતઃકાલ ! સૂર્યદેવનું તેજસ્વી આગમન ! દિવ્ય, ઝળકતું પ્રભાત ! આહા, આ સમય, આ ઘટિકા, આ પળનું અનેક સુવિખ્યાત લેખકોએ--કવિઓએ કુદરતના અઢળક સૌન્દર્યના પૂજકોએ કેવું વર્ણન કર્યું છે ! આપણે અનેકવાર કવિતાદ્વારા, નવલકથાદ્વારા અને અન્ય લેખોદ્વારા એ વર્ણનો વાંચીને કેવા આશ્ચર્ય પામીએ છીએ ? એવા પ્રભાતને નિરખવાને આપણાં હૃદયાં કેવાં આતુર બને છે ? ! એમાં ગામડાંમાંનાં પ્રભાતના પ્રભાવની તો વાત જ જૂદી. પરંતુ ઉપપત્તિ અને વ્યવહારમાં સર્વત્ર જૂઠું જ હોય છે. પુસ્તકોદ્વારા જે સત્યો આપણે જાણીએ છીએ તેને સાક્ષાત અનુભવ થતાં આપણા હૃદયમાં જૂદી જ ઉર્મિઓ જન્મે છે, આપણે જૂઠું જ સત્ય શોધી શકીએ છીએ. ખીણોમાં વસનારા બહારવટિયાઓનાં વૃત્તાંત વાંચતાં કોને બહારવટિયા થવાનો વિચાર નથી આવતો ? નદી કિનારે સાંજે બેઠા હોઈએ તે વખતે બહાના બહાના બહાણોમાં થતી રસોઈ, આકાશમાં લળી જતી ધુમાડાની ઝીણી સેર અને લસણીઆ મશાલાની આછી આછી ગંધ કોને બહાણવટી થવાની ઇચ્છા

ઉત્પન્ન નથી ઠરાવતી ? કેપટન સ્કોટ અને કેપટન પીયરીની ધ્રુવ તરફની મુસાફરીનાં વર્ણનો વાંચીને તેવા મુસાફર થવાની આકાંક્ષા કેના હૃદયમાં નથી થતી ? પરન્તુ વ્યવહારમાં એ વિચાર-એ ઇચ્છા-એ આકાંક્ષા પવનના ઝપાટા આગળ જેમ તૂણ ઉડી જાય તેમ અદૃશ્ય થઇ જાય છે. ખુદારવટિયાઓને ખમવું પડતું દુઃખ, કોઇ વખત કાંઇપણ ખળર પડ્યા સિવાય પ્રભુના દરબારમાં ચાલ્યા જવાની ધારતી વિગેરેનો ખ્યાલ આપણને આવતો જ નથી. બહાણુવટીઓના દીન જીવનમાં આવી પડતાં દુઃખો અને ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવની મુસાફરીમાંની હાડમારીથી આપણે કેવળ અજ્ઞાન જ હોઇએ છીએ. આ જ પ્રમાણે ગામડાંના સાદાં જીવનની મઝા ચાખવા હું અને સરલા એક ન્હાના ગામડાંમાં એક વખત રહ્યાં હતાં અને મહારી મરજી વિરૂદ્ધ મ્હને સડવારના સૌન્દર્યનો સાક્ષાત અનુભવ થયો હતો.

હું ઉંઘતો હતો-ભરનિદ્રામાં હતો, એટલામાં અચાનક જાણે વિસુવિયસ ફાટયો હોય, નાર્થ સીમાં કાળ સરખાં ઉભેલાં બ્રિટિશ અને જરમન એટલ-શીપોએ પોતાની ઝાડ સાઈડ છોડી હોય, અંસખ્ય યવનોની સેના દિન, દિનની જયઘોષણા કરતી આગળ ધસતી હોય, સુરતમાં સંક્રાંતિને દિવસે એક અગા-શીમાંથી “કા-અ-ટે-એ-હે-એ-એ-એ-એ !”ની દિશાએ

ચીરતી ચીસ પડી હોય, હોળીના દિવસોમાં ‘હોળીકા સમ્મેલન’ તરફથી કામ કરતાં કોઈ પુરૂષની પાઘડીને એરોપ્લેન જેવા તમાશા હવામાં કરતો જોઈને બાલકોના મુખમાંથી આનન્દથી છલકાતી ખૂમ પડી હોય કે શુદ્ધ ક્ષત્રિય વંશથી ઉતરી આવેલા વાલ્મિક કાયસ્થોની ન્યાતની જમણવારમાં હોડતા કુતરાની પાછળ છોકરાઓ હેઝેઝેઝેની ચીસ પાડતા હોય તેની દિશાએ ને ચીરતી, હૃદય ચમકાવતી, પાપીઓના હૃયાંએ ને થડકાવતી, ઠારમી, ઘેરી ખૂમ સંભળાઈ; હું જાગી ઉઠ્યો. ગભરાયો-સંશયયુક્ત બન્યો-સતેજ થયો-હિમતવાન બન્યો અને પલંગ ઉપરથી કૂદીને બારી ઉઘાડવા ધસ્યો. બારી ઉઘાડતાં બીજા એવો જ ઘેરો નિનાદ સંભળાયો. બારીમાંથી બહાર જોતાં જણાયું કે, એક ગાય પોતાની યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીને ગામડાંમાંના પ્રભાતના પ્રભાવનું મૂંઝવે જ્ઞાન આપવા યત્ન કરતી હતી ! મૂંઝવે ઘડિયાળમાં જોયું તો જણાયું કે અઢી વાગ્યા હતા. મૂંઝવે લાગ્યું કે થોડીવારમાં તે બંધ રહી જશે. પણ હોં નો વિચાર જૂદો જ જણાતો હતો. હોંના વિચાર પ્રમાણે સૂર્યોદય થઈ ગયો હતો અને મનુષ્યો હજી પણ સુઈ રહે, તે હોંને પસંદ ન હતું. દરવાજાને અડેલીને અને દરવાજાના બે પાટિયાંની વચ્ચેમાં માથું ઘાલીને વાડીમાં જોતો તે ઉભી રહી હતી. જાણે કદાચ મૂંઝવે કાંઈ સંભળાવવાનું રહી જાય એવી

દહેશત ત્હેને લાગતી હોય તેમ પોતાની ગરહન લાંબાવતી, પોતાની દૃષ્ટિ આકાશ ભણી નાખતી તે કોઈક લાંબકર્ણ મગર જેવી શોભતી હતી. મ્હને ગાયોનો અનુભવ ન હતો, ત્હેની સાથે વાત કેવી રીતે કરવી તે હું જાણતો ન હતો. તેથી મ્હેં ગ્હોટા ઘાંટા પાડીને ત્હેને શાન્ત રહેવાનું કહ્યું અને ત્હેને મારવાને છુટું બુટ ફેંકું છું એવું કરી બતાવ્યું પણ એથી તો તે ઉત્તેજિત થઈ હોય તેમ જણાયું. ત્હેણે પોતાના સુરમાંથી બે ત્રણ બુદ્ધી બુદ્ધી ભાત કહાડી. એક ગાયનઃ ગળાંમાંથી આટલો અવાજ નીકળતો હશે એમ મ્હને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. કોઈ શ્રીમંત શ્રાવકના વરઘોડામાં સૌથી આગળ ચાલતી વાજાંની બે ત્રણ ટુકડી મળીને જેટલો ઘોંઘાટ કરે, તેટલો ઘોંઘાટ આ એક ગાય કરતી હતી. મ્હને લાગ્યું કે જો વળતે હું સુધ જવાનો ઢોંગ કરીશ તો તે કંટાળીને બંધ કરશે; આ ઉપરથી મ્હેં બારી બંધ કરી પણ તેથી તો ત્હેને અપમાન લાગ્યું હોય તેમ જણાયું. નવા નવા સુર કહાડીને ત્હેણે પોતાની સંગીતકળા બતાવવાનો યત્ન કર્યો. આ પ્રમાણે લગભગ અર્ધ કલાક સુધી ચાલ્યું એટલે જે દરવાજાને અઢેલીને તે ઉભી હતી તે દરવાજા મ્હોટો. અવાજ કરીને તૂટી પડ્યો. આ અવાજથી તે ગભરાઈને ચાર પગે ઉછળતી નાઠી.

હું ઉંઘવાની તૈયારીમાં હતો અને બે ત્રણ મીનીટ શાન્તિ રહી હોત તો હું ઉંઘી પણ જાત, પણ એવામાં બે કળુતર છળાં ઉપર આવીને ઘટડુડુડુ ધુંઉંઉં ઘટડુડુડુ ધુંઉંઉં કરવા લાગ્યાં ! જ્યારે ત્હમે અમુક જાતની સ્થિતિમાં હો ત્હારે આ ધ્વનિ બહુ મીઠો લાગે છે. એક વખત મ્હેં પોતે જ એક ઝાડના થડ નીચે બેસીને આ અવાજ સાંભળીને એક ન્હાનું કાવ્ય રચ્યું હતું અને તે કાવ્ય સાક્ષર મંડળમાં બહુ ચર્ચાયું પણ હતું. પણ તે વખત મધ્યાહ્ન હતો (આ સમયે કળુતર ઘટડુડુડુ ધુંઉંઉં બોલે કે નહિ, એ પ્રશ્ને સાક્ષરોમાં બહુ ખળ-ભળાટ મચાવી મૂક્યો હતો અને મ્હારા સ્હામા પક્ષના સાક્ષરોએ અને મ્હારી તરફેણના પક્ષવાળા સાક્ષરોએ મળીને લાગલાગટ સાત મહિના સૂધી એ પ્રશ્ન ઉપર એક સુપ્રસિદ્ધ માસિકમાં બહુ વિદ્વત્તાભરી અને લાંબી ચર્ચા ચલાવી હતી અને આખરે એક જાહેર સભામાં આજ સવાલ ઉપર ચર્ચા ચાલતી હતી, તેવામાં એક સાક્ષરે બીજા સાક્ષરના અંગ ઉપર ઘસી જઈને પ્રહાર કર્યા હતા એટલે સરકારે વચમાં પડીને તે પ્રશ્નનો નિકાલ પેલા બન્ને સાક્ષરોને શિક્ષા કરીને આપ્યો હતો.) પરંતુ આ વખતે મ્હને તેવી કાંઈ ઇચ્છા થઈ નહિ; ઉલટું એમ થયું કે, અત્યારે બંદુક વપરાતી હોય તો ત્હમને

બન્નેનો શિકાર કરી નાખું. મ્હેં ત્રણ વખત હેમને
 પથારીમાંથી ઉઠીને ઉરાડયાં, એ વખત હું ઉઠ્યો ત્યારે
 હેમને જણાયું કે, વખતે હું મશ્કરીમાં જ તેમ
 કરતો હોઈશ એટલે આખરે ત્રીજી વાર તો તે ઉઠી
 ગયાં ત્યાં સૂધી હું ખારી આગળ ઉભો રહ્યો. ત્રીજી
 વખત હેમને ઉરાડીને હું જ્યાં સૂવા જઈ છું ત્યાં
 ધ્રુવડની ચીસ સંભળાઈ. આહ ! ખીજે કોઈ વખતે
 આ અવાજ પણ કેવો હૃદયભેદક, હુઃખમયો અને
 અંતર ઉકેલનારો જણાય છે ! આજ ધ્રુવડ વિશે માફ
 કવિ ગોએ “ધી રેવન” નામક કેવું ઉત્તમ કાવ્ય
 લખ્યું છે ! હું ધારું છું કે, સ્વીનબર્ને એક ઠેકાણે
 લખ્યું છે કે હેમે હુમારી ઇચ્છિત વસ્તુ, ઇચ્છિત
 સ્થલે અને ઉચિત કાલે કદી નહિં પ્રાપ્ત કરી શકે.
 જો હુમારી ઇચ્છિત વસ્તુ-ઇચ્છિત પ્રેયસી હુમારી
 સાથે હોય તો સ્થલકાલ જૂદાં હોય, જો સ્થલકાલ
 બરાબર હોય તો ઇચ્છિત વસ્તુ-ઇચ્છિત પ્રેયસી હાબર
 નહિં હોય. ધ્રુવડ બરાબર હતું, સ્થલ પણ ઉચિત જ
 હતું, પણ ઠાળ જૂદો હતો. રાતના દશ અગીઆર
 વાગ્યા હોય, સર્વંત્ર અંધકાર પ્રસરી રહ્યો હોય અને
 હેમે કોઈ ગેળી કાવ્ય વાંચતાં હો, તે વખતે દૂર દૂર
 સંભળાતી, હુમારાં હૃદયનાં અનેરાં પડ ઉકેલતી,
 સ્નેહીના સ્નેહનાં સમ્ભારણાં દેતી, હુમારા આત્માને
 હ્રિય ઉહ્યન કરાવતી કારમી ધ્રુવડની ચીસ હેમને

પ્રિય લાગે જ! પણ આ તો સહવારમાં સવા ત્રણ વાગ્યે
 હુમારા કાનના પડદા ફાટી જાય તેવી ચીજ! હેને
 શું જોઈતું હતું હેની સહમજલ પડતી ન હતી અને
 કદાચ કાંઈ જોઈતું હોય તો તે મેળવવાનો આ યોગ્ય
 ઉપાય ન હતો. આશરે વીશ મીનીટ પછી હેને
 પોતાને જ આ સત્ય જણાયું અને પાંખ ફફડાવતું
 તે દૂર ઉડી ગયું. મહેને એમ લાગ્યું કે, હવે વખતે
 શાન્તિ મળશે પણ એટલામાં એક પક્ષી, કોઈ
 ખેળથી ભરેલા છીંટના તાકા ફાડતું હોય અને સાથે
 સાથે કોઈ સુધાર કરવતને ધારે કહાડતો હોય,
 હેના જેવા અવાજથી પોતાને પેદા કરનાર તે પાક
 પરવરદેગારના ગુણ ગાતું આકાશ ગજવવા મંડ્યું.
 મહારા એક કવિ મિત્ર છે તે પોતાના કાવ્યોમાં ગામડાં
 વિષે લખતાં “અહા! ગામડાંની પ્રશાન્ત શાન્તિ!
 જાણે કોઈ ગજગામિની પોતાના છલકાતાં સૌન્દર્યના
 ભારથી પીડિત આલસ્ય મરડતી હોય ના!” એ
 પ્રમાણે લખે છે. મને એમ વિચાર આવે છે કે, કોઈ
 વખત હેને ઉધું ચતું સહમજલીને બે ત્રણ દિવસ અહિં
 રાખું; પછી હેને ગામડાંની શાન્તિનો કાંઈક ખ્યાલ
 આવશે. પેલું પક્ષી થોડીવારમાં અટકી ગયું અને
 . વાતાવરણમાં ગાઢ શાન્તિ પ્રસરી રહી.

“જે આ પ્રમાણે દશેક મીનીટ ચાલે તો મહેને
 નિદ્રા આવી જાય.” આમ વિચાર મહેને થયો, પણ

એટલામાં પેટી ગાય પાછી આવી પહોંચી અને ત્હેણે પોતાનું સંગીત પુનઃ શરૂ કર્યું. વખતે પહેલી વાર પોતાનો અવાજ ત્હેને જોખરો લાગ્યો હશે તેથી જીનતાન કે સેનસેનના અભાવે કોઈ ખીજે ઉપચાર કરવા તે આમતેમ ગઈ હશે. આ ઉપચારથી ત્હેને કાયદો થયેલો જણાતો હતો. કારણ કે આ વખતે તે પહેલાંના કરતાં પણ મ્હોટેથી ખરાડતી હતી.

આથી મ્હને એમ લાગ્યું કે હવે સૂવાનો યત્ન કરવો એ કેવળ મુખાંધ છે. એના કરતાં ઉઠીને પ્રભાત વિશે કાંઈક લખાણ લખી નાંખવું. વાંચક-વર્ગ ઘણી વાર પ્રભાતનાં વર્ણનને માટે તલસે છે તેા આ વેળાએ લખી લીધેલું વર્ણન કોઈ વખત અપમાં આવશે એમ મ્હને જણાયું. આમ ધારીને હું પથારીમાંથી ઉઠ્યો, નોટ બુક અને પેનસીલ લઈને મ્હેં ખારણું ઉઘાડ્યું અને નીચે ગયો.

ખરું જોતાં આ ઠેકાણે મ્હારે એમ ઠહેલું જોઈએ કે, હું નીચે પડ્યો; આમાં મ્હારો જ વાંક હતો એમ હું કબુલ કરું છું કારણ કે હજી આગલી રાતે જ મ્હેં એ વાત સરલાના મન ઉપર ઠસાવી હતી. ગામડાંના શિદ્ધપશાસ્ત્રીઓના તરંગો, કાંઈ જુદી જ દિશામાં રમે છે. ખારણા પછી થોડી જગ્યા મુકીને પછી ફાદર હોવા જોઈએ એમ તેઓ ધારતા નથી. ખારણું ઉઘાડ્યું

કે તરત જ દાદરનાં પગથિયાં શરૂ થવાં જોઈએ એમ લેમનો મત હોય છે. મ્હેં આગલે જ દિવસે સરલાને કહ્યું હતું કે “ જોજે હું, પછી ખૂમ પાડશે; એકદમ ખારણું ઉઘાડીને દોડવા જતી જ નહિ. પગથિયાં એક-દમ શરૂ થાય છે અને દાદર સીધો છે, નીચે જમીન પણ સખત છે. ખારણું ઉઘાડીને જરા ખરાખર જોજે અને સંભાળથી પગથિયાં ઉપરથી ઉતરજો. ”

કનૈયાલાલ પણ તે વખતે બેઠા હતા, એટલે લેમણે પણ શિખામણ અને ચેતવણીના બે બોલ ઉમેર્યા. બિચારા સ્નેહવદનનો તો જાત અનુભવ જ હતો. આગલે જ અઠવાડિયે એક મ્હાનું ચલાણું લઈને ધબાક દબને ખારણું ઉઘાડીને તે નીચે ઉતરવા ગયા હતા અને સીધા વગરચતને નીચે ગયા હતા. સ્નેહવદન જેવા વર્તુલાકાર અંગવાળા પુરૂષ આમ સીધા નીચે આવે ત્યારે ધબાકો કેવો થાય, તે તો સર્વ જાણી જ શકે એટલે ધબાકો થતાં જ સરલા દોડી આવી અને સ્નેહવદનને લેને ધ્રુજતા અવાજે પૂછ્યું કે “ સરલા બહેન, જુઓને કશું ફૂટ્યું તો નથીને ! ખરાખર જુઓને ! ” એટલે સરલા પોતાના ખાસ ચીની ચલાણાંનો સેટ આવી રીતે રદ થવાથી દુઃખી થતા ભગ્ન હૃદયે બોલી; “ હવે તે રહે ? સહુ ઠકડા થઈ ગયા છે. એટલે હાથેથી ચલાણું પડે તે વળી સાજું રહેતું હશે ! ! ” બિચારા સ્નેહવદન પોતાનું

માથું ફૂટયું છે કે નહિ, એ જાણવાને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેનો આ જવાબ સાંભળીને ચુપ જ થઈ ગયા.

હું જમીન ઉપર પડ્યો પડ્યો આ બધા વિચાર કરતો હતો, આટઆટલા અવાજ થયા છતાં બીજાં મનુષ્યો શી રીતે ઉંઘી શકતાં હશે ? આ બધો ઘોંઘાટ મૂને જ કેમ નડ્યો ? હું જેમ તેમ ઉઠ્યો અને બારણું શોધવા ચાલ્યો. ગાય એકે શ્વાસે પોતાનું સંગીત ચલાવ્યાં કરતી હતી. મૂને મનમાં એમ થયા કરતું હતું કે ઠરઠારે ખૂદાર જાઉં અને ગાયને મારું ! પણ બારણું શોધતાં મૂને ધાર્યા કરતાં વધુ વિલમ્બ થયો. નીચલા ચોરડાની બધી બારીઓ બંધ એટલે સર્વત્ર ઘેર અંધારું. ચોરડામાં બને તેટલી ઓછી વસ્તુઓ હમે રાખી હતી પણ અત્યારે મૂને એમ જ લાગ્યું કે આખો ચોરડો વસ્તુઓથી ભરેલો છે. એક ડગલું ચાલું કે બે ત્રણ વસ્તુઓ સાથે જોરમાં અફળાઉં. એક ન્હાના સ્ટુલની સાથે તો હું આશરે સાત કે આઠ વાર અફળાયો. ત્યારે આખરે મૂંઠે મૂંઠેને હાથમાં રાખીને ફરવા માંડ્યું. થોડી વાર પછી મૂને મુંઝવણ થવા માંડી. બારણું સહવાર સુધીમાં પણ મૂને જડશે કે નહિ એ વિષે મૂને શક ઉત્પન્ન થયો. તેથી આખરે ભીંતને હાથ દબાવે ચાલવાનો ઠરાવ કર્યો કે આખરે તો બારણું આવશે-જને ! તે પ્રમાણે ભીંતને હાથ દીધો. ઘંટની ભીંતને બદલે લાકડાંની ભીંત કેમ છે એમ તે વખતે મનમાં

શંકા તો થઈ. પણ વખતે મ્હારી ભૂલ્ય હશે એમ
ધારીને હું આગળ ચાલ્યો; ત્યાં મ્હોટું પીપ વચમાં
આવ્યું. હું એક ગુલાંટ ખાધને પીપને વટાવીને
એ ત્રણ ડબ્બન ખાટલીઓના ઉપર પડ્યો. ખાટલી કેટલી
ફૂટી હશે અથવા ત્હેમાંથી શું શું ઢોળાયું હશે અને
તેથી કરીને ફરનીચરને શી શી નુકસાની થઈ હશે,
તે વિષે તે વખતે અડસટ્ટો કરવો નહામો હતો તેમ જ
અશક્ય પણ હતું. એટલે જેમ તેમ તે ખાટલીઓમાંથી
છુટા થઈને મ્હોં પાછી ભીંતને શોધી ઠહાડી. થોડક
આગળ ચાલ્યો એટલે હું ખાટલીઓમાં પડ્યો અને
ખાટલીઓમાંથી ઉઠીને જેવો હું આગળ ગયો કે
વરત જ પીપ સાથે અફળાઈને જમીન ઉપર ઝીકાયો !
પીપ અને ખાટલીઓ તેનાં તે જ હતાં પણ તે વખતે
મ્હને કંઈ સમજણ પડી નહિ. તે વખતે તો માત્ર
આટઆટલી ખાટલીઓને અને આટઆટલાં પીપોને
ઘરમાં રાખીને સરલા શું કરવા માગતી હતી ત્હેની
મ્હને સમજણ પડી નહિ. મ્હને પૂછ્યા વિના ત્હેણે
કાંઈ નવો ઉંઘાગ શોધી ઠહાડ્યો હતો કે શું એમ મ્હને
લાગ્યું. ખાટલીઓમાંથી જેમ તેમ ઉઠીને હું આગળ
ચાલ્યો એટલે પાછું પીપ અને પીપ પછી ખાટલીઓ !
થોડીવાર પછી પાછું પીપ અને પછી ખાટલીઓ !
આમ કચ્છાં સુધી ચાલ્યું તે કહી શકવું મુશ્કેલ છે.
પણ એવામાં એક વખતની ગુલાંટ જરા મ્હોટી ખાધી,

ભીત મહારા હાથમાંથી છટકી ગઈ અને હું ખારણું સાથે જ અફળાયો. ખારણું ઉઘાડતાં જ બોખીના શરીર ઉપરથી ગળડતાં હું વાડામાં પડ્યો. એકવાર માણસ રણસંગ્રામમાં ઉશ્કેરાઈ જાય છે તો પછી ત્હને ગમે તેટલા ઝખમ લાગે છે, તેમ છતાં ત્હને કંઈ અસર થતી નથી, અને અસહના વખતમાં કેટલાક રજપુતો તો મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ યવનો રહ્યામાં ઝંઝુમ્યા હતા. તે વાત અત્યાર સુધી હું માનતો નહોતો. પણ હવેથી મ્હને ત્હનું સત્ય સ્હમજાયું. હું તેટલા વખતમાં કેટલી વખત ગળડ્યો હમ્મશ અને મ્હને ઢીંચણો, પગે, હાથે, માથામાં અને આંખે શરીરે કેટલું વાગ્યું હશે, તે વિષે હવે બોલવાથી કંઈ ફાયદો નથી; બાકી આટઆટલી મુશ્કેલીઓ છતાં વાડામાં જવા માટે જે અડગ ધૈર્ય મ્હેં બતાવ્યું હતું તે ઉપરથી તો સ્કોટલેન્ડના બ્રુસ અને કરોળી-આની વાતને બદલે પુસ્તકોમાં મહારી કથા લખાવવી જોઈએ ! પણ એમ કોણ કરે ? આપણા લોકોમાં ઇર્ષ્યા એટલી બધી વ્યાપી રહી છે કે એમ કોઈ કરવા જ દે નહિં.

વાડામાં પાંચ મીનીટ હું પડ્યો રહ્યો. ત્યારે મ્હને કંઈક લાન આવ્યું, ઝાંખુ અજવાળું પડવા માંડ્યું હતું એટલે અંદરની સ્થિતિ પણ જોઈ શક્યો. આટલી બધી વાર પીપ અને બાટલીઓ મહારા

માગમાં શાથી આવ્યાં તે પણ હું જાણી શક્યો.
 ભીંતને બહારે હું લાકડાંના રક્તીનની આસપાસ જ
 ભમ્યાં કરતો હતો એટલે તેને તે જ પીપ અને
 ખાટલી સાથે એટલી વાર હું સમાગમમાં આવ્યો.
 ખાટલું અનુભવ્યા પછી અને જ્યારે એરડાની અને
 ખાટલીઓની અને અન્ય વસ્તુઓની સ્થિતિ સરલાના
 જાણવામાં આવશે ત્યારે શું થશે તે વિચાર આવ્યા
 પછી પ્રભાતના સૌન્દર્ય વિશે કાંઈક લેખ લખવાનો
 યત્ન કરવો એ વૃથા હતું એટલે એ વિચાર માંડી
 વાળીને હું પાછો ઘરમાં દાખલ થયો.

पुतलाना पग.

વાર્તા પાંચમી.

પુતળાના પગ.

હું કબાટને અઢવીને ઉભો હતો. સરલા સહામી આરામ ખુરશી ઉપર બેસીને કાંધક વાંચતી હતી. હું ઉભો ઉભો સરલાને અમેરિકામાં કેટલા રાજદ્વારી પક્ષ છે, અને તે પક્ષના નાયક કોણ કોણ છે તે વિષે રસમય લાવામાં લેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ સહમજવતો હતો, એટલામાં મહારો હાથ કબાટ ઉપર ગોઠવેલા મિન-વાના પુતળાને લાગ્યો. જાણે નીચે પડીને આપઘાત કરવાની ઇચ્છા જ રાખતું હોય, અને ફક્ત કાંધક બહાનું શોધવાની રાહ જોતું હોય, તેમ મહારો હાથ અડક્યો નહિં અડક્યો ને પુતળું અવાજ કરતું નીચે ગબડી પડ્યું. પરિણામે તેના બે સુંદર પગ શરીરથી છૂટા પડીને આઘા ગબડી પડ્યા.

“હાય, હાય; આખરે હમે પૂરું કર્યું,” સરલા અતિશય દુઃખી થતી બોલી ઉઠી, “એ તો કન્યા-લાલની ભેટ હતી. !”

“અરે, હવે ?” હું સરલાના ઘાટાનું કાંધક અનુકરણ કરતો બોલ્યો.

“અત્યારે પણ હમારે મશ્કરીમાં જ વાત ઉડાવી નાખવી હોય તો હમે જાણો,” સરલા વધુ દુઃખી થતી

બોલી, “ પણ તુમે શી શરત કરી હતી તે તો બૂલી નથી ગયાને ? ”

મહને આ શબ્દોથી ચેતન આવ્યું. હુમારાં લગ્ન થયાં તે અરસામાં જ મિનર્વાના એક જ જાતનાં એ પુતળાં કનૈયાલાલ વેચાતાં લઈ આવ્યા હતા, અને મહને હેમનું એક લગ્નની ભેટ તરીકે આપ્યું હતું. મહારી વસ્તુઓની સાચવણી માટે કનૈયાલાલને બહુ જ નીચો મત હતો, એટલે તે પુતળું આપતી વખતે જ કનૈયાલાલે મહારી મશકરી કરીને કહ્યું કે આ પુતળું હું આપું છું તો ખરો, પણ તેનું આયુષ્ય મહને બહુ લાંબું લાગતું નથી. બધાંની વચમાં મહારી આ ટીકા થાય તે મહને વ્યાજબી લાગ્યું નહિ, એટલે મહેં સહામો ઉત્તર વાળ્યો. સહેજ શબ્દની ટપાટપી પછી સર્વના દેખતાં જ શરત મરાઈ, કે જેના ઘરમાંનું પુતળું પહેલાં ભાગે, હેને બીજાએ પચ્ચીસ રૂપીઆ આપવા. શરતમાંથી હું છટકી શકું તેમ ન હતું. અને પચ્ચીસ રૂપીઆ એક સહેજ હાથ ફેરવવાથી એક મનુષ્યને ખર્ચવા પડે તે છેક નજીવી બાબત ન હતી.

“ પણ સરલા, હું એ વાત જ વિસરી ગયો હતો, ” પચ્ચીસ રૂપીઆની શરત સ્મરણમાં આવતાં મહારી હાસ્યરસની વૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ.

“ત્હારે એવી શરત મારવાનું ત્હમને કહ્યુંતું કેણે?” સરલા મિનર્વાના છૂટા પડેલા પગ પાછા ચોંટાડવાની મિથ્યા કોશિશ કરતી બોલી. પણ પગ ચોંટયા નહિ, એટલે બધા કકડા ઉંચા મૂકીને ઠબાટ ઉપર મૂકતાં મૂકતાં સરલા રોધ પડી.

“અરે, એમાં રોવાનું શું છે? કાંઈ ગાંડી થઈ છે! જાણે એમ જ જાણશું કે પચ્ચીસ રૂપીઆ ચોરાઈ ગયા હતા.” હું મ્હારા હાથને શાપ આપતો સરલાને મનાવવા બોલ્યો.

“મ્હને રૂપીઆનું એટલું બધું લાગતું નથી, પણ હવે આપણા એળખીતા પાળખીતા બધા ત્હમારા ઉપર ઉતરી પડશે, અને ત્હમારી અણુઘડતાને માટે મશ્કરી કરશે; આ વાતનો છેડો કેણે જાણે કચ્છારેય આવશે?” સરલાએ કહ્યું.

“જો મ્હને ખરૂં પૂછે તો સરલા મ્હને મશ્કરીનું લાગતું નથી પણ રૂપીઆનું લાગે છે. પણ હવે બીજા ઉપાય શો?” હું બોલ્યો.

સ્ત્રીઓ જ્યારે રૂઢન કરતી હોય, ત્યારે એમની મગજશક્તિ જેવું કામ કરે છે, તેવું બીજી કોઈ બેજા કરતી નથી, એમ મારૂં ગાનવું છે. આ વખતે પણ મારા અભિપ્રાયને પુષ્ટિ મળે તેવું બન્યું. સરલા કાંઈક શાંત થઈ અને પુતળાના કકડા સ્હામી

દૃષ્ટિ ફેરવતી ધીમેથી બોલી: “ઠહાલા, એમ ધારે કે—ધારે કે કનૈયાલાલને ત્યાં જે પુતળું છે તે ભાગી ગયું હોય તો?”

“પણ ભાગી ગયું નથી તેનું કેમ!” આવા પ્રશ્નમાં પ્રયોજન શું હશે તે વિષે વિચાર કરતો હું બોલ્યો.

“ના, ઠહાલા એમ નહિ.” પણ સરલા પોતાના આંસુ લુછતી કાંધક સ્મિત કરતી બોલી, “પણ ધારે કે કોઈ કનૈયાલાલને ત્યાં જઈને આ ભાગેલા પુતળાના કકડા મૂકી આવે, અને ત્યાંનું આખું પુતળું લઈ આવે તો?”

“અરે પ્રભુ! તું શું બોલે છે?” હું તેના આવા પ્રકારના બોલવાથી આશ્ચર્ય પામતો બોલ્યો.

“મ્હાડું શું જાય છે? પચ્ચીસ રૂપીઆ કાઢવા માગતા હો તો મ્હારે શું?” સરલા લમર ચઢાવતી બોલી.

“તું કહે છે તેમાં મઝા તો પડશે ખરી,” હું વિચાર કરતો બોલ્યો. “કનૈયાલાલને ત્યાં જઈને ચોરી કરવામાં ગમ્મત તો છે!”

“અને આપણે ક્યાં છાનું રાખવું હતું! આપણે પછીથી કહી દઈશું.” સરલા બોલી.

હું ઢચુપચુ થતો હતો તેવામાં આ શબ્દોથી કાંધક સતેજ થયો.

“હું ધારું છું કે કનૈયાલાલ ખૂબ હસશે,” સરલાએ સૂચના કરી.

“તે વિષે તો મહેને શક છે,” મહેને પ્રયોજેલી યોજનાનું લાન આવતાં મહેં કહ્યું. પણ પછી વરતજ મન ફરી ગયું, તેથી હું બોલ્યો, “એ લોકોને સુવાનો વખત થયો હશે?”

હમારા ઘરની સહામે જ કનૈયાલાલનું ઘર હતું. હું અને સરલા બારીએ ડોકાયાં. હેમના ઘરમાં નીચે બધું અંધારું હતું, અને ઉપર ફક્ત એક ચોરડામાં દીવો બળતો હતો, તે પણ ઝાંખો હતો.

“બધાં સુઈ ગયાં છે.” સરલા બોલી.

“પણ ત્યાં હું શી રીતે જઈ શકીશ? આરંભેલા કાર્યની મુશ્કેલીઓ મહેને જણાવવા લાગી તેથી હું બોલ્યો.

“તમે પણ શું આવા પ્રશ્નો પૂછો છો?” સરલાએ કહ્યું. “આપણે ત્યાંની કુંચી તેના દ્રોઈગ રૂમની બારીને બરાબર લાગે છે.”

“પણ કદાચ હું પકડાયો તો?” મહેં પૂછ્યું.

“અરે, અરે! તમે એ બધું કરી રહ્યા?” સરલા મહારા સામું, તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય કરતાં બોલી. “તમે ઘરમાં બેસો; હું બહાર છું.”

સરલાના મનમાં એક વાત આવી એટલે તે પડતી મૂકે તેવી ન હતી. હું નહિં જાત તો જરૂર તે જવા તૈયાર થાત, એટલે અનિચ્છાએ પણ હું જવા તૈયાર થયો. મહેં એક મોટો ચોવરકોટ પહેરી લીધો, અને હેના મોટા ગજવામાં આ બધી વ્યથાનું કારણ-પેલું મિનર્વાનું પુતળું અને તેના બે પગ મૂક્યા. મહેં સરલાને એક ચુંબન આપીને ઘડકતે હૃદયે ઠંનયાલાલના ગૃહ-ભણી પ્રયાણ કયું. બે મિનિટનો રસ્તો હતો, છતાં મહેને બે કલાક જેટલો લાગ્યો. વાટમાં તરેહવાર વિચારો મહારા હૃદયમાં રુકુરી આવ્યા. મેંકબંધનું નાટક સાંભર્યું. શેરીએ શેરીએ ગાળામાં બેડી પહેરી નીકળતા, અને અત્યંત દુઃખભર્યાં ગીતો ગાતા બન્દિવાનો સાંભર્યાં. આન્ડામાનની હવાં લોકો કહે છે તેટલી ઝેરી હશે કે કેમ, એ વિષે મનમાં ભાંજગડ થવા લાગી. કારા-ગૃહમાં જવું પડે, તો તેમાંથી છુટીને “ મહારો કારા-ગૃહનો અનુભવ ” એ નામક પુસ્તક છપાવવું કે કેમ, અને છપાવવું તો કોપીરાઇટ મહારે જ રાખવો કે કોઇ બુકસેલરને આપી દેવો, એ વિષે હૃદયમાં અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા.

*

*

*

આશરે પંદર મિનિટ પછી પરસેવાથી તરબોળ સ્થિતિમાં હું ઘેર પાછો આવ્યો, સરલા મહેને બાઝી પડી. “ કેમ ગદાલા, લાવ્યા ? ” એ શબ્દો સ્નેહથી

ઉભરાતાં હોવાએ પૂછ્યા. ઉત્તરમાં મહેં આમું પુતળું
બતાવ્યું અને કહ્યું: “ ભાગેલા ઠઠરા હું ફોઈંગ
રૂમમાં વેરતો આવ્યો છું. ” સરલા સંતુષ્ટ થઈ અને
મિનર્વાનું પુતળું પોતાની અસલ જગ્યાએ જઈને
હજી.

*

*

*

બીજે દિવસે હું ઑપ્રીસથી પાછો આવ્યો ત્યારે
મહેં જોયું તો સરલાનું વદન શીકું પડી ગયેલું, અને
પોતે રડું રડું થઈ રહેલી સ્થિતિમાં હતી.

“ કેમ સરલા શું થયું ? ”

“ અરે, આજે ઠંડેયાલાલ અહીં આવ્યા હતા. ”
સરલા બોલી.

“ પણ શું લેમણે બાણી લીધું ? ” મેં એકદમ
પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ તે જ છે તો. મહને કાંઈ સમજણ પડતી નથી.
અમને બંધર પડી હશે કે કેમ તે કાંઈ કળાતું નથી. ”
સરલાએ ગભરાયેલે ચિત્તે જવાબ આપ્યો.

“ પણ લેમણે કાંઈ પુતળા સંબંધી વાત છેડી ? ”
મહેં પૂછ્યું.

“ ના, તે વિષે એ અક્ષરે બોલ્યા નથી. ફરી અહીં
આવીને ઘડીએ ઘડીએ પુતળા સામી દષ્ટિ ફેરવ્યા
કરતા હતા. આખરે એથી હું એટલી બધી ગભરાઈ ગઈ

કે મહને એમ જ લાગ્યું, કે જો આમ વધુ વખત ચાલશે. તો મહારાથી સમજ પાડી દેવાશે. એટલે માથું ઢુઝવાનો ઢોંગ કરીને હું સુધ ગઈ એટલે તે ગયા. પણ બહાલા, એમ તે નહીં હોય, કે આપણા પુતળાથી કાંઈક જૂદી જ નિશાની એમના પુતળાં ઉપર એમણે કરી હોય, અને તેથી એમને વહેમ ગયો હોય ? ” સરલાએ કહ્યું.

“ હા, એમ પણ હોય ! ” હું બોલ્યો.

એ ઉપરથી મહેં અને સરલાએ લગભગ અરધા કલાક સુધી પુતળાંને તપાસ્યું પણ કાંઈ નિશાની જેવું જણાયું નહીં એટલે હમને શાંતિ વળી.

રાતના હમે સુઈ ગયા, અને કલાકેક થયો હશે એટલે સરલાએ મને ઉઠાડ્યો “ આપણા પુતળાંને પગે ચમ્પલ જેવું કાંઈક હતું. આ પુતળાંને પગે છે ? જરા જોઈ આવો છો ? મહને એ વિના બિલકુલ ઉંઘ આવશે નહિં. ” હું કાંઈક ચીઢાઈને ઉઠ્યો, અને અંધારે જ પુતળાંના પગ તપાસવા ચાલ્યો, પણ ફાઈંગ રૂમના બારણા આગળ જતાં જ હું અટક્યો. અંદર અવાજ થતો હોય તેમ મહને જણાયું. હું ક્ષણભર તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો, પણ પછી તરત જ સમય-સુચકતા વાપરી કાંઈક અવાજ કરીને ફાઈંગ રૂમમાં દાખલ થયો.

“ કોણ કનૈયાલાલ ? ” હું બોલી ઉઠ્યો.

કનૈયાલાલ શરમને માર્યે નીચું જોઈ રહ્યા. દિલ-ગીરીથી હેમનું મોં લેવાઈ ગયું. હેમના હાથમાં કળાટ ઉપર મૂકેલું મિનર્વાનું આખું પુતળું હતું, અને તેમના પગ આગળ અને કળાટની આસપાસ લાગી ગયેલા પુતળાંના કડકા પડેલા હતા.

મોં આટલું જોતાં જ ખરી સ્થિતિનું અનુમાન કરી લીધું, અને મ્હારે કેવી રીતે વર્તવું હોતે! પણ વિચાર કરી લીધો.

“ કનૈયાલાલ, માફ કરજો; મોં અનાયાસે તમારા કાર્યમાં વિઘ્ન નાખ્યું છે, પણ મહેરબાની કરીને કહેશો કે હમે અહીં શું કરવા માગતા હતા ! ” મોં અતિશય ગુસ્સાથી કહ્યું.

કનૈયાલાલ મ્હારા સામું સ્તબ્ધ થઈને જોઈ રહ્યા.

“ કેમ બોલતા નથી ? ” જાણે મનુષ્યના પાપા-ચરણથી મ્હાડું હેંચું ફાટી જતું હોય તેમ હું ધીમેથી બોલ્યો, પરંતુ કનૈયાલાલથી એકે શબ્દ બોલાયો નહીં તે તો દિગ્મૂઢ જ બની ગયા હતા.

“ કનૈયાલાલ, હમારે ખુલાસો કરવાની જરૂર નથી. હમારે ત્યાંનું પુતળું હમારી બેદરકારીથી લાગી ગયું હશે, એટલે હેના કડકા લઈને હમે હમારું પુતળું લઈ જવા—

“ નાનાભાઈ, આ વાત ત્હમે સરલા બહેનને પણ કહેશો નહીં. હું કાંઈ આ વાત છાની રાખત જ નહીં. પાછળથી ત્હમને જરૂર કહી દેત.” કનૈયાલાલ નીચું જોઈને જ બોલ્યા.

મહારાથી કાંઈ ઉત્તર આપી શકાયો નહીં કારણ કે જો હું તેમ કરવા જાત, તો તે જ વખતે કનૈયાલાલની મુખાકૃતિ જોઈને મહારાથી મોટું અટ્ટહાસ્ય કરી દેવાત. હું ભપકામાં જ ઉભો રહ્યો. કનૈયાલાલ જતે જતે બોલતા ગયા:— “ કાલે પચ્ચીસ રૂપીઆ મોકલાવી દઈશ. ”

* * *

સો મનુષ્યોમાંથી નવ્વાણું મનુષ્યો એવા હોય છે કે બીજાંની ગમે તેવી મશ્કરી કરવામાં તૈયાર પણ હોમના સ્હામી વાત આવી, તો જો સ્હામા ન્હાની કુમારિકા કે સ્ત્રી હોય, તો તરત જ દડદડ આંસુ પડવા માંડે, અને સ્હામા જો કોઈ પુરૂષ હોય તો જેમ આપણે તોના કોઈ કદા શત્રુ હોઈએ, તેમ મહિના બે મહિના આપણી સાથે બોલવાને બદલે ધુરકયાં કરે. આમાં પણ તેમ જ બન્યું. પાંચેક દિવસ પછી કનૈયાલાલ પચ્ચીસ રૂપીઆ આપવા આવ્યા, ત્હારે મ્હેં તે લીધા નહીં, અને ખરી હકીકત કહી, એટલે પંદર દિવસ સુધી મહારી સાથે તે એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહીં. આપણે શું ? મનુષ્યોની એવી ટેવ આપણે નહીં સુધારીએ તો બીજાં કેાણ સુધારવાનું હતું ?

વડોઆળ અને તે વિષે કાંઈક.

ઘડીઆળ

અને તે વિશે કાંઈક.

સાધારણ રીતે આ જગતમાં જે જાતની ઘડીઆળ જોવામાં આવે છે: એક જાતની ઘડીઆળ એ કે જે હુમેશાં જ ખોટી ચાલતી હોય, અને તે જાણતી હોય છતાં તેમાં કાંઈ પરાક્રમ સમાયું હોય એમ માનતી હોય; બીજી જાતની ઘડીઆળ એ કે જે હુમેશાં બરાબર વખત આપતી હોય, પણ જ્યારે તેમાં ખાસ તેના ઉપર આધાર રાખતા હો. ત્યારે જ તે તેમને કસાવે, અને તે પણ એવા કસાવે કે તમને એમ વિચાર આવવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે કે વીસમી સદીમાં પણ આ જાતની ઘડીઆળ બનાવવામાં આવતી હશે.

બીજી જાતની ઘડીઆળ કોઈ વખત શું કરી શકે છે, તે વિષે અત્યારે મહને એક દૃષ્ટાંત સાંભરી આવે છે; હું જ્યારે છેઠ નાનો બાળક હતો, ત્યારે એક વખત આ જાતની ઘડીઆળે હમને શિયાળાની કઠડતી ઠંડીમાં રહવારે રહાડા ત્રણે ઉઠાડી દાઢ્યા. હમે તે ઘડીઆળ ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખેલો. એટલે રહાડા સાત રહમજીને ઉઠ્યા, ચારમાં

હસ કમે હમે ચા પીધી અને પછી તરત જ મ્હને મ્હારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ નિશાળે મોકલવામાં આવ્યો. નિશાળે હું આશરે પાંચેક વાગ્યે પહોંચ્યો. હાઈશ, એટલે ત્યાંના એટલા ઉપર બેશીને હું ખૂબ રડ્યો, કારણ કે તે વખતે મ્હને એમ જ લાગ્યું કે રાતનાં કાંઈ દટંદર આવવાથી અ ખી દૂનિયાનો નાશ થઈ ગયો છે ! તે વખતે સઘળે ઠેકાણે એવું રમશાન જેવું સૂનકાર લાગતું હતું !

આવી જાતની ઘડીઆળ રાખવાથી હું એમ ધારું છું કે મનુષ્યોના ચરિત્ર ઉપર પણ ઘણી ખરાબ અસર થાય છે, કારણ કે મ્હોં ઉપર વર્ણુવ્યો તેવી જાતનો અનુભવ અનુભવ્યા પછી સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યોનો સ્વભાવ તે સહન કરી શકતા નથી, અને સારાસારનો વિચાર કર્યા વગર નહિં ઉચ્ચારાય તેવા શબ્દો બોલી ઉઠે ; આમાં જે મનુષ્યોને આ જાતના અનુભવ થયા છે તે મનુષ્યો તો તે અભાગી જનોનો દોષ નહિં જ કાઢે એમ મ્હારું માનવું છે.

આ જાતની ઘડીઆળનો અત્યુત્તમ આનંદ એમાં સમાયેલો હોય છે, કે પોતાના ઉપર ભરોંસો રાખીને કાંઈ માણસ ટ્રેન પકડવા જાય ! લાગલાગટ કેટલા દિવસ સુધી તે ઘડીઆળ મેકન્ડે સેકન્ડનો વખત

બરાબર બતાવી જશે, તે વખતે ત્હમને એમ જ લાગશે કે સૂર્યની ગતિમાં ફેર પડે પણ આ ત્હમરી ઘડીઆળમાં ફેર નહિ પડે—પણ પછી—

આવી જાતની ઘડીઆળથી ત્હમે એક દિવસે સ્વસ્થ ચિત્તે જમીને, બાળકોને ગાલે હાથ ફેરવીને અને બજારમાંથી ઠયી કયી ચીજો લાવવાની છે તે પત્નીને પુછી લઇને ઘેરથી ઑપ્રીસે જવા નીકળો.

હવે કોઇક વખત એવું બને છે કે આવી જ સ્વસ્થતાથી ત્હમે સ્ટેશન સુધી ધીમે ધીમે ચાલો, રસ્તામાં કોઇ મિત્રની સાથે મેઠિસકોમાં નવો પ્રેસી-ડેન્ટ કોણ નિમાશે તે વિષે વાત કરવા ઉભા રહો, વાટમાં મોટીને કાંઈક ચાર્જર આપવો હોય તો તે આપવા જાઓ, અને વળી કોઈક વખત ઘેરથી પાન આવવાનું રહી ગયું હોય તો પાનવાળાની દુકાને પહોંચી ખાવા ઉભા રહો, અને પછી સ્ટેશને જઈને જુઓ તો જણાય કે ટ્રેન તો દશ મિનિટ થયાં ઉપડી ગઈ છે ! કોઈ વખત એવું પણ બને કે તે જ ત્હમરી ઘડીઆળ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ત્હમે ખાધું નહિ ખાધું ને હાથ ધોઈને ગલરાયલા લુગડાં પહેરવા દોડો. ત્હાંથી વિહ્વલ ચિત્તે હાથમાં કૉલર, મોજાં અને ટોપી અથવા પાઘડી લઇને સ્ટેશન તરફ ત્વરિત ગતિથી પલાયન કરી જાઓ. રસ્તામાં આવતા જતા અને પ્લેટ-ફોર્મ ઉપર ઉભેલા મનુષ્યોને ત્હમારું કાંઈક ચોસઈ

જયું છે, અથવા તો લહમારું મગજ જરા અસ્થિર અવસ્થામાં છે એવો ભાસ આપતા લહેમે સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચ્યા, અને લહાંની ઘડીઆળમાં જુઓ તો જણાય કે ટ્રેન આવતાં હજી પંદર મિનિટની વાર છે !! હું મહારા આટલા મુંઝાઈની લોઠલ ટ્રેનોના અનુભવ પછી પણ નક્કી કરી શક્યો નથી કે ઘડીઆળની આ ભતની વિચિત્ર ધુનમાંથી કયી એછી વિટમ્બણાવાળી ઘેરથી સ્વસ્થ ચિત્તે નીકળીને ટ્રેન ખોવાની, કે આખે રસ્તે કોઈ ચોરની પાછળ દોડતા હૃદયે તેમ દોડીને સ્ટેશને પંદર મિનિટ વહેલા જઈ પહોંચવાની !

પહેલી ભતની ઘડીઆળ—જે હમેશાં પોલી જ ચાલતી હોય, તે ઘડીઆળ બિચારી કાંઈ ખાસ નુકશાન કરી શકે તેવી નથી. આપણે લહેને નિયમિત કુંચી આપ્યાં કરીએ છીએ, અને અહવાડીઆમાં એકાદ બે વખત ફાસ્ટ અને સ્લોનો કાંટે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે ફેરવીએ છીએ. આપણી ઘડીઆળ પ્રત્યેની ફરજ સમજીને આ બધા ઉપચારો આપણે કર્યા કરીએ છીએ પણ સ્વાર્થબુદ્ધિથી નહિ, કારણ કે પછી પણ જો ઘડીઆળ બરાબર નહિ ચાલે તો આપણા અંતઃકરણને તો એમ જ થાય છે કે આપણે આપણું કર્તવ્ય બરાબર કર્યું છે.

આપણે તે ઘડીઆળના સંબન્ધમાં એટલું જાણી મૂકીએ છીએ કે લહેની પાસેથી કાંઈ પણ બદલો

મેળવવાની આશા રાખવી તે કેવળ મૂર્ખાઈ છે, એટલે આપણે હેના ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ જ રાખતા નથી; દૃષ્ટાંત તરીકે, ત્હમે ઘરમાં પૂછો કે હમણાં કેટલા વાગ્યા છે અને જો કોઈ ઉત્તર આપે કે આપણી પેલી આગલા ખંડની ઘડીઆળમાં તો સવા બે વાગ્યા છે, તો ત્હમે જાણી જ મૂકો કે સાંજના છ કે સાતની વચ્ચે કાંઈક વાગ્યા હશે, વળી તે જ વખતે ત્હમે યાદ કરો કે મહેં સવારના બરાબર મૂકી હતી ને આ શું થયું ? આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ત્હમે તેના ત્વરિત ગાંત નરક સાનન્દ.શ્ચર્યથી જુઓ અને વિચારમાળામાં દુખો.

આ પ્રમાણે ઘડીઆળ વિષે વિચાર કરતાં મ્હને હમારા મિત્ર કનૈયાલાલની ઘડીઆળ સાંભરા ગયે છે. ત્હને વિષે કનૈયાલાલ કહેતા કે મમે તે મૂલ્ય પણ તે ઘડીઆળ પોતે વેચે નહિ. એમાં ખુબી એ હતી, કે તે ઘડીઆળના વિચિત્ર સ્વભાવથી પરિચિત હઈએ તો જ આપણે સાચા વખત જાણી શકીએ; નહિતો નહિ જ. એક વખત હું એમને ત્યાં ગયો ત્યારે તે ઘડીઆળમાં પંદર વાગ્યા. નિયમ પ્રમાણે સાધારણ ઘડીઆળ વધુમાં વધુ બાર વગાડે છે, એટલે મહેં સહેજ આશ્ચર્યથી તે ઘડીઆળ સામું જોયું તો કાંટા બરાબર સવા અગીઆર ને પાંચ મિનિટ જણાવતા હતા. મહેં શુંચવાઈને કનૈયાલાલને

પૂછ્યું, કે આમાં ખરો વખત શો થયો તે કેમ સ્હમજાય? કનૈયાલાલ હસતાં હસતાં બેલ્યા કે “એમાં ત્હમારો જેવાનું કામ નહિ”, અત્યારે ખરો વખત પોણા આઠનો થયો છે.” આ રીતે ખરો વખત કયી ગણ-ત્રીથી કનૈયાલાલ સ્હમજી શક્યા તે હું હજી સુધી સ્હમજી શક્યો નથી.

પરંતુ મ્હારી ઘડીઆળમાં આ ઘડીઆળ કરતાં પણ જે એક વિશેષતા છે તે એ છે, કે તે ઘડી-આળ કયી વખતે શું કરશે ત્હેનો ત્હમને કાંઈ પણ ખ્યાલ આવી જ શકે નહિ. “ફૂઠી વિરૂદ્ધ વર્તન” એ જ ત્હેનો મુદ્રા-લેખ છે. કોઈ વખત ફક્ત સહવારના જ તે ત્રણ કલાક ફાસ્ટ ચાલી જાય, અને બીજે જ દિવસે જાણે તે આ વૃથા સંસાર-થી કંટાળીને મૃત્યુને યાદ કરતી હોય તેમ પ્રત્યેક ચાર કલાકમાં બે કલાક ધીમી પડે, અને મધ્યાહ્ને તો છેલ્લો દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને અટકી જાય; વળી જાણે નવું ચેતન સ્પ્રુયું હોય અને લાળા કાલની નિદ્રા ત્યાગીને ઝબકી હોય તેમ અરધા કલાક પછી પાછી પોતાની મેળે જ ચલવા માંડીને બે કલાકમાં પોણા કલાક ફાસ્ટ ચાલતી આગળ નીકળી જાય !

પરંતુ આ મ્હારી ઘડીઆળ વિષે વધુ બોલવાંની મ્હારી દમ્મઠા નથી, કારણ કે હું ફક્ત સત્ય જ જાપવા જાઉં તો પણ લોકો ઠહેરે કે હવે છાશમાં

કેટલું પાણી ઉમેરશે? આ પ્રમાણે જ્યારે અમુક વિષય ઉપર આપણે સાચું જ બોલવા માગતા હઈએ, અને ગંભીરપદથી વાદવિવાદ કરતાં સત્ય કથન જ કરતા હઈએ, ત્યારે જો સ્હામું મનુષ્ય ધીમે રહીને બોલે કે “કેમ લાઈ! બનાવવાનો વિચાર છે કે શું? હમે તો અમને બનાવો છો!” તો તે વખતે આપણાં હૃદયને કેવી વ્યથા થાય?

આ હમારી ઘડીઆળ ખરીદવાનો પ્રથમ વિચાર સરલાને જ થયેલો. બન્યું એમ કે એક વખત હમે સ્નેહવદનને ત્યાં મળવા ગયેલા; ત્યાં સ્નેહમની ઘડીઆળ હમે જોઈ. સ્નેહવદનને પૂછવાથી હમને જણાયું કે “અરે! કોઈ મારકીટની પાસેની ગલીમાંથી ઉંચકી લાવ્યો.” “ઉંચકી લાવ્યો” વાક્ય હમારે સ્નેહવદનની વાતમાં હમેશાં જ આવે છે. એક વખત, સામટા પાંચ માણસ સાથે સુઈ શકે તેવો પલંગ તે સોંધામાં લઈ આવેલા, ત્યારે મહેં ત્રેને પૂછેલું, કે “સ્નેહવદન આ કયથી લાવ્યા,” તે એમણે સહેજ રિમત કરતાં કહેલું “કે એહ! લીલાઈમાંથી ઉંચકી લાવ્યો,” જણે કેમ કાંઈ નહાની સરખી ચીજ રસ્તામાં કોઈની પડી ગઈ હોય, અને તે કોઈ ના જાણે તેમ સ્નેહવદન પોતાની છત્રીમાં ઘ.લીને છ.નામાના ઘેર લઈ આવ્યા હોય! અસ્તુ.

જે ઘડીઆળ તે કોર્ડ મારકીટ આગળથી ‘ ઊંચકી લાવ્યા ’ હતા, તે દેખાવમાં બહુ સારી હતી, આશરે છએક ફૂટ ઊંચી હશે, અને ત્હેનો લબ્ધ ટક—ટ—ક—ટક અવાજ પણ એવો ગંભીર લાગતો, કે જાણે ઉમદા મિત્રની ગરજ સારતી હોય તેમ લાગતી હતી.

હમે તે ઘડીઆળ સંબંધી કેટલીક વાતચિત કરી, તે ઉપરથી સરલાનું મન તે ઉપર જ ચોંટ્યું. હમે ઘર આવ્યાં તો પણ સરલાની ગંભીરતા ગઈ નહિ. પૃથ્વાથી જણાયું કે જે ઘરમાં આવી એકાદ મોટી ઘડીઆળ નહિ હોય, તે ઘર નહિ કહેવાય, પણ બાવાઆનું જમાવળાનું કહેવાય, આ સિદ્ધાંતની સત્યાસત્યતા તો કોણ જાણે, પણ મ્હને પણ એવી જાનની મ્હોટી ઘડીઆળ પસંદ છે, એટલે મ્હેં પણ અંદર સંમતિ આપી, અને મ્હારા એક આગળીતા ઘડીઆળીને તે વિષે લખી નાખ્યું.

ત્રણેક દિવસ પછી એકદમ બહાર મજૂરનો કોલાહલ સંભળાયો. હું બહાર જઈને જોઉં છું, તો ત્રણ મજૂરો એક મોટી લાકડાની પેટી એટલા ઉપર મૂકીને પરસ્પરથી ઝેબાઝેબ થતા ઉભા હતા. પછી જે ધમાલ હમારા ઘરમાં મચી રહી તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. આશરે દોઢ કલાકે પાંચ મ્હોટી છળીના ઠાય, એકલાવર પોટ, એક હાંડી અને દાહરના કઠેરાના ત્રણ દાંડાને

ભાગે હમે તે ઘડીઆળને સાતેક ખીલાની મદદથી ભીંત ઉપર લટકાવી.

સતના આશરે ખારેક વાગે મ્હને એકદમ ભર ઉંઘ-
માંથી સરલાએ જગાડી કાઢ્યો.

“ત્હમે સાંભળ્યું?”

“શું?”

“આપણી પેલી મ્હોટી ઘડીઆળમાં તો તેર વાગ્યા!” સરલા ગભરાઇને બોલી.

“આપણા દેશના વહેમ બાણે આછા પડતા હોય તેમ હમારા ઘરમાં પાશ્વિમાત્ય પ્રજાના વહેમ પણ કેટલાક દાખલ થઇ ગયા હતા, આ તેરની સંખ્યાનો વહેમ પણ ત્હેમાંનો એક હતો.

“ત્હમે શું ધારોછો? આ તેર વાગ્યા તે કોણ મરી જવાનું હશે!” સરલાએ પુછ્યું.

“તે તો હું કેમ જાણું?” મેં નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં જ જવાબ આપ્યો, “વખતે પાસેના પડોશીના લંગડો કૂવરો તો નહીં હોય!”

“ત્હમને તો દરેક વાતમાં જ મશકરી. મ્હને તો ત્હમારી તળીઅવની ચિંતા રહે છે.” સરલા રડવા જેવી થઇને બોલી.

આ ઉપરથી મ્હારે સતના પચીસ મિનિટ વાદ-વિવાદ કરવો પડ્યો: ત્યારે જ સરલાને કાંઈક સાંવિ

૧૧ી. પણ વળી પાછા બીજે દિવસે બપોરે ઘડીઆ-
 ૧૧માં તેર વાગ્યા. સરલા આથી ઘણી ગલરાધ, અને
 હું અને ત્હેને નાનો લાઇ બન્ને મૃત્યુ પામવાના છીએ,
 એવું ધારીને રડવા લાગી. મેં ત્હેને શાંત કરવા પેલી
 ડૂનીઆમાં કેવી મઝા પડશે, અને નોકરી કર્યા વગર
 ત્યાં તો રહેવાનું મળશે એમ કહ્યું, પણ એટલે નો-
 શાંત પડવાને બદલે હલટી વાત વધી પડી. વહેમમાં
 હીં માનવાથી કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આવશે, ત્હેનો
 વેચાર કરતાં તેનું હૃદય વ્યથ થઇ ગયું. પાછી રાત
 ૧૨ી કે ઘડીઆળમાં તેર વાગ્યા. સરલાએ વળી કેાઇ
 પ્રગાનું નામ, મૃત્યુને શરણ થનારાં મનુષ્યોના સિસ્ટમાં
 મેર્યું. પણ બીજે દિવસે આખા દિવસમાં ત્હારે
 તાર વખત તેર તેર વાગ્યા, ત્હારે સરલાને શાંતિ થઇ.
 હેને એમ લાગ્યું, કે કાંઇ મોટો ઉપદ્રવ થવાનો હશે,
 મને ત્હેમાં હમે બધા સાથે જ મૃત્યુ પામવાના હઇશું.
 ૧૩ીઆળે પોતાના તેર વગાડવાના છોડ્યા નહીં, અને
 માખરે તો એટલી સંખ્યામાં વગાડવા શરૂ કર્યા કે
 સરલા મૃત્યુ પામનાર મનુષ્યનું સિસ્ટ રાખતાં પણ
 ટાળી ગઇ, કારણ કે સિસ્ટમાં કાંઇ નહીં તો આશરે
 ૧૪થી સો માણસો ત્યાર સુધીમાં ગણાઇ ચૂક્યા હતાં.

પણ થોડા દિવસ પછી ઘડીઆળે તેર વગાડવાનું
 પ્રતીતી થયું. હવે તો તે કંઇ નવી નવીજ સંખ્યા વગાડ-

વાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે, હમણાં હમણાં તે ઐગણ-
ચાળીસ અને એકતાળીસ ઘણી વાર વગાડે છે, અને
દિવસમાં એક વાર ઐગણપચાસ વગાડે છે, બસ આ
સંજ્યાથી વધારે તહેણે કોઈ વખત વગાડ્યા નથી.
તેમ શા માટે હશે? શું કારણ હશે? કોને ખબર?

પણ તહેમાં પણ નિયમિતપણું તો નહિં જ. કોઈ
વખત એક કલાકમાં ચાર વખત વાગે છે, અને કોઈ
વખત અર્ધ દિવસમાં એક વખતે પણ વાગતા નથી.

મહત્તે ઘણી વાર એમ થઈ આવે છે, કે હું ઘડીઆ-
ળાને સમરાવું, પણ વિચાર કરતાં મન પાછું હડી જાય
છે. બળવાન કાળને પણ જાણે તુચ્છકારતી હોય અને
જાણી જોઈને તેની મશ્કરી કરતી હોય તેવી ઘડીઆળાને
સુધરાવવામાં શો ફાયદો!

ખરેખર, તહેને કાળને માટે માન જ નથી! કોઈ
કોઈ વખત તો જાણે આપણને એમ જ લાગે કે હાથે
કરીને તહેનું અપમાન કરવાનો જ ઈરાદો હમારી ઘડી-
આળાને હશે. અહીં વાગ્યા હોય ત્યારે આડત્રીસ વગાડે
અને પછી વીસ મિનિટ પછી એક વગાડે!

અનેક વર્ષો સુધી નિયમિત રીતે ટક ટક ચાલ્યા
પછી શું ખરેખર તે ઘડીઆળાને વખતનું માપ નહીં
રહ્યું હોય? શું જે કાળના સ્વરૂપથી આપણે હુદ્ર મનુ-
ષ્યો આટલા દીન બની જઈએ છીએ, તે કાળનો ને
તિરસ્કાર કરી શકતી હશે?

જ્યારે તે ઓગણચાળીસ અને એઠતાળીસ વગાડતી હશે, ત્યારે તે આપણને એમ તો નહીં સૂચવતી હોય, કે 'હે અમર મનુષ્યો ! જેમ આપણે પોતે સ્વર્ગવત છીએ, છાયા રૂપ છીએ, તેમ કાળ પણ સ્વર્ગવત જ છે, છાયા રૂપ જ છે, ત્હમે એનાથી બીહીશો ના ! અને ત્હેના ગુઢ પ્રદેશમાં કાળ તો માત્ર આ જગતને પડછાયો જ છે !

આપણે પામર દીન મનુષ્યો શું જાણી શકીએ ?

હમારો કુતરો.

વાર્તા સાતમી.

હમારો કુતરો.

મહારા અનુભવ ઉપરથી હું એમ કહી શકું છું કે જેટલી આપણા સુખની, આપણી સહીસલામતીની અને આપણી સગવડની આપણને ચિંતા નથી હોતી તેટલી આપણા પડોશીઓને, આપણા સ્નેહીઓને અને આપણાં સગાંબહાણોને હોય છે. હમારું ઘર ગામથી રહેજ છેટે ખેતરોમાં છે ત્હેને માટે હમને એકેએક મનુષ્ય ઠપકો આપતું હતું પણ તે ઠપકાને હમે ગણકાર્યો નહિં ત્યારે ત્હેમને બીજી વાત સૂઝી. એકાન્ત જોઈને વખતે કોઈ ચોર આવી ચડે તો ત્હેની સહામા ટક્કર લેવા એક સારો કુતરો તો રાખવો જ જોઈએ એમ ત્હેમને લાગ્યું; અને એકવાર ત્હેમના મગજમાં એક વાત આવી એટલે પછી પૂછવું જ શું? જ્યારે હમારે ત્યાં એમનામાંથી કોઈ મળવા આવે અથવા તો હમે ત્હેમને ત્યાં મળવા જઈએ અથવા તો રસ્તામાં મળી જઈએ ત્યારે એની એ જ વાત હમારે કાને પડવા લાગી. “આવું જાનમાલનું જોખમ હોય તેવી બાબતમાં પણ ત્હેમે આડાઈ કરે તે સાડું નહિં,” “આ છાદનું પરિણામ સાડું આવવાનું નથી,” “ત્હમારા બેમાંથી કોઈનો જાન જશે

ત્યારે હમારી આંખ્ય ઉઘડશે” વિગેરે અનેક શિખા-
મણે। તથા લયંકર ભવિષ્યની આગાહિઓ હમને
નિરંતર હેરાન કરવા લાગી. એ વાતમાંને વાતમાં
કેટલાંક સગાંઓ સાથે હમને અણબનાવ થયો, કેટ-
લાંકની સાથે તકરાર થઇ પણ પરગણુ સ્વભાવનાં
મનુષ્યોએ હમારો પીછો છોડ્યો નહિ. હું તો અન્ત
મુઘી જ દ્રઢ રહેતે પણ સરલા વચમાં આવી. હમારા
મિત્રો કનૈયાલાલ, સ્નેહવદન વિગેરેની વાતો દિન-
પરદિન વધુ લયાનક થતી જતી હતી. દૂર રહેવાથી
અને કુતરો નહિં રાખવાથી કેટલાં અસંખ્ય ખુનો
થયાં હતાં, કેટલી મ્હોટમ્હોટી ચોરીઓ થઇ હતી અને
કેટલાં મનુષ્યો ઘરખાર વિનાનાં થઇ ગયાં હતાં તે
વિષેનાં અદ્ભુત વર્ણનો ત્હેમની પાસેથી હમે સાંભ-
ળ્યાં. આવાં અસંખ્ય ખુનો, આવી મ્હોટી ચોરીઓ
અને અમેરીકામાં જેમ ઘર ખસેડવાની વાતો સાંભ-
ળીએ છીએ તેમ કેટલાંક મનુષ્યોનાં તો આખાં ઘરને
ઘર ઉપડી ગયાં એવા બનાવો અથ્રેજ સરકારના
રાજ્યમાં ધોળે દિવસે (હમારા મિત્રોની વાતોમાં
આવા બનાવો ધોળે દિવસે જ બનતા) બને અને
તેમ છતાં ત્હેને વિષે કાંઈ ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં
કેમ નહિં થતી હોય એવો પ્રશ્ન મ્હેં એમને ઘણીવાર
પૂછ્યો હતો પણ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાને બદલે
મ્હેને હાસ્યરસ કઇ જગ્યાએ વાપરવો તે જ આવડતું

નથી, એમ એ લોકોએ સરલાના મન ઉપર ઠસાવ્યું. સરલા પણ જ્યારે હિમના પક્ષમાં ગઈ ત્યારે હું કંટાળ્યો. ખૂદારના શત્રુઓ સહામે હું ટકાવ કરી શકતો પણ અંદર અંદર જ જરૂરે પુટકાટ પડી ત્યારે હું કંટાળ્યો, મહારાથી ટકાયું નહિ. કાંઈક પણ અખડાટ થાય એટલે ભર ઉંઘમાંથી ફાઇ માણસને જગાડીને આખા ઘરનાં ગારી ગારણા જોઈ આવવા, હાથમાં ન્હાનું કાનસ આપીને ત્રણ ચર વખત મોકલે ત્યારે હોને શા શા વિચારો આવે તે જેને એવો અનુભવ થયો હોય તે જ જાણી શકે તેમ છે. આવી વખતે કનૈયાલાલ, રમેશચંદન, અન્ય સગાં-હાલંઓ, ચોર-લોકો, કુતરાઓ અને કુતરા વગરના માલિકો પ્રત્યે મહારા હૃદયમાં એવો નિરસ્કાર ઉત્પન્ન થતો હતો અને પરિણામે હું એવા પ્રકારની ભયંકર ધમકીઓ એમના સૂક્ષ્મ શરીર તરફ ફેંકતો હતો કે જો હિમમાંથી થોડીક પણ ‘ટેલીપથી’ દ્વારા હિમને પહોંચી હોત તો ખીંકથી જ તેઓ બેશુદ્ધ થઈ ગયા હોત.

આવાં આવાં કારણોથી મહેં આખરે મહારા ધુલે-ચઢકોની શિખામણુ માની અને કુતરા રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. સુભાગ્યે નીચત્રી બહોર ખમર મહને એક વર્તમાનપત્રમાંથી મળી આવી:—

વેચવાનો છે:—જનમાલની સજામતી ઇચ્છનારને—
એક મહોટો ખુલ-મારીફ-ઝોર હાઉન્ડ. વજન, ૧૪૦

સ્વલ. ઉંચાઇ ૩૪ ઇંચ. ચૌર લોકનો કદો થયું. ફક્ત રૂ. ૩૦ માં આપી દેવામાં આવશે. જેની માગણી પહેલી આવશે હેને મળશે. લખો અથવા તાર કરો:—બાબુ રામનારાયણ, હનુમાનગલી, મુંબાઈ.

“ બસ, આપણે જેવો ભેગતો હતો તેવો જ કુતરો લાગે છે. એકદમ તાર કરો. ” સરલા બોલી.

“ કાગળ લખીએ તો નહિ ચાલે ? ” મહેં પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ કાગળ પણ શું કરવા લખો ! ત્રણેક માસ પછી હમે મુંબાઈ જવાના છો ત્યારે જ ખબર કહાડજેને ! ”

આ ઉપરથી મહેં તાર કર્યો. જવાબમાં એક પોસ્ટ-કાર્ડ મળ્યો જેમાં લખ્યું હતું કે હમારી માંગણી સાથી પહેલી હતી એટલે રૂપિયા મોકલવાથી કુતરો રવાના કરવામાં આવશે.

*

*

*

એએક દિવસ પછી બપોરે આશરે એએક વાગ્યે હમારી ચાકરડી રાધી આવી અને બોલી કે એક ગાડા-વાળો કુતરો લઈને આવી પહોંચ્યો છે અને પૈસા માગે છે.

“ લે પૈસા લે. ગાડાવાળાને કહે કે કુતરાને પાછલા વાડામાં એક જગ્યાએ બાંધે. હું પછીયા જોવા આવું છું. ” મહેં કહ્યું.

“ જી, કુતરાને એક લાકડાના ખોખામાં પૂર્યો છે ને ગાડાવાળો પોતે ખોખું ગાડામાંથી ઉતારવાની ના પાડે છે. ”

“ કેમ ? ” સરલાએ પૂછ્યું.

“ કુતરાનો દેખાવ બહુ ભયાનક લાગે છે. ”

“ અહં ! છટ ! ” હું હસીને બોલ્યો. “ ત્હને પણ જો એકાદ દિવસ ખોખામાં ભૂખી પૂરી હોય તો તું પણ ખડીફામણી લાગે. ત્હમે શું કરવાનાં હતાં ? એ તો મ્હારે જ આવવું પડ્યું. ”

“ ચાલો હું પણ આવું છું. ” સરલા બોલી.

હમને એટલા ઉપર જ ગાડા વાળો મળ્યો; તેણે પૂછ્યું, “ ત્હમે હમણાં જ કુતરાને ખોખામાંથી ખસાર કઢાડવા માગો છો ? ”

“ હારતો વળી કેમ ? ” મ્હેં પૂછ્યું.

“ તો મ્હને ખેલો ગાડા ઉપર ચઢી જવા લો. હું ગાડું હંકારી મૂકું એટલે ત્હમે ત્હમારે કુતરાને છોડજો. મ્હને એ આખોને આખો ખાઈ જવા માગે છે. ” ગાડાવાળો બોલ્યો.

• “ કુતરો તે કાંઈ વાલખાલ છે કે શું ? ” મ્હેં તેની મ્હામાં કાંઈક તિરસ્કારથી હસીને પૂછ્યું. “ અને તું મરદ છે કે કેણ છે ? કુતરો ભૂખ્યો તો થયો જ હશે. રાધી, જા, એને માટે રસોડામાંથી કાંઈક ખાવાનું લઈ આવ. ”

“ જો જો બહાલા, સંભાળજો હો, ” સરલા બોલી.
હું આગળ ચાલ્યો. મ્હારી પાછળ ગાડાવાળો,
સરલા અને રાધી આવ્યાં.

“ ભાઈશાળ, મ્હને ખેલાં ન્હાસવા લો, પછી ફાવે
તેમ કરજો. ” ગાડાવાળો બોલ્યો અને હું કાંઈક ત્હને
ઉત્તર આપું તે પહેલાં તો ત્હેણે ગાડા ઉપર ચઢીને
હંઠારી મૂક્યું.

હું હજી તો ગાડાવાળાના જીકણપણા ઉપર
હસતો હતો એટલામાં બોખામાંથી કુતરાનો ધુરકવાનો
અવાજ નીકળ્યો. અવાજ એટલો પ્રચણ્ડ હતો કે આન-
ચ્છાએ મ્હારાથી બેચેન ડગલાં પાછા હટી જવાયું.
રાધીના હાથમાંથી રોટલીની રઠાળી નીચે પડી ગઈ
અને સરલા પણ આગળ વધતી હતી તે અટકી ગઈ.

“ ખરેખર, આ કુતરો ચોરાને બહુ ભારે પડશે
હો ! ” હું બોખાની તરડમાંથી કુતરાનો બાંધો જોતો
બોલ્યો.

ખરે જ કુતરાનો બાંધો બહુ જ હુટપુટ હતો; અને
ત્હેનો દેખાવ એવો ભવ્ય હતો કે મ્હને એમ જ લાગ્યું
કે હમારો માળી આવે ત્યાં સૂધી બોખું તોડવું નહિં.

“ હવે બોખું તોડોને, ” સરલાએ કહ્યું.

“ એમાં બેચેન માણસની જરૂર છે. બોખું મજ
બૂત છે. મ્હારા એકલાથી તૂટે એમ નથી. ” હું બોલ્યો.

પરંતુ માળીએ આવવાની કંઈ પણ વૃત્તિ દેખાડી નહિં અને કુતરો રાટડીઓ જોઈને વધુ ઉશ્કેરાતો ગયો એટલે મહેં રાધીને માળીને તેડવા મોકલ્યા.

માળી અને રાધી આવ્યાં. મહેં માળીને કહ્યું, “કુતરો આવી પહોંચ્યો છે. હવે હું એને બહાર કઢાડવા માગું છું.”

“એમ શાખ ! બહુ સાડ.” માળીએ નિરાંતે જવાબ આપ્યો.

“ચોર લોકની મગફળ નથી કે આ કુતરો ઘરમાં હોય ત્યાંરે ઘરમાં આવે.” મહેં માળીને જરા ઉત્તેજિત કરવા કહ્યું.

“પણ શાખ ! એ જાણી શકશે કે ખરો ચોર કોણ છે અને સારો માણસ કોણ છે ?” માળીએ કુતરા કઢાડું જોતાં કહ્યું.

“એટલે ?”

“કુતરો બહુ વિકાળ લાગે છે.” માળીએ ઉત્તર આપ્યો.

“તેથી જ મહેં વેચાતો લીધોને,” મહેં કહ્યું.

“પાછો મોકલવાની શરતે ?” માળીએ કંઈક આશાથી પૂછ્યું.

“ના. મહેં ઉત્તર આપ્યો.

“કુવરાના માલિકે લખ્યું હતું કે એટલી સસ્તી કિંમતે કુવરા આપી દેવામાં આવે છે કે પાછો લેવાની ચરત નથી.” સરલાએ માળીને સ્હમજણ પડતાં કહ્યું.

“માલિક બહુ પાકો ઠગ લાગે છે,” માળી બોલ્યો.

“તમારી વાત હવે કહ્યારે પૂરી થશે ? આ કુવરા બિચારો બૂખ્યો થઈ ગયો છે એટલે સ્હીડવાઈ ગયેલો લાગે છે, માટે વાત બંધ કરો. હું આ ખે.યુ. તોડીને એને ખૂદાર ઠહાડવા માગું છું.” હું કંટાળીને બોલ્યો.

“ઠહાડો શાખ,” માળી એકદમ સતેજ થઈને બોલ્યો. “વાડીમાં મ્હારે ક્યારામાં પાણી રેડવું છે તે રેડવા બહિં ?”

‘ના, ખેલાં મ્હને આ એક પાટીયું ઉખેડવામાં મદદ કરીને પછી જા.’

આ વખતે હું બહુ હિંમતથી બોલ્યો હાથશ એમ મ્હને લાગે છે કારણ કે માળીએ મ્હારી આજ્ઞાનો ભંગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિં બેએક મીનીટ થઈ ગઈ પણ હું કે માળી બેમાંથી એકે આગળ વધ્યા નહિં માળી આ કુવરાથી ધણે જાલરાતો હોય એમ લાગ્યું. એટલામાં સરલા બોલી.

“એની મેળે જ એ પાટીયું કરડીને ખૂદાર નીકળે તો સાફ નહિં !”

“ અરે, પણ એમ તે એનાથી નીકળાતું હશે ! ”
મહેં કહ્યું.

“ પણ એણે તો કરડવાનું શરૂ કર્યું લાગે છે. ”
સરલાએ ખોખા સ્હામી આંગળી કરીને કહ્યું.

હું અને માળી જોવાનં એકદમ આગળ વધ્યા પરંતુ
તરત જ પાછા હટી ગયા. કુતરાએ ખરેખર ખોખાનાં
પાતળાં અને છેટે છેટે જડેલાં પાટીયાંમાંનું એક
કરડવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેની સાથે ધુરકવાનો અવાજ
કાન ઉપર ઘણી ખરાબ અસર કરવા લાગ્યો.

“ આમ હાથે ઉઘાડવા કરતાં હથોડી લઈ આવીએ
તો સારું, ” મહેં કાણુભર વિચાર કરતાં કહ્યું.

હું આટલું બોલ્યો તેટલામાં તો રાધી અને સરલા
કાંઈક ત્વરાથી ઓટલા ઉપર થઈને રસોડામાં અદૃશ્ય
થઈ ગયાં.

“ તહમે ઊભા રહો. હું હથોડી લઈ આવું, ”
માળી બોલ્યો.

મહેં એને કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ અને
રૂવાળમાં રસોડા લાણી ચાલવા માંડ્યું. માળી પણ
મ્હારી પાછળ આવ્યો. રસોડામાં રાધી હાથમાં હથોડી
લઈને મ્હને સ્હામી માળી.

“ હ્યો આ હથોડી. ” તેણે કહ્યું.

“એકલી હથોડીને શું કરે? સાથે છીણી પણ
જોઈએ.” મહેં કહ્યું.

હું છીણીને માટે રાહ જોતો હતો. એટલામાં પાટીયું
કરડવાનો અનાજ એકદમ બંધ થઈ ગયો. તરત જ એક
કુદકાનો અવાજ સંભળાયો અને પછી બેત્રણ ગર્જના
થઈ હોય તેવો ધ્વનિ હમારે કાને પડ્યો.

“એ બહાર નીકળ્યો જણાય છે.” માળી
કાંઈક ધ્રુજતે અવાજે બોલ્યો.

મહેં રસોડાના એટલા ઉપરથી ઉતરીને વાડાંને
ઝાંપો જે ઉંચો હતો અને છીણી લેવા આવતી વખતે
હમે બંધ ઠર્યો હતો. ત્યાં ન્હાના રટુલ ઉપર ચ્હડીને
જોયું તો અન્દર કુતરો જે બામાંથી છુટો થઈને રોટલી
ખાવા લાગ્યો હતો. પણ તે વખતે તેની ગર્જના અરે જ
અચાંકર લાગતી હતી. જરા રટુલ વાકું થયું હશે એટલે
હું નીચે ઉતરી પડ્યો અને પાછો ચ્હડીને જોઈ છું તો
કુતરાએ હમારા સસલાંનાં પાંજરામાંથી એક સસલાને
પકડ્યું હતું તે મ્હારા જવામાં આવ્યું.

“સરલા, આણે તો ત્હારું એક સસલું પકડ્યું.”
મહેં રટુલ ઉપર ઉભા ઉભા, રસોડાને એટલે જોબેલી
સરલાને કહ્યું.

“અરે! ત્યારે છોડાવોને.” તેણે ખૂબ મારી.

“છી: ! છ: ! બાળી ! કુતરા ! બાળી ! છોડી દે.”
મહેં કુતરાને કહ્યું.

પણ મહેં જાણે વાઘને કેમ કહ્યું નહિં હોય તેમ વાઘના જેવી જ ત્રાડથી તે મહારી સદામે ધુરકયો.

“હજી ખાય છે ?” સરલાએ રડવા જેવી થઈ જતાં પૂછ્યું,

“હા, બા.” માળી જે મહારી પાસે આવીને જાંયા ઉપરથી ડાઘાતો હતો તે બોલ્યો.

“હું મૂકાવવા જાઉં ?” હું દાંત પીસીને બોલ્યો.

“ના ના, તુમે ટચ્છાં ? એ તો તુમનેય સારી નાખે.” સરલા ગભરાતી બોલી.

મહેને સરલાનું ઠહેવું વ્યાજળી લાવ્યું નથી ગયે નહિં. હમે એકેકની સદામા જતાં ઊગાં નદ્યાં. વાડામાં ધુરકવાનો અવાજ અટકતો ન હતો.

“પણ હવે ઠવું શું ?” કુતરાએ બીજા સસલાને પકડ્યું તે જોઈને મહેં કહ્યું. “એ તો એવી રીતે બધાંય પૂરાં કરી મૂકશે.”

“તહેનું પેટ ભરાશે એટલે એની મેળે બંધ કરશે.” માળીએ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો અને તે તરત જ ખરો પણ પડ્યો કારણ કે રોટલીઓનો થોડો અને ચાર સસલા બાધાં એટલે આજસ મરડીને કુતરાએ આમથી તેમ કરવા માડ્યું. થોડીવારમાં તે હમારાથી દેખાતો બંધ થયો.

“હવે એ વાડાની જહાર ચાલ્યો ગયો હશે. પાછો નહિં પણ આવે.” સરલાએ આશા દેખાડી.

“ના, ના, એવું તે આપણું ક્યાંથી લાગ્ય હોય ? આવું સાફ ખાવાનું મળતું હોય તો શું કરવા તે ચાલ્યો જાય ? ” હું બોલ્યો.

“આહા ! જો તોને એકવાર સાંકળથી બાંધી દઈએને,” સરલા બોલી. “તે જ છેને” મહેં કહ્યું. કુવરો વાડામાંથી ફરીને આગળ ગયો લાગે છે. જશુ ! તું ક્યારામાં પાણી રેડવા જતો હતો ને ! ”

“નાજી, હવે અત્યારે પાણી રેડવાની જરૂર લાગતી નથી. કાલે જમશ,”

“જહુ સાફ. કાલે તેમ કર.” આટલું કાંઈક દબવાથી બોલીને હું અને સરલા હમારા ડુંઘળ રમમાં ગયાં. ત્યાંથી બારીમાંથી આગલી વાડી, ટેનીસ કોર્ટ અને વાડીનો ફરવાળો બરાબર દેખાતાં હતાં. આ ટેનીસ કોર્ટ જોતાં જ સરલાને યાદ આવ્યું. તે ગભરાઈને બોલી. “અરે, આજે તો બધા ટેનીસ રમવાને આવવાના છે; અને મહેં તો કહ્યું છે કે જરા જલ્દી આવજો. હવે શું કરીશું ? ”

“હું શું જાણું ? ” મહેં વાડી બાણી દષ્ટિ રાખીને કહ્યું.

“પણ આવું ભયાનક પ્રાણી ફરવાના પાસે જ જઈ ફરતું હોય અને તોમને વગર જાણ્યે જ અન્દર દાખલ થવા દેવા તે સાફ નહિં.”

“ પણ તેં કેમ જાણ્યું કે કુતરો લેમના ઉ
હુમલો કરશે જ ? ” હું બોલ્યો. “ આખરે તો
કુતરો જ છે ને, ઠરી ઠરીને શું કરવાનો હતો ? ”

“ તુમે છેક શું આમ હયાહીન થાઓ છો. ” સઃ
હર્યાદ્ર અવાજે બોલી.

“ પણ ત્યારે શું હું વાડીમાં જઈને— ”

હું વાક્ય પૂરું કરી નહિં રહું એટલામાં કંને
લાલની સાઇકલની ઘંટડીનો અવાજ સંભળાયો. ૨
કાંઈ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિં. વાડીનો દરવાજો
ડ્યો. સાઈકલ સાથે કનૈયાલાલ અન્દર દાખલ થ
એક ઝડપના બોથા નીચે સૂતેલો કુતરો ઉઠ્યો :
ધુરંધ્યો, કનૈયાલાલે કુતરાની રહામા બેયું અને કુતર
કનૈયાલાલની રહામા બેયું. બન્ને પોતપોતાની જ
એથી ખસ્યા નહિં. આમ કચ્છાં સુધી ચાલત તં
અટકળ ઠરવી મુરકેલ છે પણ એટલામાં કનૈયાલાલ
દરેક વાતમાં પોતાને પ્રવીણ ધારે છે લેમણે કુત
‘ ડાંગી ! ડાંગી ! ઠમ હીઅર ! ’ કરીને બોલાવ્યો.
ચાલાલનો ઘાંટો બહુ રમ્ય નથી તો પણ છેક કા
કકંશ લાગે તેવો તો નથી જ તેમ છતાં કોણ
સાથી કુતરાને તે ઘાંટો રૂચ્યો નહિં. ગમે તેવાં
ખટાઈ વાજાંને શરમાવે તેવો ઘાંટો પાડીને લેણે
ચાલાલ તરફ છલંગ મારી.

સરલા મ્હને પાછળથી કહેતી હતી કે તે વખતે
 ત્હેણે આંખ્ય મીંચી લીધી હતી; પણ મ્હેં તે આંખ્ય
 ઉઘાડી રાખવાથી હિંમત આગળ પડી આવે છે એવા
 વિચારથી આંખ્યો ઉઘાડી જ રાખી હતી. કનૈયાલાલે
 સમયસૂચકતા વાપરીને દરવાજા ભણી દૃષ્ટિ કરી પણ
 તે કાંઈક દૂર જણાયો. એટલે ખીજા બાજુ દૃષ્ટિ
 કરી; ત્યાં ન્હાનું માળીનું ઝુપડું હતું તે ત્હેમણે
 જોઈ લીધું અને સાઇકલને જમીન ઉપર ફેંકીને
 અનિવાર્ય વેગથી તે તરફ કૂદકો માર્યો. એક ક્ષણનો
 વિલમ્બ થાત તો શું પરિણામ આવત તે કહી શકાતું
 નથી કારણકે કનૈયાલાલે ઝુપડામાં જમને બારણાં
 વાશ્યાં કે તરત જ કુતરાનો પંજો બારણાં સાથે અડ-
 ળાયો. આ અચાનક હુમલાથી કનૈયાલાલ ધણી
 ગભરાઈ ગયા હશે એમ મ્હને લાગ્યું કારણ કે
 ઝુપડામાંથી પાંચેક મીનીટ થઈ ગઈ હશે તે પછી જ
 ત્હેમનો અવાજ અને તે પણ ધ્રુજતો સંભળાયો.
 “ નાનાભાઈ ! ”

“ કેમ કનૈયાલાલ ! ”

“ અરે, અહિં કોઈ ઘણો જ વિકાળ કુતરો આવ્યો.
 લાગે છે, ” ત્હેમણે ઝુપડાની અન્દરથી બુમ મારી.
 “ મ્હારી પાછળ પડ્યો હતો અને હજી પણ હું ધાડું
 કું કે તે બારણાં પાસે જ ઉભો છે. ”

“હા, હું તંદેને જોઈ શકું છું,” મહેં બારીમાંથી ઘાંટો પાડ્યો. “ઘણો ભયંકર જણાય છે.”

“પણ ત્યારે તમને જરા એને ખીજી બાજુ બોલાવી જુઓને.”

“એમાં કંઈ વળે તવું નથી, ભાઈ!” મહેં પાછો ઘાંટો પાડ્યો.

“પણ બોલાવવાનો પ્રયત્ન તો કરો.”

તંદેમના કહેવા પ્રમાણે મહેં ત્રણ ચાર ખૂંમે પાડી પણ તે ત્યાંથી ખસ્યો નહિં. પાછી મહેં ઠંનેચાલાલને ખૂંમે પાડી અને તંદેમને જણાવ્યું કે કુતરો ત્યાંથી ખસતો નથી. સાથે સાથે એમ પણ સ્હમજાવ્યું કે હમે પણ તંદેને હમણાં જ જોયો છે એટલે કિત્તરમાં ઠંનેચાલાલે ઘાંટો પાડીને પૂછ્યું.

“પણ મ્હારે કરવું શું?”

“કરવું શું? અન્દર ભરાઈ રહેવું.”

“પણ ક્યાં સૂધી?”

“તે તો હું કેવી રીતે બાણી શકું? ઠંનેચાલાલના આવવા અણધરતા સવાલોથી હું જરા ચ્હીડવાઈને બોલ્યો. ‘તમને બધી હકીકત તો બાણો છે.’”

“હા, તે તો હું બાણું છું પણ મ્હારે આ ઝુંપડાં-માંથી બહાર તો નીકળવું જ પડશે ને. અને તે સિવાય હવે ખીજાં માણસો અહિં આવવા માંડશે

તેનું કેમ કરશે? અન્દર બોલાવીને મારી નાખવા તો નથી ધાર્યા? ”

આમાં બાળે કાંઈ મ્હારો વાંક હોય તેમ કનૈયાલાલને બોલતા સાંભળીને મ્હને ગુસ્સો આવ્યો. પણ પછી તે શમાવીને હું બોલ્યો. “મ્હને એક વિચાર સૂઝ્યો છે. મ્હારા કરતાં હમે રસ્તાની પાસે વધુ છે તેથી જ બાળીયામાંથી હમે ડોકું કહાડીને આવતા લોકોને અહિંની હકીકતથી વાકેફ કરો તો ઠીક થાય.”

આ મ્હારો વિચારો હેમને પસંદ પડ્યો હોય તેમ જણાયું કારણ કે તરત હેમના ઘાંટા શમી ગયા અને બાળીયાંનું કટાઈ ગયેલું ખારણું ઉઘડવાનો અવજ સંભાળાયો. ત્ય્હાર પછી એક ઠલાકેક સૂધી મેં અને સરલાએ, કનૈયાલાલ જ્હારથી હમારે ત્હાં આવતા મિત્રોને હકીકત સમજાવતા હતા અને પાછા વાળતા હતા તે બારીની પાસે બેસીને સાંભળ્યું.

તે વખતે તાપ સખત હતો એટલે ઊભા રહીને બાળીયામાંથી દરેક નવા આવનારને પહેલેથી માંડીને વાત સમજાવવી તે કાંઈ રમત વાત ન હતી, એમ મ્હને કનૈયાલાલના બેસી જતા ઘાંટા ઉપરથી લાગ્યું. હેમાં વળી દરેક આવનાર પૂરેપૂરી હકીકત સાંભળ્યાં વગર પાછું જતું નહિં તેમ જ કોઈ કોઈ તો પછી પણ જુદી આ સઘળું મશ્કરીને માટે જ ગોઠવી કહાડ્યું છે એમ ધારતું. હમે બારીમાંથી જ્હારના

લોકના હસવાના અવાજો, કંનૈયાલાલના ગભરાએલા ઘાંટા અને કુતરાની થોડે થોડે વખતે થતી ગર્જના સાંભળતાં હતાં. વચમાં, ટેનીસના બહુ જ શોખીન રનેહવદને તો કંનૈયાલાલની બધી જ વાત ખોટી માની અને દરવાજો ઢિઘાડવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો એટલામાં જ કુતરાની ગર્જના લહેમના સાંભળવામાં આવી. દરવાજો ભડાફ દઈને બંધ થયો અને થોડી જ વારમાં રનેહવદનને કોઈની સાથે દોડવાની શરતમાં ઉતર્યા હોય તેવી ઝડપમાં દોડતા જતા હમે સાંભળ્યા. દોડતાં દોડતાં પણ ખૂમ મારતા ગયા કે ‘તુમારે એ હરામ-ખોરને ગોળીથી વીંધી નાખોને. કોઈનો જીન જશે તો શું કરશો?’

તરત જ કંનૈયાલાલનો ઘાંટો ઝુંપડામાંથી સંભળાયો. “આ રનેહવદન કહેતા ગયા ત્હેમાં કાંઈ છેક ખોટું નથી. આખરે તુમારે કાંઈ એવો જ ઉપાય શોધવો પડશે.”

રહાનો વખત થયો હતો અને રાધી રહાના પ્યાલા લઈ પણ આવી હતી એટલે તે લેતાં મ્હેં પાછી ખૂમ મારી. “જરા આટલી રહા પી લઈને શું કરવું ત્હેને! વિચાર કરી નાખોએ. માફ કરજો કંનૈયાલાલ! તુમને રહા આપી શકાતી નથી.”

“નારે એમાં શું” કંનૈયાલાલે ઘાંટો પાડ્યો. “પણ જરા જલ્દી પી લેજો.”

રહા પીતાં પીતાં સરલા બોલી. “હવે આપણે બીજા ઇલાજ હોય તેમ લાગતું નથી. કુતરાને મારી નાખવો જ પડશે.”

આને આ જ સૂચના સ્નેહવદન, કન્યાલાલ અને સરલા તરફથી થોડે થોડે અન્તરે થઇ અને તે અમલમાં લાવવાનો બધો જ બોલ મહારા ઉપર નાખી દીધો તેથી હું બહુ રહીડવાઇ ગયો. કુતરો રાખવાની સલાહ આપનાર પણ આ જ ત્રણ જણાં અને હવે કુતરો રાખ્યો ત્યારે એનાથી બહીષ્કારમાં પણ આ જ ત્રણ જણાં !

“ત્હમને બધાંને તો કહેતાં થાય છે પણ મહારે તો કરવાનું છે.” હું બોલ્યો. “ફા. ૩૦ પાણીમાં બથ તે વાત પડતી મૂકીએ તો પણ એને મારવો શાથી હોતો કાંઈ વિચાર કર્યો? બંદુક સિવાય કોઈ બીજી ચીજથી મારી શકાય તેવું નથી. મહારી પાસે રીવોલ્વર તો છે પણ તું બાણ છે કે પંદર ફીટનું અન્તર હોય તો જ હું આંટી શકું છું.”

“ત્યારે પંદર ફીટથી જ મારો,” સરલાએ કહ્યું.

“પંદર ફીટથી મારો? અને તેમ કરતાં હું નિશાન ચૂક્યો તો? કુતરો પછી પોતાનું નિશાન ચૂકે તેમ નથી.”

“નહિ ત્યારે બહાલા, ત્હમે નહિ જ જતા.” સરલા કાંઈક ગભરાઇને બોલી.

“હું, હવે તું કાંઈક સમજી ખરી. અલખત ત્હને ખસેડવાનો કાંઈક ઉપાય શોધવો તો પડશે જ. વખતે એકાદ સસલું આપણી બારી આગળ ટાંગીએ તો— અરે, પેલા હરામખોર માળીને શું થયું? આટઆટલી બૂમો શેનો મારે છે?”

રસોડામાંથી માળીનો ખોખરો અવાજ એકદમ ગાળી ઉડ્યો અને ત્હેની ચીસો ઉપરાઉપરી સાંભળાવા લાગી તે જોઈને હું બેઠી ઉઠ્યો.

“વખતે કુતરો રસોડામાં તો નહિં ચાલી પહોંચ્યો હોય!” સરલાએ ગમરાઈ જઈને મ્હારો હાથ પકડતાં કહ્યું.

“ના ના એમને નેમ લાગતું નથી. જે નેમ હોઈને રસ્તા ઉપરથી બે લાવે છે.”

“અરે, અહિંયાં ચાલી જા! દોડી જા! એ છોકરી. અરે, નાનાભાઈ! હમણાં સત્યાનાશ વળી જશે!” હું પહોંચીને કમ્પાવતો અને હમારા હૃદયને ધડકાવતો કનૈયાલાલનો ફાટી ગયેલો ઘાંટો ગાળી ઉઠ્યો.

“પણ શું છે શું?” હું અને સરલા બંને બેઠી ઉઠ્યાં.

“અરે, આની તરફ એક ન્હાની છોકરી ચાલી આવે છે અને મ્હાણું કહ્યું સાંભળતી હોય તેમ જણાતી નથી.”

“ત્હને સોનેરાં વાળ છે?” સરલાએ પૂછ્યું.

“હા.” કનૈયાલાલે ઉત્તર આપ્યો.

“તો એ ત્હારે પેલા રૂસ્તમજીની છોકરી શીરીન ! એ તો ખેરી છે. હાય, હાય ! હવે ?” સરલા આટલું બોલતાં બોલતાં તો રડી પડી.

આવે ટાંકણે કાંઈ હું મહારી બહાદુરીના ખાંગાં કુંકવા માગતો નથી પણ ફક્ત જે બન્યું તે જ લખું છું. સરલા બોલી નહિં રહી એટલામાં તો હું મહારા આરડા લાણી દોડ્યો અને કબાટમાંથી રીવાલ્વર લઈને પાછો આવ્યો. મહારું આખું શરીર બાજે પથરનું થઈ ગયું હાય તેમ લાગતું હતું.

“બહાલા, ત્હમે કચ્છાં બાંધ્યા છો ?” સરલા હું બારણું ઉઘાડતો હતો તે અટકાવી બોલી.

“મહને જવા દે સરલા, હું કુતરાને ઠાર કરવા બાઈ છું. જો ગોળી બરાબર વાગી તો તો ઠીક છે અને જો ચુક્યો તો હું અને શીરીન બન્ને જીવતાં પાછાં નહિં ફરીએ.” હું દાંત કચકચાવતો બોલ્યો.

“પણ ત્હારે ત્હમે નહિં બાંધ્યા. ત્હમે જશે તો હું ત્હમારી સાથે આવીશ” સરલાએ મહારો હાથ નહિં છોડ્યો તેમ છતાં મહેં બારણું ઉઘાડ્યું અને ખહાર નીકળ્યો. અભિમન્યુ ઉત્તરાને હાથ તરછોડી કૌરવોની રહામા જવા નીકળ્યો હતો તે કથા મહને સાંભર્યું આવી. મહારું હૈયું ભુસ્સાથી ઠંપવા લાગ્યું. હું આટલાનાં પગથોઆં ઉતર્યો. તે જ વખતે મહને સાંભળ્યું કે મહારી બન્દુકમાં ગોળી ભરવી તો હું ભૂલી જ ગયો.

હતો. પણ હવે પાછા જવાનો વખત નહોતો. હું આગ-
ળ જ ધસ્યો. કુતરાની પીઠ મ્હારી સહામા હતી એટલે
તેંડેણે મ્હને જોયો નહિ. એટલામાં જુંપડાનું બારણું
પણ ધીમે રહીને ઉઘડ્યું. એક હાથમાં દાતરડું
અને બીજા હાથમાં દાતરડું ઘસવાનો પથર લઈને
વિકાળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પરશુરામ જેવા
શોભતા કનૈયાલાલ જુંપડામાંથી જુદાર નીકળ્યા.
દાતરડાની સાથે ઘસવાનો પથર શા માટે
એનણે લીધો હશે તે મ્હને સમજાયું નહિ. શું લડાઈ
બંધ રહે તેટલા વખતમાં દાતરડું પાછું તીક્ષ્ણ કરી
શકાય તેટલા માટે લીધો હશે ? કનૈયાલાલ પોતે જ
પથર લેવાનું કારણ જાણતા હશે ? આવા અનેક
પ્રશ્નો મ્હારા હૃદયમાં સ્ફુરી આવ્યા પણ પૂછવાનો
વખત નહોતો તેમ તે વખતે પૂછત તો જવાબ મળત
કે નહિ તે પણ શંકાસ્પદ હતું તેથી હું કંઈ બોલ્યો
નહિ. ચુપાચુપ હું અને કનૈયાલાલ કુતરાની પાસે
જતા ગયા.

દરવાજાનું બારણું ઉઘડ્યું. સોનેરી વાળવાળો
નહાની સાતેક વર્ષની શીરીન, પોતાની ભૂરી આંખો
સાનન્દાશ્રિયથી કુતરા સહામી ફેરવતી કુતરા પાસે
આવતી ગઈ. પરિણામ શું આવશે તે વિચારથી હું
અને કનૈયાલાલ એટલા ગભરાઈ ગયા હતા કે હમે તે
જ જગ્યાએ સ્તબ્ધ થઈને ઉભા રહી ગયા; આગળ વધી

જ નહિં શકયા. એક પળમાં શીરીને આગળ આવીને
તેની સ્થામાં બેઠ રહેલા કુતરાની ડાઠમાં પોતાનો
કોમળ હાથ નાખ્યો. પ્રચણ્ડ કુતરો પૂછડી હલાવતો
તેના હાથ ચાટવા લાગ્યો.

પાછળથી મહારા અને કનૈયાલાલના કહેવાથી
શીરીન કુતરાને વાડામાં દોરી ગઈ અને ત્યાં હમે સાંકળ
આપી તેનાથી તેણે તેને બાંધી દીધો.

*

*

*

*

હમારા ઘરની હજી સુધી ચોરોએ મુલાકાત લીધી
નથી એટલે બાંધી પોતાનું જીવન નિરાંતે ગૂંજારે છે.
હમારે ત્યાં ટેનીસ રમવા આવનાર મનુષ્યોની સંખ્યા
હમણાં હમણાં એાછી થઈ ગઈ છે પણ તેડેમાં બિચારા
કુતરાનો શો વાંક ? મહોટા કદના કુતરા જુએ એટલે જ
તે આપણને કરડી બશે એવી કેટલાક પુરૂષોની મા-
ન્યતા હોય છે. ભલે તેઓ એમ માને. કુતરાને ઠહારી
મૂકીને આવી નામદાંધને ઉત્તેજન આપવું મ્હને પસંદ
નથી. જો એમ જ કુતરા જેવાં પ્રાણીથી બહીતા કરીએ
તો જગતમાં આપણે બીજું શું કરી શકીએ ?

હમારો રંગનો દાબડો.

વાર્તા આઠમી.

હમારો રંગનો દાખડો.

જ્યહારે મહા પરાક્રમી વીર નેપોલીયન આખાં જગતને મ્હાત કરીને વોટરલુની રણભૂમિમાં ડચ્ચક ઓફ વેલિંગટનને પરાજય આપવા ગયો ત્યહારે વરસાદ આવ્યો અને પરિણામે આખી દુનિયાને જીતવાને સમર્થ પુરૂષને સેન્ટ હેલેનામાં કેદી તરીકે જીવન ગાળવું પડ્યું. ગેલીપોલીમાં ૨૪ કલાકનો વખત નકામો ગયો અને પરિણામે જગતને હાલના મહાયુદ્ધના બીજા ત્રણ વર્ષો જીવાનો વખત આવ્યો. એક ન્હાની બીડી સજગતી ફેંકવાથી અમેરિકામાં પ્રચણ્ડ આગ લાગી હતી. આવાં આવાં દૃષ્ટાન્તો જ્યહારે આપણા વાંચવામાં આવે છે ત્યહારે આપણા માનવામાં આવતાં નથી, અને આપણે ગળે એ હકીકત ઉતરતી નથી; પરંતુ જ્યહારે સ્વાનુભવથી એવી એક વાત સત્ય નીવડે છે ત્યહારે જ આપણને જણાય છે કે “ નહિ, એમ બની શકે ખરું. ન્હાનામાં ન્હાની વાતમાંથી પણ ગભીર પરિણામ આવે ખરું. ”

હું નેપોલીયન નથી, કે નથી હું એવો મોટો મહાપુરૂષ કે જેથી કરીને મહારી ન્હાની ભૂલ્યથો આખા જગત ઉપર અસર થાય; પરંતુ એક ન્હાનો રંગનો દાખડો ખરીદ કરવાની સરલાની ઇચ્છા મ્હેં પૂરી પાડી છેને

પરિણામે મ્હારે જે શોષણું પડ્યું હતું તે ઉપરથી હું તો કદીપણ ઉપર દર્શાવેલ સિદ્ધાન્તને માટે શક લાવી શકીશ નહિ; હું એ સ્વાનુભવને કદીપણ ભૂલી શકીશ નહિ.

રવિવારના બાર વાગ્યા હતા. રવિવારે ભારે ખાવાને લીધે હું અર્ધ ઘેનમાં પાન ચાવતો, ‘વેસ્ટ મીનસ્ટર’ સીગરેટના ધૂમાડા કાઢાડતો, પુસ્તક વાંચવાના મિથ્યા પ્રયાસ કરતો ઓટલા ઉપરની આરામ ખુરશી ઉપર બેઠો હતો—લગભગ સુતો હતો. સરલા રસોડામાંથી પરવારી આવીને ઓટલાના પગથીયાં ઉપર બેઠી બેઠી બાળીના સાથે વાત કરવાના પ્રયત્ન કરતી હતી.

રસ્તા ઉપર મનુષ્યોની આવજા થોડી હતી. કોઇક લોકલ ટ્રેન આવતાં, મનુષ્યોના ન્હાનાં ન્હાનાં ટોળાં આદ્યાં જતાં હતાં અને પછીથી રસ્તો પાછો ઉજડ જેવો બની જતો હતો. મ્હારા હૃદયમાં પરમ શાન્તિ પ્રસરી રહી હતી. તેવામાં અચાનક આઘેથી મધ્યાહ્નની શાન્તિમાં વિઘ્ન નાખતો, રસ્તામાંના અર્ધ નિદ્રિત કુતરાંઓના મન્દ ઉત્સાહભર્યાં ભસવાને ઉત્તેજન આપતો એક ફેરીઆનો ઘાંટો “જૂના પૂરાણાં, ભાંગેલાં, તૂટેલાં, કાણાં પડેલાં વાસણાં નવાં જેવાં બનાવી દેવાં હોય તો લેજો આ રંગના દાબડા આ આ આ” ની બાંગ પૂકારતો હમારે કાને પડ્યો. હમને ત્રણ જણને આ ઘાંટાથી જૂદી જૂદી જાતની

અસર થઇ. શેરીના કુતરાંઓના ધીમા ભસવામાં પોતાનું પ્રચણ્ડ ભસવું ઉમેરીને ઝાંખી નવું ચેતન આણવા તૈયાર થઇ ગયો. જીવનમાં ઠાંધ અવનવો પ્રકાશ પડવાનો સમય પાસે આવ્યો હોય અને મનુષ્ય જેમ ઉત્સાહ-આશા-નિરાશા-વેદનાની તીવ્ર ઉર્મિ-ઓથી વિદ્વજ બની જાય છે તેમ સરલા વિદ્વજ બની ગઇ. હું-હું મહારી પરમ શાન્તિ આટલી અદ્વકાળને માટે જ હતી એ વિચારનું ભાન થતાં પરશુરામની માફક ‘ન ફેરીઆઇ’ પૃથ્વી ઠરવાના દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયો. ગમે તેવા ન્હાના બનાવથી પણ પરિણામે ભયાનક બનાવ બનવાનો હોય છે ત્યારે મનુષ્યોને હિંની આગળથી આગાહિ મળે છે એમ હું માનતો આવ્યો છું અને માનું છું, મિત્રમંડળના દેખતાં હાસ્યરસના આવેશમાં આપણે પત્નીની સહજ મશ્કરી ઠરાએ, મિત્રમંડળ એ મશ્કરીની પ્રશંસા કરીને ખડખડાટ હસી પડે અને પત્ની તરફથી ઠાંધપણ ઉત્તર મળે નહિં એ પ્રસંગ બહુ ન્હાનો અને હ્રદય ગાળી શકાય; પણ તે જ હ્રદય પ્રસંગને અન્તે પત્નીના વાગૂંબાણનું પ્રચણ્ડ વાવાઝોડું આપણે માથે આવી પડવાનું હોય છે તો તે જ હ્રદય પ્રસંગ પછી એકદમ આપણે ઉઢાસ બની જઇએ છીએ, આસપાસની વસ્તુઓ ભયાનક આકૃતિ ધારણ કરીને આપણે ઉપહાસ કરતી લીધણ નૃત્ય કરતી હોય તેમ જણાય

છે, અચાર સંસારમાં આપણું કોઈ નથી--‘ મરણ સમે મહાઈ કો નહિ’ --આ ભયંકર, ફૂર રણભૂમિમાં પત્નીના હાલના તોપોના મારા જેવાં વાવાઝોડાં રહામે આપણને બચાવી શકે તેવું કોઈ આપણી પડખે નથી એવી પ્રતીતિ થાય છે, પ્રથમ મૂલાકાતે બિલાડીના કકડા કરીને પત્નીને પોતાની દાસી બનાવી શકનાર શૂરા પતિની વાત સર્વથા અસંભવીત અને અશક્ય જ હશે એવું નિરાશા ઉપજાવનારું ભાન થાય છે, આપણી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરાવવાની શક્તિને વખાણનાર પણ ભીડને વખતે આપણને સહાય ન કરનાર આપણા મિત્રમંડળ પ્રત્યે ક્રોધ અને તિરસ્કારની લાગણી પેદા થાય છે; દુઃકામાં તે મશ્કરી કરતાં જ આપણને આપણું શિક્ષા ભવિષ્ય જણાઈ જાય છે. અ પ્રમાણે ફેરીયાની ખૂમ જેવા સાધારણ પ્રસંગમાં પણ મહને તીવ્ર દુઃખ થયું એટલે પરિણામ ખુરું આવવાનું છે એવી મહારી ખાત્રી થઈ ગઈ.

ફેરીયાની ખુમ પાસેને પાસે આવતી ગઈ “રંગના દાબડા આ આ”ની ચીસ આખા વાતાવરણને ઘેરી લેતી ગઈ. હુમારા કમ્પાઉન્ડને દરવાજો ઉઘડ્યો ખાળી છલંગ મારીને આગળ ધસ્યો. ખાળી તે ફેર આવતું ખૂન કરશે એવી આશા મહને ક્ષણભર થઈ, ક્ષણ વારમાં પાછી નબટ થઈ ગઈ. ફેરીયાએ આવીને ખાળી શરિરે હાથ ફેરવ્યો એટલે ખાળી શાન્ત થઈ ગયો; અં

ફેરીયો છેક હમારી આગળ આવ્યો.

“કુચ્છ નહિ મંગતા, મિયાં ચલે જાઓ,” હું બોલી ઉઠ્યો.

ફેરીયો સભ્ય હોત તો જરૂર આ સાંભળીને ચાલ્યો જાત; પણ ફેરીયાઓમાં એ જાતની સભ્યતા હોતી જ નથી એટલે હેણે જાણે આ આજ્ઞા સાંભળી જ નહિ હોય એ પ્રમાણે તે આગળ આવ્યો અને ધીમે રહીને બગલમાં ટીંગાડેલું મ્હોટું પોટલું નીચે ઉતાર્યું.

“મિયાં હમ બોલા નહિ કે ચલે જાઓ. કાયકું બાસ્તે શિર ફેરાતે હો રવિવારકું દિન ?” હું જમ્હારે ઉચ્છેરાઇને બોલવા જાઉં છું ત્યારે મ્હારાથી હિન્દુસ્થાની સારું બોલાતું જ નથી એ હું સારી રીતે સમજી છું, તેમ છતાં પણ આવે પ્રસંગે હિન્દુસ્થાની ભાષાની શુદ્ધ ઉપર ધ્યાન આપવું એ મ્હને વ્યાજબી નહિ લાગ્યું તેથી હું અકદમ બોલી ઉઠ્યો.

“શેઠ હું ગુજરાતી જાણું છું-હિન્દુસ્થાનીમાં બોલવાની કાંઈ જરૂર નથી.” ફેરીયાએ કૃતગની રહામાં આંખ પટપટાવી કહ્યું.

• “ગુજરાતી જાણો છે તે જાણી હું બહુ ખુશ થયો છું પણ હમારે કાંઈ લેવું નથી એટલે મંદરબાની કરીને મિયાં તહમ્મે ચાલ્યા જાઓ.” મ્હેં કહ્યું.

“તહમે એમ થું કરોછ ! જરા જોવા તો ઘો કે એની પાસે થું છે ! ” સરલા બોલી. હું સીગરેટના ધુમાડા જોવામાં પડ્યો. ફેરીયાનું પોટલું છુટ્યું અને અન્દરથી અકચરતા ઠાગળવાળા ન્હાના ન્હાના દાખડા નીકળ્યા. એ ડખડા, ફેરીયાના કહેવા પ્રમાણે કોઈ વાસણમાં માથાં જેવડું કાણું પડ્યું હોય તો પણ સાંધી દઈ શકે તેવા હતાં. ફેરીયાના બોલવા ઉપરથી જ કોઈ સાધારણ અકકલનો માણસ હોય તો તેને શક પડે. પણ સ્ત્રીઓમાં સાધારણ અકકલ તો ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તહે-મને તો પ્રભુએ અસાધારણ અકકલ જ આપી હોય છે એટલે સરલાને પેલાના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ બેઠો અને છ ન્હાના રંગના દાખડા અને એક મોટી પીછી એટલા ઉપર મૂકીને ફેરીયો અન્યના જીવનમાં કંટકરૂપ થવા ચાલતો થયો.

“ સરલા આમાં તહે મૂળાંઈ જ કરેલી છે. હું આ કામમાં તુને બિલકૂલ મદદ કરવાનો નથી. ” મહે કહ્યું.

“ હું કંઈકાં કંઈ છું કે તહમે કરો ? હું, રઘી અને માળી કરશું, તહમે તહમારે બેશીને જોયાં કરજો ને. ” જવાબ મળ્યો.

થોડીવારમાં વાડામાં મોટું ન્હાવાનું ટબ, ત્રણ-ચાર સડી ગયેલી ઠાણી બાલકી, કાણા લોટા વગેરે વાસણો ખડખડાટ ભડભડાટ કરતાં આવી પહોંચ્યા. રઘી

અને માળીને સરલાના નવાં નવાં પરાક્રમે અને પ્રયોગોમાં બહુ ઓછો વિશ્વાસ હોય છે એટલે તેઓ નિરૂત્સાહથી કામ કરવા લાગ્યાં; રંગનો દાબડો ઉઘડ્યો. પીછીથી રંગવાનું કામ શરૂ થયું; પ્રથમ એક કાણા લોટા ઉપર પ્રયોગ અજમાવવામાં આવ્યો. લોટો રંગાયો અને સૂર્યના તેજમાં ચળકવા લાગ્યો.

“ઓહો હો હો ! કેવું આંડ ! લોટો કેટલો સરસ લાગે છે !” સરલા પોતાના કાર્યથી પૂર્ણ સન્તોષ પામતી બોલી.

“અન્દર પાણી રહેશે કે !” મહેં પૂછ્યું.

“રહેશે નહિં તો જશે ઠરહાં !” સરલા બોલી.
“રંગતો અત્યારમાં સુકાઈ પણ ગયો.”

હું આરામ ખુરશી ઉપરથી ઉઠ્યો અને નજેથી જાલદી બરીને પાણી લઈ લાવ્યો. એટલામાં તો સરલાએ ટબને રંગવાનું કાર્ય શરૂ પણ કરી દીધું હતું.

મહેં એક હાથે લોટો પકડીને બીજે હાથે અન્દર પાણી રેડ્યું. લોટામાંનું પાણી ચીકણું ચીકણું થઈ ગયું.

મહેં લોટાને નીચે મૂકવાને યત્ન કર્યો પણ હું મૂકી શક્યો નહિં. મહેં ભૂલ્યમાં અને ઉતાવળમાં બીજે હાથે લોટાને પકડ્યો.

હું કેદી થઈ ગયો !

નાટકના તખ્તા ઉપર ભર કચેરીમાં નાયકના હાથમાં
અચાનક એડી પહેરાવી દેવાય છે તે વખતે નાયક
જેવો વિકાળ દેખાવ કરી રહે છે અને પરિણામે આખી
કચેરી તે બન્દીવાન નાયકની તેજસ્વી આકૃતિથી ભય
પામી સર્વ પ્રેક્ષકગણ જોઈ શકે તેટલી ગતિથી હાથ
અને પગ ધ્રુજાવે છે તેવો દેખાવ આ વખતે થયો નહિ.
પાસે આરશી હતી નહિ એટલે મહારી આકૃતિ જો-
નારને કેવી જણાતી હતી તે હું કહી શકું તેમ નથી
પણ માળી, રઘી ચાકરડી, ઝાંખી કુતરો કે સરલા
મહારી આકૃતિ જોઈને ભયથી કંપ્યા નહિ. પ્રથમ તો
મહારી સહામા કોઈએ જોયું પણ નહિ; પણ જ્યારે
મહે મહારી જીભના બળથી ફેરીઆની આખી જાત
સહામા ભયાનક પ્રહાર કરવા માંડ્યા ત્યારે આખરે
સરલાએ મહારી સહામા જોયું અને બહુ જ મહત્વના
કામમાં મહે વિચન નાખ્યું હોય તેમ જરા ચ્છીડવાઈને
મહેને કહ્યું. “તહમને બધી જ વાતમાં હયુમર* !
બધાં જ કામમાં મશ્કરી ! તહમે લોટાને બગાડી નાખ્યો,
એવી મૂખાંધ શી કરો છો !”

“આમાં હયુમર પણ નથી તેમ જ મશ્કરી પણ
નથી પણ દીલને કંપાવનારી ટૂંજેડી† છે ! મહે તહને
જ્યારે ફેરીયાને આપવા માટે પેસા આપ્યા ત્યારેજ

* હયુમર—હાસ્યરસ.

† ટૂંજેડી—કર્ણરસ કથા.

મ્હેં મૂખાંઈ કરી હતી—અત્યારે નવી નથી કરી. હું
ચ્છોંટી ગયો છું તે તું જાણતી નથી?”

છેલ્લું વાક્ય સાંભળીને સરલા ચમકીને મ્હારી
પાસે આવી, “ખરેખર ત્હમારા હાથ ચ્છોંટી ગયા છે!
રંગ બહુ સખત છે?” હેલે પૂછ્યું.

“સખત નહિં હોય તો હું ઘાંટા પાડું શું
કરવા?” મ્હેં જરા મ્હીડવાઈને કહ્યું. “હવે મ્હેર-
ખાની કરીને તું જરા ટરપેન્ટાઈન લઈ આવીને મ્હારા
હાથ છોડાવશે?”

“પણ ત્હમે ખેંચતા કેમ નથી?” તે બોલી
“જરા જોર કરીને ખેંચોને!”

“મ્હારે મ્હારા હાથની ચામડીને કતરડી નથી
નાંખવી એટલા માટે હું નથી ખેંચતો,” હું બોલ્યો.
“જો ત્હારે મ્હારા લોટા ઉપર માણસની ચામડીનું
અસ્તર કરાવવું હોય તો મ્હારી ચામડીનું મ્હારે નથી
કરાવવું.”

સરલા હુઃખભર્યાં વદને મ્હોટાં ટપને જોઈ રહી.
ટપ અર્ધ ઉપર રંગાઈ રહ્યું હતું તે પૂરું કરવામાં વિઘ્ન
આવ્યાથી અસંતુષ્ટ દ્વિધે સરલા કમને બંગલામાં
ટરપેન્ટાઈન લેવા ગઈ. હેની પાછળ માળી અને
ચાકરડી પણ ગયાં.

હું “નારાયણ હરી” કરતો લિલ્લુક બારણે
આવીને ઉભો હોય તેવો દયાર્દ્ર મ્હેરો કરીને બન્ને

હાથમાં લોટો પકડીને ઉભો રહ્યો. એટલામાં હમારી પાળેલી બિલાડી ત્યાં આવી.

બિલાડીએ મ્હારી સ્હામાં જોયું, આનંદથી મીઆંઢ મીઆંઢ કરવા માંડ્યું અને મ્હારી પાસે પંપાળાવાની આશા રાખી. સ્વાભાવિક રીતે હું જે સંજ્ઞે-ગોમાં અને જે સ્થિતિમાં હતો તેવામાં હું તે આશા પુરી ન કરી શક્યો. એટલું જ નહિં પણ મ્હેં ગુસ્સાથી ત્હેને પગથી હટાડેલી.

વિના ઠારણે આ અપમાન મળ્યાથી તે જાંબી સ્હામાં ધુરડી. જાંબીનો સ્વભાવ સાધારણ રીતે બહુ અચ્છો છે પણ ધુરડવાથી ત્હેને ખોટું લાગ્યું અને ત્હેણે ફૂટીને બિલાડીની પુછડી મ્હોમાં પકડી લીધી. બિલાડી મ્હને વૃક્ષ સમજી હોય કે નહિં એ પ્રશ્ન બહુ જરૂરનો નથી. ગમે તેમ હોય પણ ત્હેણે મ્હારા શરિર ઉપર ચડવાનો યતન કર્યો, અને મ્હારા પહેરણ સૂધી આવી પહોંચી. પુછડી મ્હોમાં પકડેલી એટલે જાંબી પણ એથી ડંચો થયો અને તે પણ મ્હારા શરિરને ટેકવીને ઉભો થયો. ઉભય ગુસ્સાથી ઉછળતાં હતાં એટલે મ્હારાથી સમતોલપણું જાળવી શકાયું નહિં. કાંઈ અંદ્રભૂત નૃત્યની જાંબી કરાવતો હું મ્હોટી ચીસ પાડીને ટખમાં ગબડી પડ્યો. મ્હારી સાથે બીજાં પણ ત્રણ જણ ટખમાં આવ્યાં-લોટો, જાંબી અને બિલાડી!

હું ટળમાં ચત્તા ચપાટ પડ્યો. લોટાનું પાણી ટળમાં પડતાં પડતાં પણ કાંઈક અવનવા પ્રયોગથી મ્હારાથી પીવાઈ જવાયું. થોડું પાણી ગળાં આગળથી મ્હારી પીઠને સ્પર્શ કરવા ગયું અને થોડું થોડું આ આકતના ઉત્પન્ન કરનાર ગિલાડી અને જાળીની આંખમાં ગયું.

ગિલાડી અને કુતરો બન્ને ટળની જાળૂએ ચોપ-ટેલા રંગને સ્પર્શ કરતાં જ ટળને ચ્હોંટ્યાં; હું પણ મ્હારી પીઠના કપડાં ટળને તળીયે ચ્હોંટેલાં હોવાથી ટળમાં કેટલી થઈ રહ્યો અને મ્હારા હાથ લોટા સાથે વળ-ગેલા આમથી તેમ વિછળવા લાગ્યા. જીજે લિપાચ ન હતો એટલે અનાથના તે નાથનું કાંઈ વિચિત્ર રીતે સ્મરણ કરતાં હોઈએ તેમ મ્હારી ત્રિપુટી હમારાથી બને નેટલી ચીસો પાડીને વાતાવરણને ગંજવવા લાગી.

આવી અદ્ભૂત, કલ્પનામાં પણ નહિં આવી શકે તેવી, સાંભળ્યેથી માની પણ શકાય નહિં તેવી સ્થિતિમાં હું પ્રથમ અનેકવાર આવ્યો. હવે તે ફક્ત સ્વપ્નમાં જ. સ્વપ્નમાં આવી સ્થિતિમાં અગત્ય છે એ તો બધાનાં જાણ્યામાં હશે જ. પાછળથી હજાર મુખ-વાળો પ્રચણ્ડ ઝેરી સપ દોડતો આવતો હોય અને ત્હમે પુરપાટીએ નહાસતા હો તે વખતે અચાનક ૫૦,૦૦૦ ફીટ ઉંડો ખીણ ત્હમारी આગળ આવીને

ઉભી રહે ! ખૂની હુટારો હાથમાં નાગી તરવાર સમ-
 થતો ત્હમારો પાછળ પડ્યો હોય, બે બાબુદ્ધી બે
 ભૂખ્યા સિંહ ત્હમને પકડવા ધસતા હોય અને આગળ
 ત્હમારા ખાસ રનેહીઓ વાંચને છેડે ટાંકણીઓ
 ખોંચીને ત્હમને આગળ વધતા અટકાવવાને
 યત્ન કરતા ત્હમને ખતાવતા હોય ! આ જાતની
 અનેક દુઃખકર સ્થિતિ સ્વપ્નમાં ત્હમે અનુભવેા છે.
 પણ-પણ જાગતાં, ઘોળે દિવસે, આપણા પોતાના
 કમ્પાઉન્ડમાં આ સ્થિતિમાં આવવું એ અનુભવને
 વિરલ જ છે અને તે પ્રસંગે મહારા હૃદયમાં શી શી
 ઉર્મિઓ થઈ, શા શા વિચાર આવ્યા, મુખમાંથી
 કેવાં કેવાં વચન કોને કોને માટે નીકળ્યાં, મહારા
 સૂર સાથે જાડી, તન્દુરસ્ત ખિલાડી અને તેથી પણ
 જાડા, મંદાટા, વિકાળ કુતરાના સૂર મળે અને લોટે
 ટળ સાથે જોરથી અથડાવાથી થતો અવાજ ત્હેમાં
 ભળે ત્હારે ઘોંઘાટ કેવો થાય અને કેટલા પ્રમાણમાં
 થાય એ સર્વનું સવિસ્તર અને વાંચનારને પુરેપુરું
 ખ્યાલમાં આવી શકે તેવું વર્ણન આપવું એ મહારા
 જેવાની તો શું પણ જે દિવસના ૨૪ કલાક લાપણો
 આપનો હોય કે લખાણો લખતો હોય ત્હેની
 શક્તિની પણ ખ્હાર જ છે. અસ્તુ.

પાસે પગલાં સંભળાયાં. સરલા આવે છે
 એમ ધારીને મ્હેં, ખિલાડીએ અને કૂતરાએ ઘણા

જ ભેરથી બૂમો, મીઆઈ મીઆઈ અને બસવાના અવાજ કરવા માડ્યાં. હમે ત્રણ જણે નિષ્પક્ષપાત-પણે આખા જગતને હમારા ક્રોધથી પ્રભાયમાન કરવાના આશયથી ધરતી ધમધમાવવા માંડી. ધીમે ધીમે એ સુંદરીઓની આકૃતિ જણાઈ. એમાંથી કોઈ સરલા ન હતી.

ગામમાં રૂટરની એજન્સીની* ગરજ સારે એવી એ એ સુંદરીઓ અ. ચા. શોભના સુંદર તથા અ. સૌ. સુંદર કન્યાલાલ ટળની નજદીક આવીને આ અદ્ભૂત દેખાવ જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. મહારાથી લેઈમને જોઈને સ્તબ્ધ થવાય તેમ ન હતું એટલે લાચાર.

“હમને-હમને ચાકરડીએ એમ કહ્યું કે—કે સરલાખેન કમ્પાઉન્ડમાં જ છે એટલે-એટલે હમે અંહિ આવ્યાં.” એ જણ જાણે વગર ટીકીરે સારું નાટક જોવા ઘુશી આવ્યાં હોય તેમ બોલતાં, હમણાં ખડાર નીકળી પડશે-હમણાં ખડાર નીકળી પડશે એમ થતાં હાસ્યને દળાવી રાખવાનો મિથ્યા યત્ન કરતાં બોલ્યાં.

“હા, સરલા-હ-મ-ણા-આવશે,” બિલાટી અને

* રૂટરની એજન્સી—ગામેગામ દેશપરદેશની અગત્યની ખબર વર્તમાનપત્રોને પુરી પાડનાર એક સંસ્થા.

કુતરાના અવાજને વાંધીને બોલવાનો યત્ન કરતો હતું ચીસ પાડીને બોલ્યો.

“કાંઈ થયું છે? આમ કેમ? કાંઈ તબીયત તો નથી બગડીને?” બન્ને જાણે પૂછ્યું.

મહેં જવાબમાં ચીસ પાડી: “ના ના, થાય શું? એ તો સરલાએ એક નવી રમત શોધી કહાડી છે તે હું આ બે જનાવરો સાથે રમું છું.” મહારા દરજ્જાને છાજતું મહારાથી આ સ્થિતિમાં કાંઈ થઈ શકે તેમ ન હતું તેથી મહેને તે વખતે જે ઉત્તમ ઉત્તર લાગ્યો તે મહેં કહ્યો.

બન્ને અન્દર અન્દર વાતો કરવા લાગ્યા તહેમાંથી મહેં “ગાંડા મગજની સ્થિતિ—બિચારાં સરલાખેન” વગેરે શબ્દો સાંભળ્યા એટલે હું વધુ ઉશ્કેરાયો; (જે કે વધુ ઉશ્કેરાવાની શક્તિ તે વખતે મહારામાં રહી જ નહતી) અને મહેં ઘાંટો પાડીને કહ્યું: “તમારા સરલાખેનને માટે ચિંતા કરવા જેવું કાંઈ નથી, હું ગાંડો નથી થઈ ગયો; ફક્ત આ ટપ સાથે તમારાં સરલાખેનના રંગના પ્રયોગથી હું ચોટી ગયો છું. તમારાં ખેનની દયા ખાવા કરતાં જો આ બિલાડીને મહારાં મેં ઉપરથી ખસેડો તો મહેરબાની.”

સુન્દરે આ સાંભળીને આગળ આવીને બિલાડીને ખેંચવા માંડી, બિલાડીની ચામડી ટપની સાથે ચોંટેલી

જ હતી એટલે ત્હેની ચીસો લયાનક હતી. ખિલા-
ડીના નખોરીયાને નહિં ગણકારતાં સુન્દરે જોરથી આચકો
માર્યો—કોણ જાણે શું થયું પણ સુન્દરે હમારા તણ
જણ કરતાં પણ વધુ મ્હોટી ચીસ પાડી—એક કણ
પહેલાં હમારો ઉપહાસ કરનાર, મ્હારા પરમ રનેહી
મિત્ર કનેચાલાલના પત્ની ટખમાં ગબડી પડ્યાં અને
હમારી માફક જ બન્દીવાન થઇ ગયાં. શોભના આ
બનાવથી જેમ કોઇ બૂતપ્રેતના આવાસમાંથી ન્હામે
તેમ ચીસ પાડતી નાહી.

વધુ શું કહું ?

રગથી ટખના માથાં જેવડાં કાણા સંધાઈ ગયાં તે
ખરાં પણ ફેટલાને લોગે ?

પ્રસંગનું ખડું મૂલ્ય ફક્ત ચારજ પ્રાણી રહમણ
શકયાં—હું, ખિલાડી, કુતરો અને સુન્દર; બીજાંએને
તો હસવાનું જ રહ્યું. આપણા રનેહીએ આપણા
દુઃખમાં લાગ લેવાને બદલે માત્ર ઉપહાસ જ કરે છે
અને એ દુઃખ આપણી મૂર્ખાઈથી જ ઉત્પન્ન થયું
છે એમ અનેક રહામી સાગીતિ છતાં માની લે છે
એ મહાસત્ય હમે ચારે જણુ રહમણ શકયાં. પણ એ
રહમજણથી હમને શો લાભ ?

કરકસર.

વાતો નવમી.

કરકસર.

વર્તમાનપત્ર વાંચી રહીને મહેં ટેબલપર મૂક્યું.

“સરલા, તું શેની વાત કરવા માંગતી હતી?”
અગાસું ખાતે ખાતે મહેં પુછ્યું,

સુન્દર વિચાર સ્વપ્નમાંથી અમકી હોય તેમ
રહેજ આંખની ભમર સહાવતા સરલા બોલી.
“શેની વાત કરતી હતી? વળી બકરાંનીસ્તો, બીજી
શેની હોય?”

“બકરાંની? વળી બકરાં કેવાં?”

“અરે વહાલા, તહમે તો કશુંય રહમજી શકવા
નથી. હું હમણાં તહેમને વિષેજ વાંચતી હતી.” બાણે
કોઈ સામાન્ય અક્કલના શિષ્ય ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ કરીને
ગુરૂ સહમજાવતા હોય તેમ સરલાએ “ગૃહસંસારના
ભોમીયો” એ પુસ્તકના પાનાં ફેરવતાં કહ્યું.

મહારા અંતઃકરણને આઘાત થયો. આ જ “ગૃહ-
સંસારના ભોમીયા” ને લીધે મહારે આગળ બેએક
વખત ઠઠંગી સ્થિતિમાં મૂકાવું પડ્યું હતું. તે વખતે
તહેંને અગ્નિમાં હોમી દેવાનો ઠરાવ પણ કર્યો હતો પણ
પાછળથી સરલાની લાગણીને સન્માન આપી તેમ

નહોતું કયું. તેથી હવે વંળી હેમાંથીજ કાંઈક અવ-
નવું તોફાન જાગશે એમ ધારીને હું ક'ર્યો. તેમ છતાંય
મહે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો એટલામાંજ ઘડાકો થયો.

‘હાહા, આપણે એક બકરી લેવી જોઈશે!’
સરલાએ ગંભીરતાથી કહ્યું. આ શબ્દો સાંભળતાંજ મહે
મહારી ખુરશી આંચકો મારીને પાછળ ખસેડી અને
ગુસ્સાનો ડોળ ધારણ કરીને કહ્યું, “તું જાણે છે કે
આપણે ત્યાં એક કુતરો અને એક ખિલાડી છે હેમને
માટે આપણી વાડી પૂરી થતી નથી. બકરી રાખીને
સાથે સાથે એકાદ વીધું જમીન પણ લેવી જોઈશે કે ?”

હું કાંઈક બહુ જ મુખાંધભર્યું બોલ્યો. હાઉં તેમ
સ્ટેજ સ્થિત કરતા સરલા બોલી. “તુમેય શું ? એને
તો આપણે બાંધી રાખવાની.”

હું એકદમ પ્રત્યુત્તર આપવા જતો હતો એટ-
લામાં હાથના ઇશારાથી મહેને અટકાવીને સરલાએ
“ગૃહસંસારનો ભોમીયો” વાંચવા માંડ્યો.

કુતરાં ખિલાડી, સસલાં વિગેરે પાળવાથી થતા
ફાયદાથી ભરપૂર પાનાએ ઉથલાવતાં આખરે બક-
રીનો વિભાગ આવી પહોંચ્યો. સરલાએ હેમાંથી
વાંચવાનું શરૂ કર્યું:—

“બકરીને માટે એક ન્હાના ઠંઠની વાડી અર્થવા
તો તબેલો ચાલી શકે છે, અને ગળે એક દોરી બાંધીને

વાડીમાં એક ખુંટા સાથે બાંધી રાખી હોય તો તેટલી જ જગ્યામાં તે ચરી શકે વળી તેથી તેટલી જગ્યા બરાબર સાફ પણ થઈ જાય. પછી ખુંટો રહેજ બીજી જગ્યાએ ખસેડવો. ત્હને નિભાવવાને ઘણો ખર્ચ આવશ્યક નથી તેમ છતાં જો એકાદ સારી બકરી હોય તો એક ટંકે બશેરથી સવાબશેર દૂધ આપી શકે છે. વળી તે ઉપરાન્ત બકરીનું દૂધ ગાયના દૂધ કરતાં પાચન કરવું રહેલું છે.”

“ આ સિવાય ત્હમને સંધીવા જણાય છે ત્હનું કારણ ત્હમારી પાચનશક્તિ નબળી છે તે જ છે તે તો ત્હમને યાદ હશે ! ” સરલાએ વિષય વાંચવાને સમાપ્ત કરતાં કહ્યું.

“ પણ એવા કચરાપટ્ટી ડાકટરો વિષે હું શો મત ધરાવું છું તે ત્હને પણ યાદ હશે જ ! ” મહેં રહીડવાઈને કહ્યું.

સરલાએ તે વાત પડતી મૂકી.

“ આપણાં બધાં પાડોશીઓ કહે છે કે લેયો દૂધમાં પાણીનો ભેગ કરે છે.” સરલા બોલી.

“ ભલે, તેઓ ગમે તેમ બોલે, ત્હની મ્હને દર-કાર નથી. ”

“ પણ મ્હારે છેને. ” સરલાએ કહ્યું.

હવે મ્હારાથી રહેવાયું નહિં. હું ઊઠીને બારણા તરફ ચાલ્યો.

“બસ, હવે મ્હારી ખાત્રી ઘંઘ કે ત્હારા મગજમાં કાંઈક વિચાર આવે એટલે મ્હારા અભિપ્રાયનું વજન કશું રહેવાનું જ નહિં. કેમ એમજને? પણ આ વખતે મ્હારે ખુદલું કહી દેવું જોઈએ કે જો મ્હારા ઘરમાં બકરી આવશે તો ત્હેમાં મ્હારી સમતિ નો નથી જ એમ સહમજવું. મ્હને બકરી ગમતી નથી એટલું જ નહિં પણ હું ત્હેના નામને પણ ધિક્કારું છું.

બારણામાંથી બહાર નીકળીને બારણું મ્હેં જોરથી બંધ કર્યું.

પણ દિવસો વીતી ગયા. હું ટેબલ ઉપર હાથ ટેકવીને એક લેખ લખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. જોઈએ તેવા ગોળ્ય શબ્દો મ્હને સાંભરતા નહતા. મ્હારો કમ્પાઉન્ડ પૂરો થયે જ એક ન્હાની નદી છે. ત્હેનાં બળાબળા જેટલાં પાણી હું જોઉં છું ત્હારે મ્હને હૃદયમાં ઉચ્ચ વિચારો સ્ફુરેછે જેથી આ વખતે પણ જરા ત્હાં જઈ આવવાનો મ્હેં વિચાર કર્યો. ખીટી ઉપરથી ટોપી લઈને હું બારણા પાસે ગયો. બારણું ઉઘાડ્યું. વિચારમાંને વિચારમાં એટલા ઉપરથી હું નીચે ઉતર્યો.

“એએએએ! લડાકુ! લમ!!! એ કોણ હરામખોર-!”

મ્હારાથી વાકય પૂરું થઈ શક્યું નહિ. એટલા

પાસે તિલ્લુ કાંકરાવાળી જમીન ઉપર ખેંચા
કરીને હું બેસી ગયો. મહારી ટોપી સ્થેજ છેટે
ચુલાબના છોડ ઉપર પડી, ચશ્મા પાસેનાં પા
કુંડામાં અદૃશ્ય થઈ ગયાં. મહારી સ્થામે ખુ
બન્ધાયલી મસ્તાન બઠરી હવામાં ઉછળતી લ
હતી. પ્રભાતની શાન્ત સુન્દરતામાં વિષ્ણુ ના
જાણે કે મહને પોતાની હૃદમાં આવવાને અપમ
શબ્દો વડે ઉત્તેજિત કરતી હોય તેમ આગલા
હવામાં ઉછળતી તે બઠરી ઢંઢ યુદ્ધની માગણી
હોય તેવી દેખાતી હતી.

યુદ્ધમાં ઉતરવાની મહારી બિલ્કુલ વૃત્તિ
તેથી થોડીકવાર સૂધી ને હું મુંગો જ બેસી
પણ પછી હું ઉશ્કેરાયો. કેટલાક નહિં બોલાય
શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતો બઠરીથી દૂર ઉભો
હું મેદાન ગળવવા મંડયો.

“હું, હું, આ શું બોલો છો?” પાછળથી
સંભળાયો.

સરલાની આંખો સતેજ થઈ ગઈ હતી.
ઉપર લાલાશ આવી ગઈ હતી.

“આ વિષે તું શા ખુલાસા કરે છે તે હું જ
માથું છું.” મહેં કડકશતાથી કહ્યું.

“પણ બહાવા ! એ મ્હારો દોષ હતો ?” સરલા બોલી.

“દોષ એવો વિશે હું કાંઈ ઠહેતો નથી. પણ આ બારણા આગળ જ આવી બયાનક જાગ પાથરનાર કોણ છે ? કેલે આ હરામખોરને અહિં બાંધી છે ?”

સરલાએ પોતની આંખ નીચી ઢાળી અને મ્હને સ્હામો ઠપકો દેતી હોય તેમ નરમાશથી કહ્યું. “બિચારીને હજી આ નવી સ્થિતિ ગોઠતી નથી.”

“બિચારીને ગોઠતી નથી ?” મ્હેં પ્રશ્નમાં જ કહ્યું. “પણ મ્હને આ સ્થિતિ ગોઠતી નથી ત્હેનું કેમ ?”

“પણ એના કાયદા તો જૂઓ. આ તરફની જમીન ત્હણે કેવી સુધારી છે તે તો જૂઓ.” સરલાએ કહ્યું. “ત્હમારી બધી મહેનતજ બચી બધ.”

“બહુ સાગી સુધારી. હવે એક વખતે હું હોના પંજામાં સપડઉં તો મ્હારી બધી જ મહેનત બચી જાય. ફક્ત મ્હને ખૂબીક એટલી જ લાગે છે કે ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીવાળા મ્હારાં મૃત્યુ પછી વિમાના પિસા આપશે કે નહિં ? કારણકે જો હોમના બાણવામાં અંધે કે હું બાણી બંધન મ્હારાં બારણાં આગળ આવું હિંસક પ્રાણી બાંધતો હતો તો એક પાછ પણ તેઓ નહિં પરખાવે.”

“હવે તકામો કાગનો વાધ થું કરતા હશે ? જરાં આપણી સાથે હળી જશેને એટલે—”

“ પણ મહારી સાથે તહેને હજવાની તક જ નહિ મળશે તો. એને માટે રખેવાળ પણ નથી રાખ્યો ? ”

“ ના, આજે તો પેલો જગુ આવવાનો છે. તે દૂધ દોહતાં શીખવશે. પછી તો— ”

“ પછી તો શું ? ”

“ પછી તો ત્હમે શીખી જશોને. ” મહારા વાંસા ઉપર રનેહથી હાથ ફેરવતાં સરલા બોલી.

ઘણે બાળ છુટયું હોય તેમ બકરીએ સ્હામી દિશામાં ધમારો કર્યો. મેઢામાંથી જીભ બહાર કઢાડીને પણ અકાળતી ખુંટામાંથી દોરી કઢાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. સુભાગ્યે તે તો નિષ્ફળ નીવડયો. ધસારાનું કારણ હમારો કુતરો હતો. કુતરો બકરીની મર્યાદાની બહાર ઉભો રહીને તહેને ઉશ્કેરવાને ઠંટે પોટે મકોટે અવાજે બસતો હતો.

હું ક્ષો થયો.

“ તું અને જગુ મળીને ત્હમારે જે કરવું હોય તે કરજે. આ કાર્યમાં મહારા તરફથી બિલકુલ આશા રાખશે નહિ. ” હું નદી તરફ જવાનો વિચાર માંડી વાળીને પાછો બારણાં ભણી જતાં બોલ્યો.

સરલાએ એક નિઃશ્વાસ નાંખ્યો, પણ પછી મહારા શબ્દો સાંભળ્યા નહિ હોય તેમ બોલી. “ આપણે આનું નામ શું પાડશું ? ”

તેની આવી ધૃષ્ટતાથી અતિશય ક્રોધથી હું કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના અન્દર ચાલ્યો ગયો.

અન્દર જઈને મહેં મહારૂં ચિત્ત અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પરોવ્યું. બકરીની ઉત્પત્તિજ નહિં હોય એવી દુનિયામાં રહેતાં મનુષ્યોને! આનન્દ કેવો હશે તે વિશે વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ એવી શાન્તિ ઝાઝીવાર મળી નહિં.

મહાર વાડીમાંથી અનેક જાતના અવાજો આવવા લાગ્યા. પિત્તાળના વાસણોને! બખડાટ. અશુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દોચ્ચાર અને સરલાનો કોમળ ધ્વનિ મળીને અથડાવા લાગ્યા.

“ ઓય મહારા દાદા. આ તે બકરી કે બકરો ? ”

આ અવાજ જગુંનો હતો.

આત્મપ્રતિષ્ઠા અને કુતૂહલની વૃત્તિ વચ્ચે મહારા હૃદયમાં યુદ્ધ ચાલ્યું. કુતૂહલની વૃત્તિએ આખરે વિજય મેળવ્યો. હું અન્દરથી નીકળીને મહાર આવ્યો.

જગુ પોતાના પગ પાસે પડેલાં પિત્તાળના વાસણ રહામું જોતો. માથું બંજવાળતો ઉભો હતો. તેનાથી રહેજ દૂર સરલા ઉભી હતી. તેના પગના પાલવમાં અર્ધ ભરાઈને કુતરો બકરીને વધુ ઉશ્કેરતો ભસતો હતો. બકરી વિકાળ પ્રાણીની પેઠે ચારે પગ

ઉઠાળતી, જમીન ખોદતી, હુંકાર શબ્દ કરતી, ખુંટાની આસપાસ વર્તુલ આકારમાં ફૂદતી હતી; જાણે પૃથ્વી નક્ષત્રી કરવાને પરશુરામે પુનઃ અવતાર ધારણ કર્યો હોય તેમ બકરી હવ.ને વીંઝતી હતી.

જશુએ મહને નીચા વળીને સલામ કરી.

“ સાબ, બકરીને કાણ જાણે કયમ મહારી રહ્યા વેર ભરાયું છે. ” તે બોલ્યો.

“ અરે, વેર શાનું ? એ તો તહારી સાથે મિત્રચારી રવા માગે છે. ” મહેં લાગ આવેલો જમને મરકરીમાં ઠહું.

“ હે, હે. જો હું પાસે જાઉં તો મહને આખીને આખી આઈ જાય. મહને તો એમ થાય છે કે આને હું દોહીશ શી રીતે ? ” મહોદેથી હસતાં જણ બોલ્યો.

સરલા આથો કાંઈક ક્યવામને બોલી. “ જો તહમે પણ જાલો તો હું દોહું. ”

“ પણ હું જાલવાને જ નથી તહેનુ કેમ ? ” મહેં ફૂદતાથી કહ્યું.

આ સાંભળીને સરલાની આંખ્ય રકતવર્ણી થઈ ગઈ. તે ગુસ્સામાં બોલી. “ જો તહમે કોઈ માથે નહિં લ્યો તો હું એકલી બકરીને દોહીશ. ચાલ જણ ! ”

“ સરલા ! તહારે બકરીની પાસે નથી જવું. હું તહને મના કરું છું. ” મહેં આજ્ઞા કરી.

અલખત સરલાએ આજ્ઞા ભંગ કરી. “હું બહીષ્કલ્ય નથી. બઠરી મ્હારી છે, હું ગમે તે કરીશ.”

મ્હેં સરલાને બચાવવાને મ્હારાં શરિરનું બલિદાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેમ હોઠ પીસીને હું બોલ્યો. “સરલા, હમણાં તો હું બહીષ્કલ્ય પણ જો પાછળથી કાંઈ નવું જન્મું થયું તો પસ્તાતી નહિં !”

મ્હારા શબ્દોથી ત્હેને ભયંકર સ્થિતિનું કાંઈક ભાન થયું હોય એમ લાગ્યું. મ્હને જવા દેવો કે નહિ એ વિષે ત્હેના હૃદયમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થયા પણ એવામાં દુર્ભાગ્યે જશુ હાથમાં વાસણ લઈને આગળ વળ્યો એટલે સરલાએ મ્હને અટકાવ્યો નહિં. હું કાળના સુખમાં જવાને નીકળ્યો. રાજપૂતો કેશરીયાં કરતા તે વખતે ત્હેમના મનની સ્થિતિ કેવી હશે ત્હેનો કાંઈક ખ્યાલ મ્હને આવ્યો.

“સાબ, જેવો હું શીંગડાં પકડવા આગળ થયું કે તરત જ ત્હમારે ત્હેના પાછલા પગ પકડા લેવા. પછી ત્હેનું કાંઈ ચાલવાનું નથી.” જશુ બોલ્યો.

આવી રીતે વ્યૂહરચનાની ગોઠવણ કરીને જશુ શીંગડાં પકડવા કૂદ્યો. બઠરી પણ સ્હામેથી આવતા શત્રુને શિક્ષસ્ત આપવા પાછલા પગ ઉપર ઉભી થઈ,

હું પણ મહારે કરવાનું કામ બળવવાને યાહોમ કરીને આગળ વધ્યો. મહેં પાછલા પગ પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પછી શું થયું હેનું સ્મરણ મહને બરાબર નથી. એક ક્ષણમાં મુંવાળા ઘાસ ઉપર હું ચતોપાટ પડી ગયો. મહારી છાતી ઉપર બકરીના પાછલા પગો નૃત્ય કરવા લાગ્યા. પણ એવામાં જગુનો દ્વિતીય હુમલો થયો. બકરી આ હુમલા સહ્યમે ટકી શકી નહિ. સરકસમાંના મદ્દની માફક મહારી છાતી ઉપર થઇને બકરીએ ગુલાંટ ખાંધી. આંચકાથી દોરી તુટી. જગુએ તે જ્યું. અનેકાનેક બિભત્સ ગાલિપ્રદાનથી બકરીના હૃદયને ત્રાસ આપવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતો જગુ છલંગ મારીને નાહો.

આ પ્રસંગે મહારે કબુલ કરવું જોઇએ કે બકરીનો સ્વભાવ ગમે તેવો તામસી અને ભયંકર હતો તેમ છતાં હેનામાં શુરવીરને છાજે તેવા ગુણો પણ હતા. મહારા જેવા નિર્બળ શત્રુને ભૂમિ ઉપર પડેલો જોઇને મહારા તરફ ધસી નહિ તેમ સરલાને પણ ગણુકારી નહિ. હું અને સરલા ઉભયની સહામા ક્રોધયુક્ત, તિસ્તકાર-ભરી દ્રષ્ટિ કરીને જેમ રાણો સમરસિંહ બે હાથે તરવાર સમણતો યવનો સહ્યમે ધસ્યો હતો તેમ તે જગુની પાછળ પડી.

. વાતાવરણને હજી પણ ગાળોથી કલુષિત કરતો જગુ અટક્યો નહિ. તોત્ર વેગથી તે દોડ્યો જતો હતો. હેની પાછળ પ્રત્યેક ક્ષણે અન્તરમાં બટારો

કરતી બકરી વિક્રાળ વાઘ સમી છલંગ મારતી જતી હતી. હેના પાછલા પગની પાસે જ હમારો કુતરો બાણે યુદ્ધગીત ગાતો હોય તેમ ભસતો હોડતો હતો અને હેની પાછળ, બકરી સહસા પાછી ફરે તો પણ નહાસવાનો અવકાશ મળે તેટલે અન્તરે હું હોડતો જતો હતો. સરઘસ એક સપાટામાં કમ્પાઉન્ડ પૂરો કરીને રસ્તા ઉપર જઈ પહોંચ્યું. જગુ અને બકરી વચ્ચેનું અન્તર ભટતું જતું હતું અને તે જ પ્રમાણમાં જગુની વાચાળ શક્તિ વધતી જતી હતી. પણ જમ્હારે અન્તર વદન જ નળ થશે અને જગુ તથા બકરીના સંગમ થશે ત્યારે શો ભયંકર દેખાવ થઈ રહેશે એ વિચારની કલ્પના કરતાં કરતાં મહાફૂં હૃદય કંપવા લાગ્યું. “ઓં ઓં! ઓં ઓં ઓં!! ઓં!!!”

સ્હામેથી ધૂળના ગોટા ઉરાડતી મોટરકાર ધમ-ધમાટ કરતી આવી. જગુએ ગલરાટથી આમતેમ નજર ફેરવતાં એક જાડ જોયું. કૂદકો મારીને હેની હાળ પકડી લીધી. બકરીએ પાછો નિર્બળ શત્રુ છોડીને બળવત્તર શત્રુની સહામા જ ધસારો કર્યો. જગુને છોડી દધને, આગલા બે પગ ડિંચા ઠરીને પ્રચણ્ડ વેગથી મોટરકાર સહામે ધસારો કર્યો. રળે મોટરકારને પણ ઉથલાવી પાડે એવી શંકાથી ભયભીત થઈને હું અને કુતરો પણ એક દિશાએ ખસી ગયા. પુનઃ જ્ઞરથી મોટર હાંકનારે ભુંગળાંનો ધ્વનિ કર્યો. મોટર-

કાર અને બકરી ઉભયનો વેગ અનિવાર્ય હતો. એક આંચકો મોટરકારને લાગ્યો. ધુળનો ગોટ વધ્યો. પણમાં મોટરકાર આંખ્ય આગળથી અદ્રશ્ય થઈ ગઈ.

* * * *

“આખરે તે વીરાંગનાને છાજે તેવી રીતે લડતાં મૃત્યુ પામી એ કાંઈ જંતું તેવું આશ્વાસન નથી.” બકરીના શગ ઉપર સરલા આસુ ઢાળતી હતી ત્યેને દિલાસારૂપે મહેં કહ્યું.

“પણ-પણ હું દૂધવાળાને શું મહેં બતાવીશ? મહેં એને દૂધ લાવવાની ના પણ કહી દીધી હતી.” સરલા આંખ્ય લુછતાં બોલી.

મહેં મૃત્યુ પામેત્રી બકરીના શરિર સ્હામું બેસું. મહારાથા હસી દેવાયું.

हमारे वांछ.

વાર્તા દશમી

હમારું વાંદરું.

હું અમુક બાબતમાં સુધારાવાળો છું, પણ ઘણીક બાબતમાં મહારી વૃત્તિ જૂના પક્ષ તરફ ઢળેલી છે. આપણા લોકમાં સામાન્ય રીતે એક એવો રવૈયો છે કે કાંઈક અમુક વસ્તુ આપણે લઈ આવીએ અને તે લાગ્યા પછી આપણા ઘરમાં કાંઈક મંદવાડ આવે અથવા તે વસ્તુ તરત ફૂટી જાય તો આપણે એમ ધારી લેવાનું કે તે વસ્તુ આપણને રહેતી નથી અને પરિણામે આપણા મિત્રોએ પાસેથી મને કે કમને તે વસ્તુ આપણે લેવી. જ્યારે કોઈ મનુષ્ય એ રીતે મહારી પાસે આવીને કહે છે કે મહને ફલાણી વસ્તુ રહેતી નથી ત્યારે મને શક જાય છે કે તે મનુષ્ય દંભથી તે વસ્તુ મહારી પાસે કહડાવવા માગે છે, પણ મહારી પોતાની સ્થિતિ જોતાં જણાય છે કે મહને ઘણી વસ્તુઓ રહેતી નથી. પરંતુ આપણી સંસ્થાઓમાં એક મોટી આમો એ છે કે જૂના પક્ષના હિમાયતીઓ અને સુધારાવાળાઓને એળખવાનું આપણા પાસે કાંઈ સાધન હોતું નથી. એટલે જ્યારે કાંઈ ત્યારે મનુષ્યો જૂના પક્ષની છાયામાં ભરાઈ બેસે છે અને જ્યારે ધ્રુવ થાય ત્યારે સુધારાવાળા થઈ બેસે છે. આ સમબન્ધમાં

બોલતાં મ્હને એક મ્હારા મિત્ર સાંભરી આવે છે. ત્હેમનું ચરિત્ર અહિં આલેખવા બેઠવું એ તદ્દન અપ્રસંગોપાત ગણાય. પણ ત્હેમના ચારિત્ર ઉપરથી આપણા સમાજમાં અનેક મનુષ્યોનાં ચરિત્ર ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે તેમ છે, એટલે મ્હારે લખવાની જરૂર જણાય છે. તે મિત્ર અમસ્થા ચુસ્તમાં ચુસ્ત જૂના પક્ષવાળા છે અને સુધારાવાળાઓના સાચા શત્રુ છે. પરન્તુ કેટલીક બાબતમાં ત્હેમના મતમાં એકદમ ફેર પડી જાય છે અને તે પોતે સુધારા પક્ષના અગ્રણી તરિક્કે મેદાન પડે છે. આનું કારણ શું હશે ? કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતોના કહેવા મુજબ ત્હેમના શરીરમાં બે આત્માઓ હશે ? એક જૂના પક્ષનો હશે અને એક સુધારા પક્ષનો હશે ? જ્યારે જ્યારે ગ્રહણ થાય છે ત્યારે ત્યારે ફક્ત ઘણું નહાનું, ઘુંટણથી ઉપર ઉપરનું એક પંચીયું ખેંચીને અધો-નગ્નાવસ્થામાં તે ગૃહસ્થ ઓટલા ઉપર બેસે છે અને ગ્રહણ થવા માંડ્યા પહેલાં પાંચ છ કલાકથી બાવાની બંધી કરી દે છે; આટલી વાત આવે ત્યારે સૂધી તે પોતે ઘણા અડગ જૂના પક્ષવાળા છે. પણ ગ્રહણ વખતે “ સોના દાન, ત્રાંબા દાન, રૂપા દાન, દાન કરો સાહેબ ! કેાઈ દાન કરો ! ” ની દેડાઓની ઉત્સાહભરી ખૂમોથી જ્યારે મોહોલ્લો છવાઈ જાય છે અને ગ્રહણ માનનારાં મનુષ્યોનાં હૃદયોએ ત્રાસ

આપતા તે યોદ્ધાઓ શેરીઓ શેરીઓ ફરી વળે છે ત્યારે આ મહારા મિત્રના હૃદયમાંથી જૂનાપક્ષના જીર્ણ પડળ ખરી પડે છે અને શુદ્ધ સુધારાના સાચા આવેશમાં આવી જઈને, દોષયુક્ત મુદ્રાથી જાણે શિયા-ખવાનાં ટોળાંમાં સિંહ ત્રાડતો હોય તેમ ઢેડ વાઘ-રીઓના જીથ્થને ખિલત્ત ગાલિપ્રદાનથી જ મહાત્ કરવાના પ્રયત્ન પ્રયત્નમાં તે ગુંથાઈ જાય છે. અને “સુધારાવાળાઓ હાલ કય્હાં સંતાઈ બેઠા છે? આવા જંગલી રિવાજો કય્હારે નાબુદ થશે?” વગેરે વાક્યોથી સુધારા પક્ષને નિદ્રામાંથી જગાડવાના સુપ્રયાસ આદરે છે. વળી હોળી, દિવાળી વગેરે ઉત્સવો નિમિત્તે ખીજા અનેક રવેયા વખતે મહારા મિત્ર જૂના પક્ષના રિવાજને જ ટેકો આપે છે. પણ, તે પ્રસંગે માંગવામાં આવતા ખડોણી એમના હૃદયમાં કાંઈક જૂની જ વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન કરે છે. ખડોણી માગવા આવનારાઓને ભયે લેમનાથી ખહાર કઠેરામાં પણ અવાતું નથી. અને ઘરમાં દરેક મનુષ્યને કહી મુકવામાં આવે છે કે જે કોઈ ખડોણી માગવા આવે તોને કહેવું કે શેઠ ખહાર ગયા છે. આમ છતાં કોક કોક વાર ભૂલ્યને લઈને મહારા મિત્રનાં દર્શન ખડોણી માગવા આવનાર મનુષ્યોને થઈ જાય છે અને પરિણામે જ્યારે ખડોણી આપવી જ પડે છે ત્યારે મહારા મિત્ર આપણા દેશના ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં

ખહુ ખિન્ન બની જાય છે. “આવી રીતે આવા જૂના જમાનાના જંગલી રિવાજો જ્યાં સૂધી આપણા દેશમાં છે ત્યાં સૂધી આપણી સ્થિતિ કોઈ રીતે સુધરવાની નથી, સુધારાવાળા વિધવાવિવાહ, બાળલગ્ન વગેરે નિરૂપયોગી બાબતો ઉપર તો મોટા ફાટકા મારવા તૈયાર થઈ જાય છે ત્યારે આવા રિવાજની સહામા થતાં એમની જીભ કપાઈ જાય છે?” આવી જાતનાં વાકયો એમના સુધારાથી છલકાતા હૃદયમાંથી નીકળી પડે છે અને—

ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો ખરૂં કે કોઈને ત્યાં ગમે તેવી નકામી વસ્તુઓ ખહુ જ કામની થઈ પડે છે અને તે જ વસ્તુ આપણે ત્યાં આવી એટલે થઈ રહ્યું! પાળેલાં જનાવરોનું અને પક્ષીઓનું પણ એમ જ બને છે. કોઈ મિત્રને ત્યાં આપણે કુતરો લઈએ અને તોને વિષે આપણે તે મિત્રને પૂછીએ તો જણાય કે તે કુતરો એમને ત્યાં છ સાત વર્ષ થયાં છે પણ એકે દિવસ નહાશી જતો નથી, તેમ જ તોના મોં આગળ દુધની રકાળી મૂકી હોય તોપણ તોના ઘણીની આજ્ઞા સિવાય તોને અડકતો નથી. આપણા કુતરા કેટલી વાર આવા નીકળે છે? આપણે કેટલા પૈસા ખર્ચીને તોને લઈ આવ્યા હઈએ ત્યારે કાં તો નાશી જાય, કાં તો મરી જાય, અને જો રહે તો આપણા હૃદયમાં એમ જ ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરાવે

કે કચ્છારે આ પાપના પંઝામાંથી છૂટીએ ? દુધની રકાળી વિષે આપણી વાટ તો જોતો રહ્યો પણ આપણા ઘરમાં ભંડારીયામાં મૂકેલાં ખાવાનાંને પણ પોતાનું સ્હમજીને ખાઈ જાય, એટલું જ નહિ પણ આસપાસનાં પાડપાડોશીઓને ત્યાંનું ખાવાનું પણ પોતાને માટે જ રાખવામાં આવે છે એવી બ્રમણા હોના મગજમાં આવી જાય છે. બીજાને ત્યાં એ આનામાં લીધેલો જંગલી પોપટ બધું બોલી શકે છે, અને, મ્હોં એક વખત પચાસ રૂપિયા ખર્ચાને લીધેલો જંગબારીનો પોપટ કાંઈ જ બોલતો ન હોતો. રોજ સ્હવારે હું, સરલા અને હમારા ચાકરો પાંજરાની આસપાસ ઉભાં રહેતાં અને તરેહવાર વાક્યો અને સીસોટીઓ હોના આગળ સંભળાવતાં, પણ, આ હિપરથી સહામા ઉત્તર દેવાને બદલે જાણે કે કંઈ હોના મનરંજન માટે આ બધી મહેનત હમે લેતાં હોઈએ તેમ સ્વસ્થ ચિત્તે શિંગ અને જમરૂખ ખાતો તે હમારા સહામા અર્ધોએક ઠલાક જોઈ રહેતો અને પછી હમારી મૂર્ખતાથી કંટાળ્યો હોય તેમ નિદ્રાવશ થઈ જતો ! આ સિવાય હમારે ત્યાં સસલાં, ધોળા ઉદરો, બિલાડી, બકરી બધું રાખી ચૂક્યાં પણ હોમાંનાં કેટલાંક મરી જતાં તો કેટલાંક ન્હાશી જતાં, અને કેટલાંક એવી રીતે વર્તતાં કે હમે જ હોને કહાડી મૂકતાં. આવી સ્થિતિ હોવાથી મ્હારી એવી

માન્યતા છે કે મહને પાળેલાં જનાવર કે પક્ષીઓ સહેતાં નથી. પણ આ સુધરેલા જમાનામાં મહારી વાત કોણ માને ? હું ઘણીવાર મહારા મિત્રોને કહું છું કે મહને ઉંચી જાતની સીગરેટ સહેતી નથી, પન્દર રૂપિયાની ગેંડાની લાકડી સહેતી નથી, પાંત્રીસેક રૂપિયાવાળાં બુટ સહેતાં નથી, અને, કેટલીક વાર તો હું એટલે સૂધી કહું છું કે મહને સાઇકલ કે મોટરકાર કે ઘોડાગાડી પણ સહેતાં નથી. પણ આ બધાના પ્રત્યુત્તરમાં મહને ફક્ત એટલો જ જવાબ મળે છે કે ત્હમને બીજાને જનાવતાં બહુ સારી રીતે આવડે છે હોં ! અસ્તુ.

રવિવારની સહવાર હતી. સરલા સાથે પિંગ-પોંગના બે ત્રણ સેટ રમીને હું એક આરામખુરશી ઉપર એંડા હતો, એટલાના ઠંઠેરાના દાંડા ઝાલીને અને કહેરાને અઠિંગીને, બાંબીના પ્રચણ્ડ શારર ઉપર હાથ ફેરવતી સરલા વાડી તરફ જોઈ રહી હતી. મહારા હાથ-માનું એક અંગ્રેજી માસિક આરામખુરશીના હાથ ઉપર મૂકી દબને મહેં સરલાને ત્હેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ટકી અને બલગેરિયાની લહડાઈનાં કારણે સમજાવવા માંડ્યાં. તે પૂરાં કરીને મેત્રિસકેના આગલા પ્રેસીડન્ટ ડાયઝ વિષેના મહારા અભિપ્રાય મહેં ત્હેને સંભળાવ્યો, અને, તે પછી હોમરૂલનાં કારણે અને વિન્સ્ટન ચર્ચિલ અને લૉર્ડ જ્યોર્જ વિષે કેટલુંક કહેવા માંડ્યું.

“સરલા તું શું ધારે છે? એ બેમાંથી આગળ જતાં કોણ વધુ પ્રકાશી નીકળશે?” મહેં સરલાને પ્રશ્ન કર્યો.

“એ અહિં આવે તો મજા તો પડશે; ખરૂંને!” સરલાએ વાડી તરફથી દૃષ્ટિ ફેરવીને મહેંને પૂછ્યું.

“હું! કોણ આવે તો મજા પડે? પેલા બેમાંથી અહિં કોઈ આવે તો મજા શી પડે?” મહેં ગુંચવણમાં પડી જઈને પૂછ્યું.

“તહામે આમ કેમ બોલો છો? વળી બે કોણ? હું તો એકની જ વાત મહેં છું.” સરલા કાંઈક ભ્રમર ચલાવતી બોલી.

“એક કોણ?” મહેં પૂછ્યું.

“વળી કોણ શું? વાંદરૂં!” સરલાએ કહ્યું.

“એ શું બોલે છે? તું જાગે છે કે ઉઘે છે? હું લાયક જ્યોર્જની અને ચાર્ચલની વાત કરતો હતો તહેમાં વાંદરૂં ક્યાંથી આવ્યું?” હું આશ્ચર્યચકિત થતો બોલ્યો.

“તહામે તો કાંઈ સમજતા નથી. કાલે કનેયાલાલ-લાઈ અહિં આવી ગયા અને કહી ગયા હતા કે તહે-મની ઓળખાણમાં એકને તહાં પાળેલું સરસ વાંદરૂં છે અને તે સોંધામાં આપી દેશે. આ ઉપરથી મહેં

હિમને લઈ આવવાનું કહ્યું છે,” સરલા સમ-
જવતાં બોલી.

હું તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. એક બઠરીને અને
એક કુતરાને લઈને મ્હારે કેટલી ઉપાધિ વેઠવી પડી
હતી તે તો હું હજી ભૂલી શક્યો ન હતો. ત્યાં આ
વાંદરું ઠગ્ડાંથી નીકળી આવ્યું ? અને તે પણ કનૈયા-
લાલના વિશાળ મગજમાંથી નીકળેલી વાત ! હવે મ્હારે
કાંઈક સખત પગલાં લેવાં જોઈએ એમ મ્હને લાગ્યું,
તેથી, સરલાને કહ્યું, “ તે મ્હારી રજા લીધી હતી ? ”

“ વળી વાંદરું લેવું એમાં શી રજા લેવી હતી ? ”
સરલાએ હસીને કહ્યું.

“ એટલે ! મ્હારે વાંદરું નથી લેવું, ” મ્હેં કહ્યું.

“ પણ ત્હમારે માટે ક્યાં આણુવાનાં છે ? એ તો
હું રાખવાની છું, ” સરલા આટલાના પગથીઆ ઉપર
બેસતી બેસતી બોલી.

“ ગમે તેમ હોય પણ મ્હારા ઘરમાં હું વાંદરું
નથી આવવા દેવાનો. ” મ્હેં કડક મુખાકૃતિ ધારણ
કરતાં કહ્યું.

“ પણ હવે કાંઈ કનૈયાલાલભાઈને ના કહેવાય ? ”
સરલા પટામણે અવાજે બોલી.

“ ના કહેવાય કે નહિં તે હું ન જાણું. એટલું

બધું વાંદરાંને માટે છે તો કનૈયાલાલ પોતે જ કેમ લેને નથી પાળતા ?” રહેં ગુસ્સામાં કહ્યું.

“તે તો તે બાણે. એમાં આપણે શું” આટલું બોલીને બોબીને પોતાની પાછળ દોડાવતી સરલા વાડામાં કુલ વીણવા ચાલી ગઇ, અને, આવેથી મ્હારા સ્થામે એક ગુલાબનું કુલ ફેંકીને તે અને બોબી એક મ્હોટા લીમડાના ઝાડને આથે લપાઇને અદૃશ્ય થઇ ગયાં. હું થોડીકવાર સૂધી ધુંધવાતો, કનૈયાલાલને મનમાં ગાળો દેતો અને લેમનામાં અને વાંદરાની જાતમાં કેટલા સરખા ગુણ છે તેની ગણતરી કરતો અંથેજી માસિકમાં મશગૂલ થઇ ગયો.

સાંજ પડી. પાછલે આટલે હું અને સ્નેહવદન મધ્યાં મારતા બેઠા હતા. વચમાં વચમાં હું એક ન્હાના પાવા ઉપર “કાનુડા ત્હારી કામણ કરનારી”નું ગીત બેસાડવાનો યત્ન કરતો હતો. વાડામાં સરલા ઝીણા અવાજે મ્હારા પાવા સાથે સુર પૂરતી, જમીન ઉપર રૂમાલ મૂકીને લેને બાઇસીકલ ઉપર બેઠે બેઠે કેમ ઉંચકવો તે વિષે વિવિધ યુક્તિઓ કામે લગાડતી હતી, અને, થોડી થોડી વારે જ્યારે રૂમાલ ઉપાડવામાં વિજયી થતી ત્યારે મ્હને અને સ્નેહવદનને હમારી ઉભયની બાઇસીકલ ઉપર બેસવાની શક્તિને માટે ઉપદાસ કરતી સ્ત્રીરૂપવાનો યત્ન કરતી હતી.

“ કા—નુ—ડા—રહારી—કામલુ—ઠર—ના—
આ—રી—”

અચાનક મહારા પાવાના સુરને ઢાંકી નાખતી અને સાંઝની શાંતિમાં વિગ્ન નાખતી અનેક છોકરાંઓ સાથે ખૂમ પાડતાં હોય તેવી ચીચીયારી સંભળાઈ. સરલા, હું અને રત્નેહવદન એકદમ આગલા દરવાજા ભણી દોડ્યાં. ત્યાં જઈને બેઠાં છીએ તો આવેથી જણાતા કનૈયાલાલે એક કંડીયો બે હાથે પકડ્યો હતો અને પાછળ દશોક છોકરાં ચીચીયારીઓ પાડતાં કંડીયાને પથરાથી આંટવાનો પ્રયત્ન કરતાં દોડતાં હતાં. આ આંટવાની ક્રિયા દરેક વખત સફળ થતી ન હતી, અને, ઘણીવાર કંડીયાને બહાર કનૈયાલાલના વાંસાને નિશાન તરિકે ગણી લઈને પથરો ત્રેને સ્પર્શ કરતા હતા. કનૈયાલાલના બે હાથ કંડીયાને, પકડવામાં રોકાયેલા હોવાથી ફક્ત મોંની મદદથી આ પથરના પ્રહારને અટકાવવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરતા કનૈયાલાલ અતિ ત્વરિત ગતિથી હુમારા બંગલા ભણી આવ્યા આવતા હતા. ક્ષણવારમાં કનૈયાલાલ ઠમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયા અને “ માળી દરવાજો બંધ કર ! ” એવી માળીને આજ્ઞા આપતા, પરસેવાથી રેબરેબ થતા હુમારી પાસે આવી પહોંચ્યા. કંડીયો કાલું બાણે શાથી હાથમાં રહ્યો રહ્યો ગેબી રીતે ઉછળતો હતો અને તેથી તે કંડીયાને પકડી રાખવાના પ્રયાસમાં

શું થાઈ ગયેલા કનૈયાલાલે હમારી સાથે વાત પણ કરી નહિ અને હાંફતાં હાંફતા પાછલી તરફ જઈને પાછલા બોટલા ઉપર કંડીયો મૂકી દીધો.

કનૈયાલાલ પરસેવો લુછતા છોકરાંઓની કુટેવો વિષે કાંઈક સખત લાખામાં ગણગણતા ટોપલા સ્હામું બેઈ રહ્યા, અને, હું સરલા, સ્નેહવદન, હમારો માળી, ઘાટી અને ચાકરડી કાંઈક દૂર ઉભાં રહીને આ ઉછળતા ગેળી કંડીયામાં શું હશે તે વિષે તરેહવાર અટકળો કરતાં હતાં.

“આમ બહુચક જેવાં શું બધાં - ઉભાં છો? કંડીયો છોડવાનું કોઈને સૂઝતું નથી?” કનૈયાલાલ ચ્હીડવાયલા ઘાંટે બોલ્યા.

“પણ કંડીયામાં શું છે તે જાણ્યા વગર કેમ છોડાય?” સ્નેહવદને કહ્યું.

“અન્દર બાબરા ભૂતને તો નથી પકડી લાવ્યા? એમ હોય તો કહી દેજે કે વાડામાં એક મહોટો વાંસ દટાવીને ત્હોને ઉતરચ્હડ કરવાનું કહીએ,” હું ગંભીર ચ્હરો કરીને બોલ્યો.

આ સાંભળીને સ્નેહવદન ખૂબ હસી પડ્યા અને “હીક બબલી ! અચ્છી કીધ !” વગેરે શબ્દો બોલતા ચ્હરો વાંસો થાબડવા મંડી પડ્યા.

“આને ત્હમે ‘હયુમર’ કહો છો કેમ? ત્હમારી વાતમાં જે કોઈ પડે તેજ બેવકુફ. ત્હમારે માટે

આટલી મહેનત કરીને હું વાંદરું લઈ આવ્યો છું
ત્યારે જશમાં જીતીયાં આપો છો કેમ ?' કનૈયાલાલે
ગુસ્સાથી કહ્યું.

“પણ એમાં ચ્હીડવાઈ શું જાયો છો ? તમારે
માથે આટલા મોટા વાળ છે એટલે એમને એમ
લાગ્યું હોય કે બાબરાની ચોટલી તમે તમારે માથે
ચ્હોડી દીધી છે,” સ્નેહવદન બોલ્યા.

કનૈયાલાલ આના ઉત્તરમાં કાંઈક સખત બોલવા
જતા હતા પણ એટલામાં સરલા બોલી, ‘તમે પણ
શું ? બિચારા મહેનત કરીને લાવ્યા ત્યારે આમ
કરો છો.’ આ ઉપરથી મ્હેં સ્નેહવદનને શાંત રહેવાને
માટે આંખ્ય મારી.

સરલા કાતર લઈ આવી. કોણ છોડે કોણ છોડે
કરતાં કરતાં કનૈયાલાલે જ છોડવાનું શરૂ કર્યું. કંડીયા-
માંથી જહાર નીકળતી સાંકળ કઠેરા સાથે બાંધી. કંડીયો
છૂટયો અને અન્દરથી વાંદરાએ છલંગ મારી. હમે
બધાં પાછાં ખસી ગયાં પણ કનૈયાલાલને અડફટ આ-
વવાથી ગુલાંટ બાધી. સાંકળની સરહદમાંથી જહાર
જવાનો પ્રયત્ન કનૈયાલાલ કરે તે પહેલાં વાંદરાએ
એમના ઉપર વરાપ મારી અને કનૈયાલાલના મ્હેં ઉપર
પંખાનો પ્રહાર કર્યો. વધારે નુકસાન કરે તે પહેલાં મ્હેં
અને સ્નેહવદને હેમને આઘા ખેંચી લીધા. આ ગર-

બડમાં વાંદરો વધુ ઉશ્કેરાયો અને પરિણામે ત્હેની કમ્મરે બાંધેલો પટો તૂટ્યો. વાંદરો એક ફૂદકો મારીને ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

હુમે બધાં અદૃશ્ય થતા વાંદરા ભણી બેઠે રહ્યાં પણ કનૈયાલાલ હિંમત હારે તેવા ન હતા. “ ચાલ માળી, ચાલ રામા ” કહેતા તે દિશાભણી તે દોડયા.

“ તુમે ત્રણ જણ ત્યાં જ ઉભાં રહેજો. વખતે વાંદરો પાછો આવે તો પકડી લેવાય, ” દોડતાં દોડતાં કનૈયાલાલ હુમને આજ્ઞા કરી ગયા. હું, સરલા અને સ્નેહવદન એ આજ્ઞાનુસાર ત્યાં જ ઉભાં રહી ગયાં.

વાંદરું એક નાળીએરી ઉપર ચઢી ગયું એટલે કનૈયાલાલે તે નાળીએરી ઉપર માળીને ચઢાડ્યો. આથી વાંદરું કૂદીને બીજી નાળીએરી ઉપર ગયું. કનૈયાલાલે ત્યાં ઘાટીને મોઢવ્યો. ત્યાંથી નહાશીને વાંદરું ત્રીજા ઝાડ ઉપર ચઢ્યું. એટલે પાસેના બંગલા-માંના ઘોડાવાળાને ત્હેના ઉપર ચઢાડ્યો. આ પ્રમાણે વાંદરું આગળ કુચ કર્યા ઠરતું હતું અને કનૈયાલાલનું લશ્કર યાહોમ આગળ વધ્યે જતું હતું. તે લશ્કરમાં હિમેરો પણ ઘણો થઈ ગયો હતો. આસપાસના બંગલામાંના ચાકરનકરો, ગામનાં છોકરાંઓ, શેરીમાંના કુતરાંઓ અને જૂદાં જૂદાં પક્ષીઓ પોતાનાથી બની શકે તેટલો ઘોંઘાટ કરીને કનૈયાલાલને મદદ કરતાં હતાં.

કનૈયાલાલ હાથમાં સાંકળ લઈને, તરેહવાર યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ શોધતા, વાંદરૂં હાથમાં આવે તો કેમ પકડવું તે વિષે માણસોને સહમજલુ આપતા ઝાડીમાં આગળ વધતા હતા, અને, તહેમની પાછળ હનુમાનની પાછળ જેમ વાંદર સૈન્ય નાચતું ફૂદતું જતું હતું તેમ છોકરાંઓ, કુતરાંઓ અને ચાકરો હોકાર કરતાં પાછળ જતાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં કનૈયાલાલના ધાંટા, કુતરાંના ભસવાના અવાજ, પક્ષીઓના કીલકીલાટ, છોકરાંઓની ખૂમાખૂમ અને ચાકરોના હોકારા મન્દ-મન્દ થતા દૂર વાતાવરણમાં ભળી ગયા.

પોણાએક કલાકે કનૈયાલાલ અને તહેમનું સૈન્ય નિરાશ વદને પાછાં આવી પહોંચ્યાં. કનૈયાલાલ ઝાડીમાં ફૂદવાથી અનેક ઝખમોથી ઝખમી થઈ ચોદ્ધા જેવા શોભતા હતા. “વાંદરૂં તો નહિં મળ્યું; વખત એ ત્રણ દિવસ પછી પાછું આવે ખરૂં. હજી તો મહેં કિંમત પણ ઠેરવી ન હતી,” કનૈયાલાલ ઓટલા ઉપર બેસતાં બેસતાં બોલ્યા.

“મહેને તો એમ લાગે છે કે એ તહમારૂં મહેં બોધને ખીનું; નહિં તો આમ ન્હાશી જાય નહિં,” સનેહવદને ઠંડે પેટે કહ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં કનૈયાલાલે ફક્ત તિરસ્કારયુક્ત દષ્ટિપાત કર્યો.

સરલા અત્યારસૂધી ફક્ત ગંભીર થઈને બેસી રહી હતી તે હવે રોધ પડી. “બિચારા વાંદરાને કાગ-

ડાઘો અને કુતરાઓ કેવાં હેરાન કરશે " એમ કહીને તે ઠંઢપાન્ત કરવા લાગી. રૂપિઆ હશેકની મ્હારે ઉઠી હતી હોને. વિચાર નહિં કરવાં મ્હેં જમ્હારે સરલાના મને ઉપર ઠસાવ્યું કે આપણને એવી જાતનાં જનાવરો રહેવાંજ નથી અને કનૈયાલાલ જેવા મિત્રો જો આપણને લઈ આપે તો જ બધું સાંગોપાંગ ઉતરે ત્હારે જ તે શાંત થઈ. પણ આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે હવે કનૈયાલાલ હમને જનાવરો પાળવા માટે કહેતા જ નથી !

6

7

8

9

જૂતપ્રેતનું અસ્તિત્વ.

વાર્તા અગીયારમી.

ભૂતપ્રેતનું અસ્તિત્વ !

આકાશ કાળું ધમધોર હતું. વરસાદ આવતો હતો. કોઈક વખત વિજળીના ચમકારા થતા હતા. તે વખતે હમે “ધી સાહિત્ય અને સંગીતોત્તેજ સભા” ના ચાર પાંચ સભાસદો એક ન્હાના પથ્થુ ફરનીચરના અભાવને લીધે સ્વચ્છ લાગતા ઓરડામાં બેઠા હતા. સાહિત્ય અને સંગીત ઉભયથી વિમુખ છતાં હમે આવું નામ શાથી હમારી સભાનું રાખ્યું છે એ બાણવાનું કોઈને પ્રયોજન નથી એટલે તે જણાવવું આવશ્યક નથી. ઓરડામાં ઝાંખો દિવો બળતો હતો. હું બારી પાસે આરામખુરશી ઉપર બેઠો હતો. પાસે મોટું ગોળ ટેબલ હતું. લાનુશંકર, મગનલાલ અને સ્નેહવદન ટેબલની બીજી બાજુએ બેઠા હતા, અને કન્યાલાલ હમારા સર્વથી કાંઈક છેટે હાથમાં એક અંગ્રેજી પુસ્તક રાખીને ઝાંખા દિવાના પ્રકાશમાં વાંચવાનો મિથ્યા ડોળ ધાલતા બેઠા હતા.

બીજે દિવસે રવિવાર હતો. એટલે વહેલા ઉઠવાની કોઈને ચિન્તા નહતી. ફતુ આવી હોવાને લીધે વાતના તડાકા બદલાતાં બદલાતાં સ્વાભાવિક રીતે “ભૂત અને પ્રેતનું અસ્તિત્વ” હશે કે નહિં એ

ઉપરજ ચાલ્યા, અને જમ્હારે આવી વાતો ચર્ચાય છે ત્યારે જેમ હુમ્મેશ બને છે તેમ સૌએ પોત-પોતાના મન મૂકીને સાધકીકલ રીસર્ચ સોચાયટી* પણ આશ્ચર્યચકિત થઇ જાય તેવા દાખલા દ્રષ્ટાંતો ઠાકયા જતા હતા. મગનલાલે પોતાના એક મિત્રના સાળાની બેરીને એક આંબલીના ઝાડ હેઠળ રહેતી ઠાકણ કેવી વળગી હતી અને તે ડાકણને કેટલાંક માણસોએ જોઇ પણ હતી તે કહી બતાવ્યું. સ્નેહ-વદને પોતાના બાપના ઠાકાએ અસંખ્ય ભૂતો જ્યાં હતાં તેમાંથી એક બે ભૂતોની વાતો કહી. જેમ જેમ વાત આગળ ચાલતી ગઇ તેમ તેમ સત્યનો અંશ નજર થતો ગયો. જેમ જેની મરણ પડે તેમ ગપ-ગોળા ફેંકતું ગયું. મહને પણ ઉત્સાહ થઇ આવ્યો. એટલે સરલાની માશીને સાસરે ભૂત ગરબા ગાતાં હતાં તે વિષે ઘણી અસરકારક રીતે કહ્યું. લાનુશંકરે પોતાની અનુભવ કથામાંથી વાત કહેતાં એક વખત એક કુવા આગળથી સાધકલ ઉપર જતાં તે એકદમ નીચે ગળડી પડ્યો હતો અને હેમાં ભૂતનોજ હાથ હતો એમ કહ્યું. આ વાતના કરતાં હમારી વાત તો હજાર ગણા પ્રમાણમાં વધુ અસત્ય હતી તેમ છતાં આ વાત સાંભળીને મગનલાલની હૃદયોર્મિ ઉછળી

* ભૂત, પ્રેત વગેરે ગ્રેખી બનાવો સમ્યન્ધી શોધખોળ કરનાર મંડળ.

આવી અને બોલી ઉઠ્યા કે એમાં ભૂતનો હાથ નહિં હશે પણ સાધકલ ચલાવવાની કળાશક્તિની ન્યૂનતાજ હશે. આ ઉપરથી ભાનુશંકરને માહું લાગ્યું અને પોતાના પક્ષ તરફથી બોલવાને કનૈયાલાલને કહ્યું. એટલે હમારી દ્રષ્ટિ કનૈયાલાલ ભણી વળી. કનૈયાલાલ ‘સખ બંદરઠા બેપારી’ અને વાદ-વિવાદમાં નિપૂણ હતા તેમ છતાં આજ આવો વિષય ચાલતો હતો કે જેમાં વિવાદ કરવાનું બહુ વિશાળ ક્ષેત્ર હતું તેમાં હેમણે બિલકુલ ભાગજ નહિં લીધો હતો. એમ હમને જણાયું અને તેથી હમે બહુ અજબ થયા. કનૈયાલાલ અંગ્રેજી સાહિત્ય, ગુજરાતી સાહિત્ય, સંગીત, અભિનય કળા વગેરે દરેક બાબતોમાં પોતાને એકા ગણે છે અને અન્યની પાસે ગણાવવા પ્રયત્ન કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં હેમને ચંચુપાત પણ નહિં હોવા છતાં હેમણે એક વખત “ જાગૃત થાઓ ગુજરાતીઓ ” નામક લેખ એક વગવસીલાવાળા મિત્રની સહાયથી એક અંગ્રેજી માસિકમાં છપાવ્યો હતો. સંગીતમાં પણ હેમની તેવીજ કુશળતા હોવા છતાં દરેક ન્હાના મોટા મિલાવડામાં કનૈયાલાલનાં તે એક જ ગાયન હોય જ. આવી પ્રકૃતિવાળા હોઈને આજ શાન્ત રહ્યા તેથી પ્રથમ તો હમને એમજ લાગ્યું કે વખતે નિદ્રાદેવીના પાશમાં ફસાયા હશે પણ હેમની તરફ એતાં હમારી આ ધારણા ખોટી

હતી તેમ જણાયું. કારણ કે ઝાંખા અજવાળામાં લે-
મના હાથ ટેબલ ઉપર પડેલી હમારી ભાગની ચોકો-
લેટ લેવામાં અને નિઃશબ્દ તે મ્હોંમાં મુકવામાં ગુંથઈ
ગયો હતો.

“કેમ કનૈયાલાલ ! ત્હમે કાંઈ આજે આ તઠ-
રામાં ભાગજ નહિં લીધો ?” મ્હેં પૂછ્યું.

“શું લે ? ત્હમે બધાયે જે જે વાતો ઠહી ત્હમાં
સત્યતાનો કાંઈકે અંશ છે ખરો ? અને તેથી ભૂતની
હસ્તી હશે કે નહિં તે વિષયનો નિર્ણય થયો ?”

“હમારાથી કાંઈ નહિં થયો હોય તો ત્હમેજ
કરોને ” મગનલાલે કહ્યું.

“હું કાંઈ ત્હમારી માફક અનેક વાતો જાણતો
નથી. ફક્ત એકજ વાત જાણું છું કે જે વાતમાં મ્હેં
મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. વાત સાંભળી રહ્યા પછી
ભૂતના અસ્તિત્વ વિષે જે નિર્ણય કરવો હોય તે
કરજો.” કનૈયાલાલ બોલ્યા.

આટલી બધી અસત્ય અને અસંભવિત વાતો અને
અનુભવ કથા સાંભળ્યા પછી તદ્દન સાચી અને સ્વાનુ-
ભવની કથા સાંભળવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેથી હમે
ઘણા ઉત્સુક ગયા. કનૈયાલાલે વાત શરૂ કરી.

“હું જ્યારે ડીસ્ટ્રીક્ટમાં ફરવાની નોકરી કરતો હતો ત્યારે--”

“તુમે આજ સૂધીમાં દશ પંદર જાતની જુદી જુદી નોકરીઓ કરેલી ખરી?” લાનુશંકરે સ્હેજ પૂછ્યું.

“તુમારે વાત સાંભળવી છે કે મશકરી ઠકા કરવા છે?”

“ના ના., હવે વચમાં નહિં બોલું” લાનુશંકરે માર્ફી માગતાં કહ્યું.

“જ્યારે હું ડીસ્ટ્રીક્ટમાં ફરવાની નોકરી કરતો હતો ત્યારે ખારૈયા મુકામે મ્હેં આ વાત પ્રથમ સાંભળી હતી. ઘણાં વર્ષો પહેલાં તે ગામને પાદરે એક પરદેશી ગાડાંવાળો મ્હોટા કાળા બળદવાળું ગાડું હાંકતો જોવામાં આવ્યો હતો. ગાડાંવાળો પરદેશી અને તરવનોજ તે ગામમાં આવેલો હતો. તે રાત્રે વરસાદનું જોર ઘણુંજ હતું અને તોફાનથી આસપાસના ઝુંપડાંવાળાઓ ભયથી ત્રાસી બચા હતા. તે વખતે તે ઝુંપડાંવાળાઓએ તે ગાડાંવાળાને આગળ મુસાફરી નહિં કરવાને ઘણું સુમજાવ્યો પણ તેણે તે ઉપર બિલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિં, અને જવાબ વાળ્યો કે “ઉપરથી ખુદા ઉતરી આવે તોપણ હું સુવાર સૂધીમાં ગામની વચ્ચેવચ બજારમાં જવા-

નોજ ” આમ કહીને જાડાં ઉપર બેસીને તહેણે તે બળદને બારેયા બણી હાંકી મૂક્યા. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં ગામના લોકોએ શેરી વચ્ચે ગાડું સ્થીર ઉભેલું જોયું, અને ગાડાંવાળો મૃત્યુ પામેલો છતાં હાથમાં બળદના અછોડા તેણે મજબૂત પકડેલા હતા.

“ આ પછી ત્યહારે ત્યહારે ચોમાસું હોય ત્યહારે રાત્રે મુસાફરો અને લોકો કાળા બળદવાળું ગાડું જોતા હતા. ગાડાંવાળો હાથમાં અછોડા પકડી, કામળો આઠીને સ્થીર બેઠેલો દ્રષ્ટિએ પડતો હતો. કોઈક કોઈક વખત તહેનો કચુડ કચુડ અવાજ સાંભળાતો હતો અને જોત જોતામાં આખું ગાડું અદ્રશ્ય થઈ જતું જણાતું હતું. એક વખત એક ખેડૂત રાતના પોતાના ખેતરમાંથી પાછો આવતો હતો તે વખતે તહેણે આ દેખાવ જોયો હતો અને તે પછી બીજાને વાત કહેતો કે ગાડાંની આરપાર તે આદ્યો ગયેલો ત્યહારે જાણે ઠંડી ગાઠળમાંથી પસાર થઈ જતો હોય તેમ તહેને લાગ્યું હતું. ગામના લોકો આ વાત માનતા હતા અને ચોમાસાની રાત્રે જહાર જતાં બહીતા હતા. ગામનાં ન્હાનાં છોકરાંઓ પણ જો રડતાં હોય તે વખતે ‘ પેલો ગાડાંવાળો લઈ જશે ’ એમ સાંભળતાં તો રહી જતાં.

“ ત્યહારે હું બારેયે ગયો ત્યહારે ત્યાંના પટેલે મને આ વાત કહી અને તેથી મારા મન ઉપર બણી

અસર થઇ. મહેં વાતમાં જુઠાણું હશે એમ ધારીને
તેમને ઘણા આડા અવળા પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ હું કાબ્યો
નહિં. એકલા પટેલજી આ વાત કહેતા હતા એમ ન
હતું. બીજા ડઝનેક માણસોએ તે ગાડાંને બેથું પણ
હતું અને તેની જગ્યા પણ બતાવતા હતા.

“ એક દિવસે સ્હાંજે હું પાદરે મુસાફરી બંગલામાં
મહારા એક મિત્રને મળવા ગયો. ત્યાં તેમણે મને
વાળુ કરીને જવાનો ઘણોજ આગ્રહ કર્યો પણ મહેં
ના પાડી. પણ તેથી તો ઉલટું તેણે મહારી મશકરી
કરી અને ગાડાંવાળાના ભૂતથી હું જીતો હુધશ એમ
કહ્યું. જો કે તે વખતે હું ખરેખર જીતો હતો તેમ
છતાં પણ જીતકણુ પુરુષો પોતાની જીતક છુપાવવા
પ્રયત્ન કરે છે તેમ મહેં પણ કયું. વાળુ કરી રહ્યા
પછી વાત પણ ભૂત વિષેજ ચાલી. ગાડાંવાળા જેવાં
બીજાં ભૂત પણ કોઇક જગ્યાએ દ્રષ્ટિએ પડે છે તે વિષે
તેણે ઘણાક દાખલાઓ આપ્યા. આવી રીતે જયહારે હું
મોડી રાત્રે તેના ઘરમાંથી જહાર નીકળ્યો. ત્યાં મહારા
મન ઉપર એવી અસર થઇ ગઇ હતી કે મને પણ ગાડાં-
વાળાનું ભૂત મળશે એમ મને લાગ્યું. તે વખતે મહારે
શું કરવું તે વિષે પણ મહેં વિચાર કરી રાખ્યો હતો.

“ હું દોઢેક માઇલ ગયો ત્યાંસુધી તો કાંઈ
જણાયું નહિં પણ પછી એક રસ્તો એવો આવ્યો કે

જેને બહુજ વાંક હતો, એટલે સ્થાને જ કોઈ પણ આવતું હોય તો છેક પાસે આવે ત્યાં સુધી તે જણાય નહિ. હું આ વાંક આગળ આવ્યો કે તરતજ મહને ગાડાનો કચુડ કચુડ અવાજ સંભળાયો. મહેં તરતજ જેટલી ત્વરાથી દોડાય તેટલી ત્વરાથી પાછા પલાયન કરવાનો વિચાર કર્યો પણ પછી કાંઈક હિમ્મતથી હાથમાં મ્હોટી ડાંગ મજબૂત પકડીને ઉભો રહ્યો.

“ચોમાસું હતું તેમ છતાં આકાશ ખુલ્લું હતું. ચન્દ્રનું અજવાળું સાફ પડતું હતું. મહારી આંખો ફાટેલી વાંક તરફ વળી રહી હતી. ધીમે ધીમે જાણે મહને ભયભીત કરાવવાના ઇરાદાથીજ આવતા હોય તેમ કાળા બળદનાં ભરાવ શિંગડાં જણાયાં. કચુડ કચુડ અવાજથી પૈડાં માર્ગમાં પડી રહેલી ઘરડમાં પ્રચ્છદ ધ્વનિ કરતાં આગળ વધતાં હતાં, ગાડાવાળો માથે ફાળીઈ બાંધી, કામળો ઓઢીને અર્ધ નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં, હાથમાં અછોડા ઝાલી, ખોળામાં પરોણો રાખી બેઠેલો હતો. ભયથી મહને પરસ્પેદ છૂટયો. કાનમાં તમરાં બોલવા લાગ્યાં પણ આંખોને આમ જ્યારે ભૂત આટલું પાસે આવ્યું છે ત્યારે નહાસીશ તો પણ હોના પંખામાંથી છૂટવાની આશા વ્યર્થ છે એમ જાણી મરણીઓ થઇને, દ્રઢ સંકલ્પ કરીને હું ઉભો રહ્યો. ભયંકર ગાડું પાસે આવતું ગયું. મહને મહારું કુટુમ્બ સાંભર્યું. પ્રભુનું સ્મરણ કરીને મ્હોટી

ડાંગ એક પર એક ત્રણ ચાર વાર ગાડાંવાળાને અને બળદને મારી, પણ મારતાંની સાથે હું અબાયળીમાં ગરકાવ થઈ ગયો. મહારી ડાંગ પણ પેલા ખેડુતની માફક ગાડાંમાંથી આરપાર નીકળી નહિ. ભૂત અદ્રધ્ય પણ થયું નહિ, તેમ તેનો ભડકો પણ થયો નહિ. એથી ઉલટું મહારી ડાંગ પહેલીજ વખતે પડતાની સાથે ખિલત્સ શબ્દોનો અતી કર્કશ અવાજ મહારા કાનને અથડાયો, હજીતો બીજી બે ડાંગ હું માંડેછું તેટલામાંતો બળદ અટક્યા; મહને મહારી ભૂલ જણાઈ. ભૂત ખૂત કાંઈ હતું નહિ પણ ખરોજ ગાડાંવાળો ખિલત્સ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતો નીચે કૂદ્યો અને મહારા માણી માગવાના અને થયલી ભૂલ્યનું ભાન કરાવવાના શબ્દોને નહિ ગણુકારતાં પોતાના પરો-
 •ણાનો સંગમ મહારા વાંસાને કાંઈક દુઃખદ થઈ પડે તેટલા જોરથી ઠરાવવા લાગ્યો. મહારી ડાંગ મહારા હાથમાંથી સરી પડી, પરોણો, લાત, મુઠ્ઠા અને ગાલિ-
 પ્રદાનની ક્રિયા મહારે બંધ પડત તે કળી શકવું મૂશ્કિલ હતું પણ સુભાગ્યે મહને ઓળખતો એક માણસ ત્યાં આવી પોંદોચ્યો. માંડમાંડ થોડીક દક્ષણા લઈને ગાડાં-
 વાળો સ્થમળ્યો. ઓળખાણવાળા માણસનું મોં બંધ
 'ઠરવા મહે' ત્હેને પણ થોડુંક આપવાનું ઠણુક્યું. શરિર ઉપર પડેલાં ચિહ્નોની કૃતપત્તિ શાથી થઈ એમ કોઈ પૂછે તો શો જવાબ આપવો ત્હેનો વિચાર કરતો, પટેલ,

પેલો ખેડુત, ગાડાંવાળો, મુસાફરો બંગલામાં રહેતા
મહારા મિત્ર અને બીજા જેટલા માણસના નામ મહને
યાદ આવ્યાં તેટલાને અપક્ષપાતપણે શાલપામરી
ઓઢાડી, મોડી રાત્રે ઉતારે પહોંચ્યો. ”

વાત પૂરી થઈ. ચોકોલેટ પણ પૂરી થઈ અને
દિવામાંનું ગ્યાસલેટ પણ પૂરું થવાના ચિહ્ન જણાયાં
એટલે અરસપરસ સાહેબજી કરીને હમે ઝાં સૌના
ગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

મનોવૃત્તિદર્શક યંત્ર.

વાર્તા બારમી.

મનોવૃત્તિદર્શક યંત્ર.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે આપણા ઉપર ઘણા ઘણા ઉપકાર કર્યા છે અને ઘણી ઘણી નવનવી શોધો કરીને આપણાં દુઃખ ટાળ્યાં છે, તેમ છતાં પણ મહારા મત અનુસાર હજી ઘણુંયે કરવાનું રહ્યું છે. હું પોતે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નથી, એટલે કલાણું બની શકે અને કલાણું નહિ બની શકે, એવો નિર્ણય હું કરી શકતો નથી. પણ જો બની શકતું હોય તો સ્વભાવની સ્થિતિ બતાવી આપનારાં એરોમીટર*ની આ જગતમાં ખાસ જરૂર છે. અમુક કાલે અમુક મનુષ્યનું હૃદય કેવી સ્થિતિમાં છે તે જોવામાં મનુષ્યો જાણી શકતાં હોય તો ઘણીક જાતની અગવડો અને ચિંતા નાબુદ થઈ જાય. મંડળી ઝામી હોય અને સર્વ મનુષ્યો મળીને એક પુરૂષને બનાવતા હોય; તે પુરૂષ પહેલાં હાહા, હાંહાં કરતો મન્દ મન્દ હસતો, શાન્તિથી આ સર્વ સહન કરતો હોય અને પછી ધીમે ધીમે ઉગ્ર થતો અચાનક ગુસ્સે થઈ જાય—વિક્રાળ બની જાય અને જેમ મનમાં આવે તેમ બોલવા મંડી જાય; મંડળીની મઝા અદૃશ્ય થઈ જાય, અનેક હૈયાં દુઃખાય, અનેકમાં વેર બંધાય અને અનેકમાં રૂપણાં ચાલે; આ બધું સ્વભા-

* ઉપયુક્તા માપક યંત્ર.

વનુ' એરોમીટર હોય તો નહિ થાય. પેલો પુરુષ બહારથી હસે છે પણ અન્દરથી હેના હૃદયમાં જવાળા-મુખી સળગવા માંડે છે હેની ખબર તે યંત્રદ્વારા આસપાસનાં મનુષ્યોને પડી જાય અને તે ઉપહાસ કરતા બંધ થઈ જાય.

કોઈ વખતે એવું પણ બને છે કે, આપણે ઘેરથી બહુ આનન્દમાં કોઈ મિત્રને મળવા નીકળ્યા હોઈએ અને ત્યાં જઈને અનેક પ્રકારની મશ્કરીઓ કરીએ, મ્હોટેથી હસીએ, મિત્રને મિત્રની પત્ની સમક્ષ હેની આલસ્યવૃત્તિને માટે બનાવીએ, મિત્રપત્નીને મિત્રના દેખતાં હેમની પાકશાસ્ત્ર વિષેની અજ્ઞાનતાને માટે ઉચ્ચકીએ, ન્હાનાં બાળકોને હેમની મૂર્ખાઈને માટે અને હેમના માતૃપિતાના ઢંગધડા વગરના વર્તનને માટે રહીડવીએ, રહાના બે ત્રણ પ્યાલા માગ્યાં જ કરીએ અને એવી અનેક પ્રકારની મસ્તી કરીએ અને તે સઘળો વખત વખતે તે આખા કુટુંબના સ્વભાવની સ્થિતિ એવી હોય કે, બાળકો આપણી મશ્કરીથી ઠંટાળીને રડે, મિત્રપત્ની પોતાની રસોઈ કરવાની કલાની મશ્કરી કર્યાથી રહીડવાઈ જાય અને મિત્ર આપણા ઉપર ગુસ્સે થઈને હાંત ઠચકચાવે !

કોઈ વખત એમ પણ થઈ જાય છે કે, આપણે તે જ મિત્રને ત્યાં જવા ઘેરથી ગાંભીર થઈને નીકળીએ અને ત્યાં જઈને મિત્રની સાથે સાહિત્ય વિષે, મુરોપની

રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ વિષે, મ્યુનીસીપાલિટીમાં કેવું અંધેર ચાલે છે અને આપણા આગેવાનો તદ્દન માનના ભૂખ્યા છે તે વિષે અને હમણાં હમણાં આપણા ગુજરાતીઓમાં બાળકોના જન્મની સંખ્યા ઘટતી જાય છે અને તેથી કરીને અમૂક વર્ષોમાં આપણે નાશ પામશું, તે વિષે વાત કરવા માંડીએ ત્યહારે તે મિત્રના કુટુંબની સ્વભાવસ્થિતિ ગ્રૂદા પ્રદેશમાં વિચરતી હોય છે. આપણી વાત સાંભળીને મિત્ર બગાસાં ખાય છે, બાળકો થોડી થોડી વારે આપણી સાથે મસ્તી કરવાના પ્રયત્ન કરીને નિરાશ થઈને પાડોશીનાં છોકરાં સાથે રમવા ચાલ્યાં જાય છે અને મિત્રપત્ની કાંઈક ભરવાનું લઈને ખીજા ઓરડામાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આવે આવે સમય જો પેલું યંત્ર હોય તો આ વખત નહિ આવે. જેવા આપણે હૈમને ત્યાં જઈએ અને હૈમના દરેકનાં બેરામીટર જોઈએ કે તરત આપણે તેવી વાત ઉપાડીએ.

એક વખત હું કન્યાલાલને “ધરતીકાંપ”નો નાટક જોવા લઈ ગયો. સાધારણ રીતે કન્યાલાલ “વિદ્ અને હુમર*” તો શું પણ તદ્દન ફારસ જેવાં નાટકો પણ આનન્દથી જુએ છે, પણ તે વખતે કોણ જાણે કેવી સ્વભાવસ્થિતિમાં હતા કે પહેલો પડદો ઉઘડ્યો ત્યહારથી ચીડવાઈ ગયા. જેમ જેમ હીરાજી થરમામીટરનું એક્ટ્રીંગ ખીલતું ગયું તેમ તેમ

* મક્કરી અને હાસ્ય રસ.

કનૈયાલાલ દાંત કચકચાવતા ગયા. “આવી જાતની “એપસર્ડ કોમેડીઝ” જોવાથી શો ફાયદો થતો હશે? મુંબઈના લોકોનો ટેકસ્ટ કેવો ખરાબ છે? હમારે જવું” તું તો એકલા જવું હતું પણ સાથે મૂંડને શું કરવા લઈ આવ્યા? શું બધાને હમારા જેવા ધાર્યા? હમને જીવનમાં ડસવાના સિવાય બીજું ઘણું કરવાનું છે,” આ પ્રમાણે વાક્યો અમુક અન્તરે કનૈયાલાલ મૂંડને સંભળાવ્યા જતા હતા. થોડા દિવસ પછી હું એકલો તે જ નાટક કંપનીનો બીજો હાસ્યરસનો ખેલ “ફાંકડો પ્રીતુરી” જોવા ગયો. હું ઉપર રૂસ સરકલમાં હતો અને કનૈયાલાલ નીચે આરચેસ્ટ્રામાં હતા. હું કોણ જાણે શાથી તે દિવસે જરા એવી સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો કે, હાસ્યરસવાળા નાટક ઉપર મૂંડને ચીડી ચીડી ગઈ. અમનુ ઇડીઅટના ચાળા જોઈને મૂંડને લેના ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો. આવી કંપનીઓના આવા નાટકને આપણે હિતજન જ નહિ આપવું, એમ મનમાં નિશ્ચય કર્યો અને આવા નાટકને જાહેલો હું મહારા એક મિત્ર “વેદનો કાલ અને તે વખતે પત્ની કેળવણીની સ્થિતિ” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવાના હતા ત્યાં ગયો હોત તો ઠીક થાત, એમ મૂંડને લાગ્યું. આસપાસ નજર કરતાં મૂંડને આરચેસ્ટ્રામાં બેઠેલા કનૈયાલાલ દેખાયા. અમનુના એકેએક બોલ ઉપર

મુખોષ બધો હાસ્યરસ નાટકો.

ફીદા થઈને કન્યાલાલ હસતાં હસતાં બેવડ વળી જતા હતા અને નાદાન છોકરાંની માફક વન્સભોરની તાળીઓ પાડ્યા જતા હતા !

કોઈક વખત આપણે બહુ ઉત્સાહથી સંગીતનો જલસો ગોઠવીએ, ઘણા મિત્રોને આમંત્રણ કરીને કેટલાક દિવસ થયાં તે જલસો ફત્તેહમંદ કરવાને માટે પ્રાણતોડ મહેનત કરતા હોઈએ ત્યારે તે જલસાના દિવસની એકાદ દિવસ આગમય આપણા સ્વભાવમાં ફેર પડવા માંડે છે, આપણને એકાન્ત પ્રિય થઈ પડે છે અને સંગીતના નામ ઉપર પણ રહીડ રહીડે છે. જલસાને દિવસે આપણે દિલગીર થઈને બધાંના સ્હામું જીયાં કરીએ છીએ અને ફકફક હસીએ છીએ; તેમ જ કોઈક વખત એવાર મિત્રો મળીને એવા ડરાવ ઉપર આપણે આવીએ છીએ કે, અમૂક વખતે ભેગા મળીને ખૂબ તોફાન કરવું, ખૂબ આનન્દ કરવો. તે દિવસે એએઠ મિત્રો દિલગીર બનીને આવે છે, અન્ય મિત્રોનું તોફાન લહેમને કકંઈ લાગે છે-છોકરવાદભયું લાગે છે-લાગણી વગરનું જણાય છે. “આટલી ઉમ્મરે આવાં તોફાન લહેમને છાજે નહિ, આવું હુલ્લડ ક્યાંથી બીજાઓની લાગણી કેવી દુખાય છે તે ઉપર તુમારે વિચાર કરવો જોઈએ,” વગેરે વાક્યોથી તે આપણા ઉત્સાહને પણ મંદ કરી નાંખે છે અને પરિણામે તે દિવસ આપણે બહુ જ દિલગીરીમાં ગાળીએ છીએ.

આજ પ્રમાણે બાલકોને પણ તે ચંત્રથી કેટલું સુખ થઈ જાય ! રહવારના હેમને જણાય કે પિતાનો સ્વભાવ આજ આનન્દી છે, જે માગશું તે આજ મળશે, જે ધમાધમ કરશું હેને માટે શાબાશી મળશે અને રંદુલમાંથી ગાપચી મારવાનું પૂછી જોઈશું તો હેની પણ હા પાડશે ! કોઈ દિવસ હેમને એકદમ જણાઈ જાય કે, આજે તોફાન કરવામાં સાર નીકળે તેમ નથી. તેજ પ્રમાણે માના સ્વભાવની અને એકેકના સ્વભાવની પણ હેમને ખબર પડે અને તેથી જે ઘડિએ જે પ્રમાણે વર્તન રાખવું જોઈએ, તે પ્રમાણેનું વર્તન તેઓ રાખી શકે.

એક વખત હું એક મિત્રને ત્યાં થોડા દિવસ માટે રહેવા ગયો હતો. ત્યાં હેનો એક હાઇકોર્ટનો જજ મિત્ર આવ્યો. મ્હોટો પુરૂષ હોવા છતાં બાળકોનો બહુજ શોખીન હોવાથી આવીને બીજે જ દિવસે હેણે ઘરમાંથી પાંચેક છોકરાંઓને ડ્રાઇંગ રૂમમાં ભેગાં કર્યા અને મ્હોટો આવરકોટ પહેરીને પોતે રીંછ હોય તેમ ચાર પગે આમતેમ ચાલવા માંડ્યું. વચમાં વચમાં તે મ્હોટેથી ધુરકતો જતો હતો અને છોકરાંઓના પગને બાજવા જતો હતો. છોકરાંઓએ ખુશ થવાને બદલે ગંભીર થઈને અને કાંઈક દયાદ્ર રહેશે એક કોચ ઉપર બેસીને આ તમાશો જોયાં કર્યાં. પાંચેક કલાક સૂધી આમ ચાલ્યું, એટલે પેલા ગૃહસ્થને પણ

આ સત્ય જણાયું હોય એમ લાગ્યું. એટલે તહેણે પોતાની રમત બદલી. રીંછને બદલે મગર ધાય તો વખતે છોકરાંઓ ઉશ્કેરાશે અને રમતમાં લાગ લેશે, એમ ધારીને તહેણે એક ટેબલને ઉંધું પાડ્યું. તહેના ઉપર ત્રણ ખુરશીઓ મૂકીને સમુદ્રમાં તરતો તરાપો બનાવ્યો અને તહેના ઉપર છોકરાંઓને રહડાવ્યાં. પાસે એક ખુરશી ઉપર મ્હોટો ટુવાલ ઢાંકીને ખરફનો પહાડ બનાવ્યો અને પોતે મ્હોટી ચાદર ઓઢીને મગર બન્યો. છેક પેટ ઘસડતો મ્હોટી ચીસો પાડીને ને ચોરડામાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો. વચમાં વચમાં પેલા તરાપા પાસે જઈને પોતાનો હાથ લાંબો કરીને છોકરાંઓના પગ પકડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેમ છતાં છોકરાંઓને આનન્દ થયો નહિ. વચમાં એક ન્હાના છોકરાએ લોઢાનો સળીઓ લઈ આવીને ભાલા તરીકે વાપરવાનું કહ્યું પણ તે ફક્ત આવા મ્હોટા ગૃહસ્થ પોતાની સાથે રમે અને પોતે ઠાંધ પણ આનન્દ બતાવે નહિં તો હીક નહિં લાગે એમ ધારીને જ તહેણે કહ્યું હતું. પેલા ગૃહસ્થે આ દરખાસ્તને અનુમોદન નહિં આપ્યું તેથી તે ભાંગી પડી. આ રમત પૂરી થયા પછી તે એક મ્હોટા કબાટ ઉપર રહડયો અને પોતે ઉરાંગ ઉટાંગ વાંદરો છે, એમ કહીને વિચિત્ર મ્હોં કરીને બાળકોને જીવડાવવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. આવી રીતે કબાટ ઉપર રહડવામાં અને ત્યાંથી એક

ટેબલ ઉપર ભૂસ્કો મારવાના પ્રયત્નમાં એક મ્હોટા ફલાવરવાળો અને બે ત્રણ કાંચનાં રમકડાંનો ભૂસ્કો થયો; એટલે આખરે પેલાં છોકરામાંથી સાથી મ્હોટી છોકરીએ વિનયથી કહ્યું:—“તું મેં હમારી સાથે રમવાનું ક્યું તેથી હમે બહુ ખુશ થયાં છીએ પણ કોણ જાણે શાથી આજે હમને આવી તોફાનવાળી રમતો ગમતી નથી!”

આ ઉપરથી પેલા ગૃહસ્થે સંગીત શરૂ કર્યું. એટલે તહેમાં છોકરાંઓએ આનન્દથી ભાગ લઇને પ્રાર્થનાનાં પદો ગાયાં અને પછી બધાં પોતપોતાનું લેસન કરવા ઉપડી ગયાં. બે ત્રણ દિવસ પછી છોકરાંઓ પેલા ગૃહસ્થની પાસે ગયાં અને જનાવરોની રમત રમવાની ઇચ્છા જણાવી, પણ તે વખતે “મહેને આજ ઘણું કામ છે, મ્હોટાઓ એવી રમત રમે નહિ” એમ કહીને તહેણે તહેમને નિરાશ કર્યાં!

આવી જાતની કઠંગી સ્થિતિ, વિચિત્ર ઘોંટાળાઓ, હૃદયનો કચવાટ અને મનની વ્યથતા, જે આવું કોઈ ચંત્ર હોય તો, કેટલેક અંશે નાખુદ થઇ જાય અને આપણા દીન જીવનમાં કાંઈક સુખ અને શાંતિનાં સ્વપ્ન આવે, એવો મ્હારો નમ્ર મત છે.

અમેર્યોર અભિનયકલા

•

•

વાર્તા તેરમી.

ઐમ્મચેર અભિનયકલા.

અભિનયકલાના ક્ષેત્રમાં અનેક વીરલા થઇ ગયા છે અને થશે, સર હેનરી ઇસ્વીંગ, સર જ્યોર્જ અલેક્ઝાન્ડર, સર બીરબોમ ટી અને સર ફ્રાંસ રાબર્ટસન જેવા પુરૂષોએ પોતાની અદ્ભુત અભિનયકલાથી આખી દુનિયાને ચક્રિત કરી નાંખી હશે, પણ તેથી શું? જે આનન્દ, જે કુતૂહલની લાગણી અને જે આશ્ચર્યજનક અભિનયકલા “ઐમ્મચેર અભિનયકલા” માં ધૂપાઇ રહ્યાં છે, તે બીજે કશુંય પણ મળે તેમ નથી. સાધારણ રીતે આપણે ગમે તેવા સારા ઍક્ટરનું^૧ ઍક્ટીંગ^૨ જોવા ગયા હોય તો ત્યાં આપણને શું જોવાનું મળે છે? આપણે જે પ્રમાણે ધારતા હોય તે જ પ્રમાણે બધું બને છે; બહુ થાય તો અભિનયકલા આપણે ધાર્યા કરતાં પણ બહુ સારી હોય છે! બસ એટલું જ કે કાંઈ વધુ? ઐમ્મચેર અભિનયકલામાં કંઈ જગ્યાએ શું બનશે તે આપણાથી આગળથી કહી શકાતું નથી, અમુક નાટકના દ્રશ્યમાં કંઈ જાતનો પોષાક ખેરાશે તેની પણ આગાહિ આપણાથી થઇ શકતી નથી. ગમે તેવું

નાટક ગમે તેવા લયાનક રસથી ભરપૂર હોય પણ
 ઍમ્મંચેર અભિનયકલાની સહાયથી હૃદનામાં કચ્છારે
 અદ્ભુત હાસ્યરસનું મોજું ઉછળશે તે આપણાથી
 કહેવાતું નથી. અને આ જગતમાં ક્રિકેટસાહિત્યના
 શબ્દોમાં કહીએ તો “મહાન અચોક્કસતા” સિવાય
 કંઈ વસ્તુ આપણા જીવનમાં ઉત્સાહ, ધૈર્ય, ભકિત,
 શૌર્ય, વગેરે ગુણો પ્રેરે છે? આપણે આગળથી
 આપણું ભવિષ્ય જાણતા હઈએ, આપણા સ્નેહીઓનું
 ભવિષ્ય જાણતા હઈએ તો જિંદગીમાં શો રસ રહે?
 આશા-નિરાશા, કંઈ વખતે શું થશે તે વિષેનું આપણું
 અજ્ઞાન, એ જ આપણા મનુષ્યજીવનનો પ્રાણ છે,
 આપણી જિંદગીનો આધાર છે. આશાને થાંભલે
 ચણેલું ઘર અચિંતું તૂટી જાય છે, નિરાશામાં દુખતી
 આપણી દુનિયા પલકમાં આશાની ઓથમાં વિશ્રાન્તિ
 લઈ શકે છે. આવી જાતના અણુધાર્યા અને
 અણચિંતવ્યા જનાવથી આપણા હૃદયમાં જે
 આનન્દ કે શોકની ઉર્મિઓ જાગૃત થાય છે તે
 આગળથી ધારેલા જનાવમાં નથી થતી તે કોઈથી
 અજાણ્યું નહિ હોય! નિરાશાથી છલકાતા, ભગ્ન
 હૃદયે આપણે કોઈ વાર બારીએ બેઠા હઈએ તે વખતે
 સહરાના અરુણ્યમાં પાણીની ખૂમ પડે, પરીક્ષાના
 પરિણામને ક્ષિવસે તારવાળાનો ઘાંટો સંભળાય, મહા
 રણસંઘામને અન્તે વિજયનાદ ગાજી ઉઠે તેવી જાતની

કાંઈક ઉમિંઓ જગવતો ન્યાતનાં ન્હોતરાં દેતા ગોરનો
 ઘાંટો સંભળાય અને પરિણામે “શું જમવાનું હશે?
 શ્રીખંડપૂરી હશે કે ખુરાની-પુરી? મઠો-જલેબી હશે
 કે ઠંસાર-દૂધ હશે?” એવી જાતનાં અનેક પ્રશ્નો
 પૂછતું હંયું જે આનન્દસાગરમાં હુમે તે આનન્દ
 ઘણાઓએ અનુભવ્યો હશે જ! આવી જ જાતની
 ઉમિંઓ-આવી જ જાતનો આનન્દ એમેચ્યોર અભિ-
 નયકલાથી થાય છે; પણ કોને છે ત્હેની દરકાર?
 કોને સ્તુભજય છે ત્હેનું માથેડું મૂલ્ય?

મ્હને સાંભરે છે કે, એક વાર ખાદ્યાવસ્થામાં
 કનૈયાલાલના આગ્રહથી મ્હે અને કનૈયાલાલે હેમલેટ
 અને ત્હેના પિતાના ભૂતનો સીન લજવી ખતાવ્યો
 હતા. હેમલેટના પિતાના ભૂતનો પાર્ટ કનૈયાલાલે
 અઠ ખનાતનો આવરકોટ પ્હેરીને અને માથે ચાદ-
 રનું કાળીયું ખાંધીને અને મ્હે હેમલેટનો પાર્ટ
 ઘોતીયાં ઉપર સ્ટ્રાહ્ટ પ્હેરીને લજવી ખતાવ્યો હતા.
 ઘેરથી જ્યારે નીકળ્યા હશે ત્યારે પ્રેક્ષકોએ શું ધાયું
 હશે? કયા પ્રેક્ષકે આ જાતના હેમલેટને અને આ
 જાતના ભૂતને જોવાનું ધાયું હશે? આ જાતનો
 પોષાક અસલના વખતમાં ભૂત પ્હેરતું હશે, એવી
 કલ્પના પણ કોને આવે? હેમલેટના વખતમાં
 ઘોતીયાં ઉપર સ્ટ્રાહ્ટ પ્હેરતા હશે એવું કેટલા જાણતા
 હશે? પ્રેક્ષકો હમારી લબ્ધ આકૃતિ જોઈને પ્રથમ

ચોક્યા—પછી ગભરાયા—પછી આશ્ચર્યચકિત થયા—
 પછી દિંગમૂઠ બન્યા, પછી સ્વસ્થ થયા અને પછી—
 વધુ લખવાથી શો ફાયદો? અજ્ઞાનના અન્ધકારમાં
 અટવાતા અક્કલ વગરના અજ્ઞાનીએ! મહારી અને
 કનૈયાલાલની રસિકતા શું રહ્યું? હમારી ઠલા-
 પ્રિયતા શું પીછાણે? જડવાદિએ અટ્ટહાસ્ય કર્યું;
 હમારો ઉપહાસ કર્યો; બાલકોએ આનન્દના પ્રયત્ન
 ધ્વનિથી વાતાવરણને છાવરી લીધું અને સત્તારી-
 એએ હિન્દુ અબલાઓને નહિં છાજતું હાસ્ય કરીને
 હમારું તેજ હરી લીધું!!

એ આથી નિરાશ થઈને ગુજરાતીઓમાં અભિ-
 નયકલા પ્રસરાવવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ છોડી દીધો, પણ
 કનૈયાલાલ ડગે તેવા ન હતા, હેમનું ધૈર્ય ચલિત
 થાય તેવું ન હતું. હેમનામાં પુરૂષાર્થ હતો. હેમને
 પોતાની ઠલા ઉપર વિશ્વાસ હતો—આસ્થા હતી... થોડાં
 વર્ષ પછી હેમણે પુનઃ પ્રયાસ આરંભ્યો. અને વખતે
 તે પ્રયાસમાં સફલ પણ થાત પરંતુ વિધાતાએ કાંઈક
 જૂઠું જ ધાયું હતું. કનૈયાલાલની અદ્ભુત અભિ-
 નયકલા જોવાનું ગુજરાતીઓના નસીબમાં નહોતું
 મડાયું. વિધાતાએ નિર્માણ કરેલા બનાવની સહાયા
 ટક્કર લેનાર હું કોણ? તું કોણ? કનૈયાલાલ કોણ?

બન્યું એમ કે, કનૈયાલાલે અતિ પ્રયાસ કરીને
 શિવાજીનો પ્રયોગ ભજવી બતાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મહા પરાક્રમી વીર શિવાજીના પાત્રને કનેયાલાલ સિવાય બીજા કોણ યોગ્ય ધન્સાદ આપી શકે? તેથી હેમણે શિવાજીનો પાર્ટ લીધો અને બીજાઓને ચન્દ્રરાવ, રઘુનાથ વગેરેના પાર્ટ* અપાયા. રીહર્સલો થયાં, કનેયાલાલની આજ્ઞાનુસાર બધા એકઠીંગ શીખીને તૈયાર થયા. આમંત્રણપત્રિકાઓ છપાઈ અને બહેંચાઈ અને નિર્માણ કરેલે વખતે સર્વ સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો આ મહાપ્રયોગ જોવા આવી પણ પહોંચ્યાં. પ્રયોગ શરૂઆતમાં તો ઠીક ચાલ્યો અને પ્રેક્ષકોમાં સંતોષ પ્રસર્યો પરંતુ એટલામાં જ્યારે પ્રયોગમાં ખરેખરે કર્ણુરસ અને ભયાનકરસ વ્યાપી રહ્યા હતા ત્યારે રંગભૂમિ ઉપર ચન્દ્રરાવ અને રઘુનાથ પોતાના વેરને અન્ત લાવવા મળ્યા. પ્રથમ ભયાનક વાગ્યુદ્ધ થવાનું હતું અને પછી ઉભય દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરવાના હતા. ચન્દ્રરાવ અને રઘુનાથ રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા અને ઉભય અક્ષેપની રહામા જોઈ રહ્યા. ઉભય પોતાના પાર્ટ ભૂલી ગયા હતા અને શિવાજીના ઇતિહાસની કાંઈ જ ખબર નહિ હોવાથી હેમનાથી પોતાની ગાંઠનું પણ ઉમેરી શકાય તેવું નહતું. પ્રેક્ષકો કાંઈક આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. ચન્દ્રરાવ અને રઘુનાથ શાન્ત જ રહ્યા. હુમે વૉગમાં? ઊભા ઊભા ગભરાતા ગયા અને પેલાઓને હેમન જોલ-

* પાર્ટ--વેષ.

૧ વૉગ-રંગભૂમિની બાબતની જગ્યા.

વાનાં વાક્યો કહેતા ગયા પણ પેલાઓથી કાંઈ જ થયું નહિ. એટલે આખરે હમે શિવાજી-કનૈયાલાલને મેદાન પડવાનું કહ્યું. ઉતાવળમાં પોષાક ખેરીને શિવાજી ખદાર નીકળતા હતા એટલામાં મહેં ત્રેમને કહ્યું: “કનૈયાલાલ! આ દહાડી શું કામ બાંધી? છોડી નાંખોને; વખતે ફરજે તી થશે હોં!” પણ કનૈયાલાલને વિનાશ કાળે વિપરિત બુદ્ધિ સુત્રી હતી. ચન્દ્રરાવ અને રઘુનાથ ઉપર ક્રોધાયમાન થયેલાએ મહારી શિખામણ નહિ માની. શાહબુદ્દિન અને પૃથુરાજના ઘોર યુદ્ધ વખતે ચામુંડરાયે જ્યારે પૃથુરાજને કહ્યું કે, “માનો મહારા રાજા! મહારા ભરતખંડના તારા! મહારું કહ્યું માનો! પેલા શાહબુદ્દિનને મહારું થોથું મારવા દો!” ત્યારે પૃથુરાજે કહ્યું માન્યું હતું? તો એટલો જ ઉત્તર દીધો કે, “નહિ; હું આજા કડું છું કે, માનો પેલા દુષ્ટ, વિશ્વાસઘાતી, ચંડાલ હાંડોલીરાયને!” કનૈયાલાલ હાથમાં નાગી તરવાર સમણતા ખદાર ફરવા જતા-હતા ત્યારે મહેં પુનઃ વિનવ્યા, દહાડી કહાડી નાંખવાને સ્હમબળવ્યા પણ તે એકના બે થયા નહિ.” મહેને અત્યારે ઉશકેરો નહિ-જવા દો-પેલા બેએ મહારી બાંધી મહેનત ધુગધાણી કરી નાંખી છે. એક છલંગ સાથે શિવાજી રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા. દુષ્ટ ચન્દ્રરાવને એક હાથે ગળચીમાંથી પકડી બીજે હાથે

નાગી તલવાર ઉગામી. આખું 'ઝાંડીયન્સ' ભયથી
 રતબ્ધ થઈ ગયું. સ્ત્રીઓનાં કુમળાં હૈયાં થડક થડક
 થવા લાગ્યાં, જે એક ન્હાની બાલિકાઓએ ચીસ પાલુ
 પાડી. કનૈયાલાલની અહભુત અભિનયકલા હેના
 પૂર પ્રકાશમાં ખીલી નીકળી. તેવામાં-તેવામાં બાંધેલી
 દહાડીમુછના બંધ ઢીલા થયા, દહાડીમુછ સરવા
 લાગ્યાં! હું એમ પૂછું છું કે, આ વખતે અરેખરો
 શિવાજી હત કે ગમે તો મરાઠાનો માનીતો, રંગીલો
 સદાશિવ ભાઈ હત કે ગમે તો આખી દુનિયાને
 ડાલાવનાર નેપોલીયન હત તો તે પણ શું કરત? !
 પરન્તુ કનૈયાલાલ સાધારણ પુરુષ ન હતો; જ્યારે
 સાધારણ મનુષ્યો નિરાશ થઈને ગભરાઈ જાય છે ત્યારે
 કનૈયાલાલની ભુદ્ધિ વધુ સતેજ થતી જાય છે. હેમણે
 યત્નિચિત્ત પણ ગભરાયા વિના સરી પડતી મુછને ઝેા-
 માં દબાવી. મુછ દહાડી સાથે ચોંટાડેલી હોવાથી દહાડી
 પણ ન્સરતાં અટકી. હડપચીથી જે આંગળને છેટે દહાડી
 અને હાંતની વચ્ચે મુછ એમ આવીને અટક્યાં. એક
 હાથે ચન્દ્રરાવને પકડેલો અને બીજે હાથે સાચી
 તરવાર નગ્ન સ્થિતિમાં પકડેલી, એટલે બીજું કાંઈ
 થઈ શકે તેમ નહતું; પણ પછી બોલવું શી રીતે?
 “હુઈ, ભ્રષ્ટાચારી, અધમ ચન્દ્રરાવ! હાડું મોત
 પાસે આબ્ધું છે!” એમ ઠહેવાને બદલે હાંત વચ્ચે
 મુછ હોવાથી “ધુત્ત-ભ-તા-તારી-અ-તન્ય-વ-”

[શબ્દો અસ્પષ્ટોચ્ચારથી પ્રેક્ષકોને સંભળાવા લાગ્યા. હમે અંદરથી ખૂબ મારીને ચન્દ્રરાવને ચેતાવ્યા. ચન્દ્રરાવની નજર દાંત વચ્ચે વળેલી મુઠ્ઠા ઉપર પડતાં ત્રેના હૃદયમાં હાસ્યની આવેગભરી ઉર્મિ થઈ આવી. તે દબાવવા જતાં પોતાને આંચકો શિવાજીના મુકુટને લાગ્યો. દીર્ઘ ક્ષણથી પિંજરમાં પૂરાયલી શિખા મુકુટમાંથી આલસ્ય મરડી બહાર ધસી આવી. શિવાજીનો ક્રોધ વધ્યો અને આંખમાંથી વિસુવિયસને લાવા ઝરવા લાગ્યો. એક હાથ છૂટો થતાં દહાડી મુઠ્ઠાને અસલ જગ્યાએ લાવવા ત્રેમણે પ્રેક્ષકો સહામા પુંડ કરી. એક ક્ષણમાં-અરે, અર્ધ ક્ષણમાં-દહાડી મુઠ્ઠા સમી કરીને શિવાજીએ પ્રેક્ષકો સહામા પોતાની ઉચ્ચ આકૃતિ દેખાડી. પણ તેટલામાં જ ઉતાવળથી પહેરેલા કાળા મખમલના પોષાક વચ્ચેથી બળતા પહાડની વચ્ચેથી સરી પડતી કોઈ મહા નદીશી શોભતી ધોતીયાંની ઠાછડી પ્રેક્ષકોના જોવામાં આવી! શિવાજીના પ્રયોગની ભવ્યતા, કનૈયાલાલની અભિનયકલા દ્વારા દેખાતી તીવ્ર ભયાનકતા, નાગી, સમાણાતી તરવારથી પ્રસરતી ઉચ્ચતા, ક્ષણવારમાં લિપ્ત થઈ ગઈ. કાળાં વાદળાંથી છવાઈ ગયેલા આકાશમાં જેમ વિજળીનો ઠડાકો થાય અને પછી વરસાદનું આપદું પૃથ્વી પર ઢોળાઈ જાય તેમ ન્હાનાં ન્હાનાં બાલકોના એક નિનાદ સાથે પ્રેક્ષકોનું એક પ્રચણ્ડ અદૃશ્યનું મોજું

જેમ કાલ વીતતો ગયો તેમ વધુ ને વધુ ઉચ્ચ સ્વરૂપ લેતું દશે દિશામાં પ્રસરી ગયું. કોષથી જન્મદગ્ધિના યજ્ઞમાં શિવ કૃદતા હોય તેવું ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરીને કનૈયાલાલ એકાદ એ બાલકોના અંગ ઉપર ધસવા જતા હતા, પણ હમે વચમાં પડ્યા. જવનિકા નીચે નાંખી દેવાનો હુકમ કર્યો અને કનૈયાલાલ કોષા-વેશમાં મૂર્છિત થઈ જમીન ઉપર ગળડી પડ્યા. ઘાટસ્થના રણસંઘામમાં નેપોલીઅન એશુદ્ધ થઈને પડ્યો હત અને તેને જોઈ ઠેઠા માર્શલો તેવી સ્થિતિમાં છેટે ઉપાડી ગયા હતા. તે ને વેળા જે લાગણી હોમના હૃદયમાં ઉદભવી હત તેવી જાતની લાગણી મૂર્છિત થયેલા કનૈયાલાલને ઉપાડી જતાં મહારા અને સ્નેહવદનના હૃદયમાં થઈ, પણ તેહનું વર્ણન કરવાથી હવે શો કાંઈક ?

આ જ પ્રમાણે ઘણી વાર આપણે અમર્યોદર અંકટ-રોથી ભજવાતા હાસ્યરસથી ભરપૂર પ્રયોગ જોતા હોઈએ છીએ. સહસ્રા કર્ણુરસ નીકળી આવે છે. પાતાનો પાર્ટ ભૂલી જતાં કોઈક નટના હૃદયમાં જે દુઃખની લાગણી થઈ આવે છે તે જોઈને આપણને હાસ્યને બદલે શોક ઉત્પન્ન થાય છે. એક વેળા ભદ્રંભદ્રમાંથી કોર્ટના સીન ભજવવાનો હતો તે વખતે અંગતરંગે ભદ્રંભદ્રનો પાર્ટ જોખી દ્રાખ્યો હતો, એટલે પ્રજ્ઞાતિમાં આવવાની ઉત્કંઠાને લઈને ભદ્રંભદ્રને યોગવાનો વારો આવ્યો, ત્યારે

અંબારામે જ બોલવાનું શરૂ કર્યું. પ્રેક્ષકો બિચારા
શું બોલે? હેમણે અંબારામને જ વખાણવા માંડ્યો.
હાથમાંથી સરી જતી પ્રતિષ્ઠાને લઈને પાંજરામાં ઊભેલા
ભદ્રંભદ્ર ઉશ્કેરાયા અને આખરે નહિ જ રહેવાયું ત્યારે
મહોંથી ગાલિપ્રહાર દેતા અંબારામ ઉપર ધસ્યા.
પ્રેક્ષકવર્ગ અને બીજા મનુષ્યો વચમાં પડે તે પહેલાં
તો ઉભયની વચ્ચે દશ પંદર તમાચા, છ સાત લાવ,
ત્રણ ચાર મુઠ્ઠા વગેરેની આપલે થઈ ગઈ અને ભદ્રં-
ભદ્ર જેવા પ્રયોગમાં પાણી ઠરણુરસ છવાયો. તે
જ પ્રમાણે એક વખતે એક એમરચોર કલખે કાસા
કરેલા ન્હાના ન્હાના પ્રયોગો હમે જેવા ગયા હતા
તે વખતે લગભગ બધા જ પ્રયોગો ઠરણુરસથી જ
ભરપૂર હતા એટલે હમે બધા બહુ જ દિલગીર થઈ
ગયા અને એમને એમ જે ચાલ્યા કરત તો પ્રેક્ષક-
વર્ગ ઉપર કેવી માત્રી અસર થાત તે કહી શકાતું નથી,
પણ એવામાં અચાનક હાર્યરસ બમ્બો અને હમારા
બધાનાં હૃદય તૂટી પડ્યાં.

સીતાનું રાવણે હરણુ કર્યું હતું અને વિયોગથી
પીડાતા રામ હાથમાં ધનુષ્ય લઈને ઉન્માદની માફક
આમતેમ ધસતા રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા. વળી આવો
જ સીતા આવ્યો એમ બાણીને હમે વધુ ખિન્ન થયા
પણ એટલામાં વાદળાંએને જોઈને હેમને રાક્ષસો!
રહમજીને રામ બહુ ઉશ્ચ થઈ ગયા. હેમણે ધનુષ્ય

ટંકાર કર્યો અને કોષથી લાથામાંથી તીર કહાડીને ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવ્યું. પણ દુર્ભાગ્યે રામે કોષ દિવસ ધનુષ્ય વપરાતું જોયેલું તહિ એટલે દોરીવાળો લાજ પોતાના અંગ તરફ રાખવાને બદલે પોતાની શ્વામો રાખ્યો અને તીર ચઢાવ્યું. પણ ત્રણ દિવસની લાંઘણવાળા બ્રહ્મભટ્ટને સહસ્ર લાડનું જમણ મળે અને જેમ આનન્દ થાય તેવો આનન્દ અને તેવો કિસ્સો પ્રેક્ષકવર્ગમાં ફેલાઈ ગયો. રામ સીતાના વિયોગથી પીડાઈને આપઘાત કરે છે એમ કોઈ પ્રેક્ષક-વર્ગમાંથી બોલ્યું, ધરમાંથી બેરી સાથે લહડીને એમ કંરવા આવ્યો છે, એમ કોઈ બીજાએ કહ્યું; કાનકાઈ સીસોટીઓથી હાલ ગાજી રહ્યો અને આંડીયનસની લગ્નગામીમાં થયેલા આ અચાનક ફેરફારથી અજાત રામ પોતાનાથી શી ભૂલ થઈ છે, તે શોધવા મિથ્યા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. ગભરાટને લઈને પોતે શું બોલે છે તેનું હોમને લાગ રહ્યું નહિ અને “અયિ સીતા! અરે દુષ્ટ રાવણુ! અરે દુષ્ટ સીતા! આ બહાલા રાવણુ!” વગેરે અસંબધ, અર્થ વગરનાં વાક્યો બોલતા પડદામાં છૂપાઈ ગયા!!

પરંતુ હજી એમંચોર અલિનયકલાને જોઈએ તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી, તેથી કરીને તેનો વધુ પ્રચાર આપણા ગુજરાતીઓમાં થતો નથી અને પરિણામે તેની વિવિધ ખુબીથી આપણે અંધારામાં જ રહે જઈએ છીએ!

સ્નેહવદનનું કુંડું.

વાર્તા ચૌદમી.

સ્નેહવદનનું કુંડું.

કોઈનું કોઈપણ પ્રકારે કામ કરી છૂટવું એ વૃત્તિ મહારા હૃદયમાં બહુ પ્રબળ છે. ગમે તે માણસ મહેને ગમે તે કામ કરવાનું કહે તે કરવાને હું તરત તૈયાર. પરંતુ હું મહારા અનુભવ ઉપરથી એમ ટૂંકી શકું છું કે એ પ્રમાણે કામ કરવામાં કોઈ સાર નથી; આખરે તે અપજનજ મળવાનો. આપણે કોઈનાં નવાણું કામ બરાબર રીતે કર્યા કરીએ અને છેવટે સોમું કામ બરાબર રીતે નહિં કરીએ એટલે થઈ ચૂક્યું. ખેલા માણસ આપણા કરેલાં નવાણું કામ બૂલી જાય અને સોમું કામ બરાબર કેમ નહિં કર્યું એ વિષય ઉપર જ ઉતરી પડે. તકરાર થાય, વેર બંધાય, અને કામ કરી છૂટવે પણ આપણા હૃદયમાં વ્યથા થાય. વળી કેટલાક માણસોને એવી જ ટેવ હોય છે કે પોતાનું ગમે તે કામ હોય તોપણ જો તે બીજા કરી આપવાની હા પાડતા હોય તો તહેમને જ સોંપી દે અને પછી તે કામ બગડે ત્યારે બગડવા બેસે. મહારે અને સ્નેહવદનને પણ આ જાતની તકરારનું ઠારણ એક વખત થયું હતું. તેને આજે ઘણો સમય થઈ ગયો તેમ છતાં હજી પણ જમ્હારે જમ્હારે તહેમને એ વાત યાદ

આવે છે ત્યારે ત્યારે હેમની મુખમુદ્રા એકદમ ગમ્ભીર થઈ જાય છે અને જાણે મહેં કેમ હેમના કોઈ રનેહીનું ખૂન કર્યું હોય તેમ મહારા તરફ તિરસ્કારવૃત્તિથી જોઈ રહે છે. અલબત્ત, હું તે પ્રસંગે મૌન જ ધારણ કરું છું. એમ કર્યા સિવાય બીજો રસ્તો પણ શો? આપણો વાંક નહિં હોય તોપણ જમ્હારે માણસો એમ વ્હીડવાતાં ફરે ત્યારે આપણે બીજું શું કરી શકીએ?

તકરાર નજીવા કારણને લઈને ઉભી થયેલી. હમે બન્ને તે વખતે મુંબાઈમાં એક જ ચાલમાં પાસે પાસેની ઓરડીમાં રહેતા હતા. એક વખત થોડા વખતને માટે રનેહવદનને સુરત જવું પડ્યું હતું- સુરત જવું પડ્યું હતું કે ઓરપાડ કે કામગીજ કે વડોદરા જવું પડ્યું હતું તે મહેને બરાબર યાદ નથી પણ તે પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો નથી. જતી વખતે મહેને કહી ગયા કે “ન્હાનાભાઈ, જરા આટલું મહારું એક રોપાનું કુંડું છે હેને દરરોજ જરૂર, જરૂર પાણી પાયા કરંજે. રોપો બહુ કિમતી છે માટે પાણી પાવાનું બૂલશે નહિ.”

તકરારનું કારણ આટલું જ હતું પણ એમાં પાછા આવીને હેમણે એ વિષે જે મનની ન્હાનમ બતાવી હતી તે જો કોઈએ પણ સાંભળી હોય તો હેને હેમને વિષે બહુ જ હલકો અભિપ્રાય બંધાય.

મ્હારે કાંઈ કુંડાને પાણી પાવાનું એક જ કામ નહતું
અને આખો દિવસ એ જ કામ કરવા હું ખંધાયેલો
ન હતો; અને જો કે હું કબૂત કરું છું કે મ્હેં કુંડામાં
કાંઈ દિવસ પાણી રેડ્યું નહતું પણ મ્હારે તો
આથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે જાણી જોઈને મ્હારે
ન જ રેડવું એવો મ્હારો વિચાર હતો જ નહિ. પણ
શાંત રીતે રહામાં માણસનો અચાવ સાંભળવો અને
પછી અમૂક વિષય ઉપર નિર્ણય ઉપર આવવું એ
ટેવ બહુ જ થોડા માણસોને હોય છે, હોમાં સ્નેહ-
વદનને તો એ ટેવ નથી જ એટલે લાચાર !

એમાં મૂલ્ય એટલી થઈ કે સ્નેહવદન એ કુંડામાં
પાણી રેડવાનું કામ ઘાટીને ન સોંપતા ગયા. એટલું
ખરું કે મ્હેં દરરોજ પાણી રેડવાનું વચન આપ્યું
હતું પણ તે વખતે સ્નેહવદને મ્હને એવો છેતર્યો
કે પાણી રેડવાનું કામ જાણે રમતની વાત ન
હોય ! ફક્ત એટલું જ કે એમણે મ્હારા જીભ
સ્વભાવનો પૂરેપૂરા લાભ લીધો.

સ્નેહવદન પાસે એ કુંડું ઘણા માસ થયાં હતાં
અને તે દરમિયાન તે એને દરરોજ પાણી પાતા
એટલે જાણીજોઈને મ્હને ખોતે જુદું સહમજબુ
એમાં વાંક કોનો ? હોમનું કહેવું એમ હતું કે
એક વખત આપણને ટેવ પડી જાય એટલે એ કામ
એવું સહેલું થઈ પડે છે કે ખાવાનું ભૂલીયે તો

કુંડામાં પાણી રેડવાનું ભૂત્રીયે ! હવે આ હિમને
 સિદ્ધાન્ત તદ્દન જ ખોટો હતો એમ ગમે તે માણસ
 બાળી શકે. હું હિમની ગેરહાજરીમાં કોઈપણ
 દિવસ ખાવાનું ભૂત્રી ગયો નહતો પણ પાણી રેડવાનું
 કામ એકપણ દિવસ કરી શક્યો નહતો. હેનું કેમ ?
 હજી જ મ્હને હિમભણે તે કુંડું મ્હારી ૧૩મમાં
 મૂકવા દીધું હોત તો હું જરૂર પાણી રેડત પણ
 જમ્હારે મ્હેં હિમને તેમ કરવાનું કહ્યું ત્હારે હિમભણે
 ચાખખી ના પાડી. શા માટે ભાઈ ? વળી એ ઠિમતી
 રોપાનું કુંડું રનેહવહને ઠપ્પાંથી મેળવ્યું અને શી
 રીતે મેળવ્યું તે બાલુવાની મ્હારી આઠાંક્ષા નહતી
 પણ જમ્હારે તે કુંડાને પાણી પાવાનું કામ મ્હને
 સોંપ્યું ત્હારે વિવેકની ખાતર પણ હિમભણે તે રોપાની
 સાચી હકીકત મ્હને કહી દેવી જોઈતી હતી. એક
 માણસને, રાજ ગાઠને પાણી પાવા જેવું વિકટ કાર્ય
 સોંપવું અને હેનો કોઈ પણ ઇતિહાસ કહેવો નહિ
 એના જેવી ધૃષ્ટતા મ્હેં હજીસુધી જોઈ નથી. મ્હારો
 મત એમ છે અને કનૈયાલાલ અને ભાનુશંકર પણ
 એ મ્હારા મતને ટેકો આપતા હતા કે એ કુંડું
 એમભણે કોઈ માળીને બે ચાર આના આપીને કોઈ
 શેઠીયાના બંબલામાંથી તફડાવ્યું હતું—અલબત્ત, આમ
 ફકત મ્હારું ધારવું જ હતું; હેને વિશે મ્હારી કને

પૂરાવા ન હતા:-અને પોતે એમ કહેતા હતા કે કોઈએ એમને ખાસ ભેટ આપ્યું હતું! હું આ વાત બિલકૂલ માની શકતો નથી. સ્નેહવદનને કિંમતી પુલઝાડનું કુંડું ભેટ તરીકે કોણ આપે? સ્નેહવદનનામાં એવા શા ગુણ છે કે સ્વામું માણસ એમના ઉપર મોહી પડે?

સ્નેહવદન એમ કહે છે કે મહારો પાણી રેડવાનો ઇરાદો જ ન હતો. આમ કહેવું એ એકલું ભૂલ્ય ભરેલું જ નહિ પણ વદન ગેરવ્યાજથી હતું. મહારો વિચાર એમ હતો કે રાતના વાણ કયા પછી રોજ કુંડામાં પાણી રેવું. પરંતુ એક યા બીજા કારણને લઈને એ કામ થઈ શક્યું નહિ. કોલેજમાં કલાસમાં બેઠો હોઈ ત્યારે મહને પાણી વાર યાદ આવતું પણ એવો વિચાર તો સ્નેહવદનને પણ નહિં હોય કે મહારે તેનાં કુંડાને માટે કોલેજના કલાસીસ છોડીને અને પરિણામે મહાફું આપું જીવન બગાડીને ઘેર આવવું અને પાણી રેડવું! સાંજે ઘેર આવતો ત્યારે હું એટલો થાકીને લોથપોથ થઈ ગયેલો હોઈ કે પાણી રેડી શકાય જ નહિ. પછી કાં તો હું ખુદાર ફરવા બાઈ કે કાં તો કનૈયાલાલ અને બાનુશંકર ગમ્પાં મારવા આવે. હવે તે વખતે મિત્રોને છોડીને એક પુલના કુંડાને પાણીપાવા કેમ જવાય? પછી મહારે બીજું કામ ન હોય તો હું જરા પુસ્તક લઈને બેસતો. કોઈ નવલકથાનું અરથું

પ્રકરણ વાચ્યું હોય તે વખતે સહસા સ્નેહવદનનું કુંડું નઝર આગળ “ પાણી, પાણી ” ની ચીસ પાડતું તરી આવતું. સ્નેહવદન આ વાત માનતા નથી પણ ખરેખર તે સત્ય જ છે. હવે જો તે જ વખતે હું એક ટમ્બલર ભરીને પાણી લઈને જતો હોત અને પાણી પાતો હોત તો બધું સાંજોપાંગ ઉતરત પણ તે વખતે હું સહેજ આળસ કરી જતો. મહેને એમ કે આટલું પ્રકરણ પૂરું થાય એટલે ઉઠું. એ પ્રકરણ પૂરું પણ થાય અને સ્નેહવદનનું કુંડું મહારી દષ્ટિ આગળથી અદૃશ્ય પણ થઈ જાય. આમાં મહારા હૃદયની કાંઈ નિર્બલતા તો ખરી જ પણ તહાં એમ વિચાર કરો કે મહારે સાહિત્ય જેવા દિવ્ય પ્રદેશમાં વિચરવાનું છોડી દઈને ઝાડના કુંડાંને પાણી પાવા જેવું કુદ્ર કામ કરવા જવું ? અને એવી રીતે કેાંઈ પણ માણસને પોતાની રૂમને વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સ બનાવવાનો શો હઠ છે !

ત્રણ અઠવાડીયાં સ્નેહવદન મુંબાઈની બહાર રહ્યા નેટલામાં કાંઈ નહિં તો ત્રણસો કાગળો લેખણે લેખના પેલા કુદ્ર રોપાને પાણી પાવા વિષે લખ્યા હશે ! જે માણસ આપણો મિત્ર હોવાનો દાવો કરે તેને આપણા ઉપર આટલો વિશ્વાસ નહિ ? મહેં વચન આપ્યું હતું અને મિત્રો વચ્ચેનું વચન એટલે જ બસ-પછી વધુ એમને શું જોઈતું હતું ! પણ સ્નેહવદનને એમ ત્રય-નથી સંતોષ થાય એમ નથી. આખરે તો હું લેખના

અક્ષર જોધને ઉન્માદ જેવો થઈ જવા લાગ્યો. વળી કાગળ ફક્ત એમના કુડાંને પાણી રેડવાનું યાદ કરાવવાને જ લખતા એમ પોતે ચોખ્ખું જણાવી પણ દેવા ન હતા પણ જૂદી જૂદી રીતે હલકી યુક્તિઓથી એ વિષયને દાખલ કરતા એથી મહેને વધુ તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો. તાજે કલમમાં “ત્હમે પાણી ખરાખર નાખો છો?” અથવા તો “હવે તો રોષો ખહુ ફાલી ગયો હશે જ” અથવા “હવે પાણી પાવાની તો ત્હમને દેવ પડી ગઈ હશે!” વગેરે વાક્યો પોતે ઘુસાવી દેતા. રનેહવદન એમ કહે છે કે આવા એક કાગળના જવાબમાં મહેં એમ પણ લખ્યું હતું કે “હું હમણાંજ કુડાંમાં પાણી નાખું છું.” આ વાત સદંતર જૂદી છે. મહારી માન્યતા એવી છે કે મહેં નેમ લખ્યું જ ન હતું અને વખતે હોય તો એવી ધારણા રાખીને જ લખ્યું હશે કે કાગળ પૂરો કરીને હું તરત પાણી નાંખીશ (અત્રે મહારે એ પણ જણાવી દેવું જોઈએ કે મહારો એ કાગળ રનેહવદન મહેને જતાવી શક્યા નથી. પોતે એમ કહે છે કે એમણે એ કાગળ ફાડી નાંખ્યો હતો. આ વાત માનવા જેવી લાગે છે? મહારો ગુનોહ સાખીત થતો હોય એવો કાગળ બાણી જોધને પોતે શા માટે ફાડી નાંખે?) વળી કેટલાક કાગળોમાં ફક્ત બે લીટી જ પોતે લખી હોય અને ત્હેમાં “કુડાંની શી સ્થિતિ છે! તરત જવાબ લખજો

“ અને ” Why don't you write anything about my flower pot ! Do reply at once. ” એ પ્રમાણે વાઠયો હોય ! આપણે સહુવારે આશાભર્યા બેઠા હોઈએ, પુસ્તકોમાં મન ચોટતું ન હોય, આઘેથી ટપાલવાળાના પગનો અવાજ સંભળાય-ધીમે ધીમે આવતો જાય અને આખરે આપણી રૂમના બારણા ઉપર ટકોરો થાય; આપણે પુસ્તકને હાથમાંથી ઉઠાવી દઈએ, (અને તેમ દરવાં તે પુસ્તક કોઈ કાચની વસ્તુ ઉપર પડે તો નુકશાન થાય તે જુદું,) હાંફળા ફાંફળા ઉઠીને બારણું ઉઘાડીએ અને ત્વરાથી ટપાલવાળાના હાથમાંથી કાગળ લઈને જોઈએ તો જણાય કે તે તો પેલા પેલાં ડટી^૧, કચરા જેવાં ફલાવર પોટને માટેનો સ્નેહવદનનો બે લીટીનો કાગળ છે તો તે વખતે મહારાં મનની શી સ્થિતિ થાય તે સહુ કોઈ જાણી શકે તેમ છે. હું આવી વખતે એક જ લીટીમાં જવાબ પતાવતો કે “ કુંડું ખરાબર છે. ”

સ્નેહવદનનો ચ્હીડીયો સ્વભાવ હું ખરાબર જાણતો હતો અને પાછા આવીને જો એમણે કુંડાંની ખરાબ સ્થિતિ જોઈ તો એાછામાં એાછું પન્દર દિવસ રૂસણ ચાલશે એવી મહારી ખાત્રી હતી તેથી જેમ જેમ હું મને આવવાના દિવસ પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ

હોમાં પાણી પાવાના પ્રયાસમાં હું વધારે ઉત્સાહી બનતો
 ગયો. એક વખત તો મહેં ઘાટી પાસે પાણી મંગાવ્યું
 હતું. હવે તે વખતે જ જો મહેં અગમચેતી વાપરીને
 તે પાણી સ્નેહવદનને બતાવવાને માટે રાખી મૂક્યું
 હોત તો કાંઈ ચિન્તા ન હતી પણ મહેને તે વખતે
 કાંઈ ધ્યાન રહ્યું નહિં અને નહાવાને માટે પાણી
 મંગાવ્યું હશે એમ ધારીને મહેં નહાવામાં જ એ પાણી
 વાપરી નાખ્યું. એક વખત ખાસ ઠરીને પાણી રેડવાના
 ઇરાદાથી હું સ્નેહવદનની રૂમ સુધી ગયો પણ ત્યાં
 ચાલીને ભિયાળું મહેને રહામો મળી ગયો. એટલે
 હોની સાથે વાત ઠરીને હું પાછો મહારી રૂમમાં જ
 ચાલ્યો ગયો. પાણી રેડવાની મહારી કેવી તીવ્રન્યા
 હતી તે સાબીત કરવાને એટલું જ કરેલું બસ થશે કે
 રાતના પાણુ કેટલીક વખત મહેને હોના સ્વપ્ના આવતાં
 અને હું જાગી ઉઠતો. આવી વખતે, સહવારે બરાબર
 યાદ રહે હોને માટે હું તરેહવાર યુક્તિઓ કરતો.
 ધોતીયાને છેડે અને ચાદરને છેડે મોંઢા ગાંઠ મારતો,
 ખુરશીને બાંધી મુકતો, ચાર જોડી ખૂટને એકેકની સાથે
 દોરીથી બાંધતો પણ સઘળું વૃથા. ઉલટું સહવારે એ
 બધું શા માટે મહેં કયું હશે એ શોધવામાં મહારા
 નકામા બેઠી પણ કલાક જતા અને આખરે નિરાશ
 થઈને હું તે ચત્ત છોડી દેતો. આ સર્વ મહેનતના
 બદલામાં સ્નેહવદન મહેને એમ કહે છે કે “આવા

ઉઠ્યુના અખતરા (ઉઠ્યુના અખતરા!) કરવા કરતાં તે જ ઘડીએ પાણી પાવા કેમ નહિં જવાયું!" જૂઓ એમની વાત। રાતે ઉઠીને આખી ચાલના નિર્દોષ મનુષ્યોની નિદ્રાનો ભંગ કરીને મહારે પાણી પાવા જવું જોઈતું જતું! અને એમાં કદાચ મહને ઠંડી લાગીને ન્યુમોનિયા થયો તો? ફક્ત એક ઢેંઠ પુલના ઝાડના કુંડાને માટે મહારે આપઘાત કરવો? આપણે વાતોમાં વાંચીએ છીએ કે પુલવંતીને પરણવાને એક રાજકુમારે અનેક ઠપ્પો વેઠ્યાં હતાં અને પોતાની હૃદય દેવી-પ્રિયાઓના મનામણાને માટે અનેક પ્રેમી યુવકોએ એક પુષ્પથી પણ નજીવી વસ્તુને માટે પોતાના દેહનાં બલિદાન આપ્યાં હતાં; પણ એ વાત ઠચ્છાં અને આ વાત ઠચ્છાં? અહિં વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ હતી એમ સહુ કોઈ જાણી ગયું હશે. રનેહવદનના એક પાંચ પૈસાનાં (અને ધારો કે પચીસ રૂપીઆના હોય તો પણ શું?) ઝાડના કુંડાને માટે મહારે ન્યુમોનિયાથી પીડાવું અને પરિણામે કદાચ પ્રાણ ખોવો એ કોણે કહ્યું હતું?

હવે જે દિવસે રનેહવદન આવવાના હતા તે દિવસની હકીકત કહું. હું કૉલેજ પહોંચ્યો એટલે મહને એ વાત યાદ આવી. મહને લાગ્યું કે આજેએ હું પાણી રેડીશ તો પણ મહારાથી એટલું તો ઠહવાશે કે હું તો રોજ પાણી રેડતો હતો. આમ ધારીને હું

દ્રામમાં રહી બેઠો અને એકદમ ઘેર જઈ પહોંચ્યો. જતાંની વેંત એક બાલકી ભરીને પાણી લઈને હું સ્નેહ-વદનની રૂમ આગળ ગયો. રૂમનું બારણું ઉઘાડ્યું ને હું અંદર જઈને જોઈ છું તો કુંડું જ નહિં મળે? મહેં એકદમ ઘાટીને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું. “અલ્યા, જાડનું કુંડું ક્યાં?” ત્હમે શું ધારો છો? ઘાટીએ શો ઉત્તર વાળ્યો હશે? એણે મ્હને થડે પેટે ઠલું કે “શેઠ, કુંડામાંનું જાડ તો તદન સુકાઈ ગયું હતું તે આજે દશ દિવસ થયાં મહેં જાડ અને કુંડું ફેંકી દીધાં!”

હું આખો દિવસ ધુમરાયલો બેસી રહ્યો અને રાતે સ્નેહવદન પાછા આવે તે પહેલાં નાટક બેવા ઉપડી ગયો. બીજો દિવસે ગમે તેમ કરીને મહેં સ્નેહવદનને મહેં જ બતાવ્યું નહિં. પછી બે ત્રણ દિવસ સૂધી હું અને સ્નેહવદન દાદર ઉપર કોલેજમાં સાથે થઈ જતા ત્યારે સહેજસહેજ એાળખાણ હોય તેમ કઠત સલામ થતી. મહેં તે પ્રમાણે ચાલવા દીધું. આખરે છ દિવસ પછી સ્નેહવદન એક દિવસ રાતે મહારી રૂમમાં આવ્યા અને ત્હમે માનશો?—ત્હેમણે બરાબર સહાડા ત્રણ ઠલાક એમના પેલાં અમૂલ્ય (!) જાડના કુંડાને માટે બાબલ આપ્યું. મહેં એક શબ્દ પણ સહામો કહ્યો નહિં પણ એ બાબલ પૂરું કરી રહ્યા તેટલા વખતમાં મહેં સારી જેવી ઉંઘ ઠહાડી લીધી.

બીજું શું કરું? આપણે પાણી પાવા જઈએ તે પહેલાં ધાડાધાડ કરીને ચાકરો ઝાડનાં કુંડાં ફેંકી દે તો આપણે શું કરવું? આપણાથી કાંઈ ચાકરને શ્રેષ્ઠ ફાંસીએ દેવાયો? કે જેલમાં નાંખાયો? રનેહવદનની સુખમય જિંદગીમાં મહેં જાણે કેમ હળાહળ વિષ રેડયું હોય તેમ લગભગ બે માસ સૂધી, નાટકમાં કેઈ રાજા મરી જાય તે વખતે તહેના વજીર અને સેનાપતી આપણું પેટ બાળી નાખે તેવો ચહેરો કરે છે તેવી જાતનો ચહેરો કરીને રનેહવદને કુર્યાં ઠયું! આપણે તો જાણે તહેમના ચહેરામાં કાંઈ ફેરફાર થયો જ નહિં હોય તે પ્રમાણે વર્તવાનું રાખેલું. થયું એટલું કે એ ઉપરથી મહેં શિખામણ એટલી લીધી કે એવા અપકારી મનુષ્યોના કામ કાંઈ હાથમાં જ નહિં લેવાં.

કુતરાંચો—

તત્સમ્યન્ધે કેલું ક.

વાર્તા પંદરમી.

કુતરાંઓ:—

વત્સલ્ય-ધે કટલુંક.

અંધારી રાત હોય, ચોરડામાં નહાને ઝીણા દિવો બળતો હોય અને આપણે ભરનિદ્રામાં હૃદયે. અચાનક કાંઈક અવાજથી આપણે જાગી ઉઠીએ, અંધારી રાતને લેદીને કોઈ મનુષ્ય અતિશય દુઃખથી રડતું હોય તેવો અવાજ આપણે કાને પડે તે વખતે આપણી સ્થિતિ કેવી દયાજનક થઈ પડે છે ! જરા વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે તે રૂદન કોઈ મનુષ્યનું નથી પણ શેરીનું કુતરું રડે છે. પણ તેમ છતાં દુઃખી વાતાવરણ આપણને ઘેરી લે છે, આપણે અનિચ્છાએ ભૂતકાળમાં કરેલાં પાપાચરણોનું સ્મરણ કરીએ છીએ, ભવિષ્યમાં કોઈ મહાત્માના જેવું જીવન ગુજારવું એવી પ્રતિજ્ઞા મનમાં લઈએ છીએ, કોઈ મિત્રને આપણે એકાદ બે દિવસ ઉપર ઓફીસમાં ખૂબ બનાવ્યો હોય તો જો તહેની છબી આપણા ઘરમાં ટાંગી હોય તો તે છબી અંધારામાં જ હાથમાં લઈને તે મિત્રની માફી માગવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, (અત્રે એટલું કહી દેવું આવશ્યક લાગે છે કે આ પ્રમાણે અંધારામાં કોઈ છબીને કોઈ અમૂક મનુ-

બ્યની છબી ધારીને કાંઈક કાર્ય કરવામાં કેટલું જાણમ છે તે ઘણું ખરું ઘણા મનુષ્યો જાણતાં નથી; એક મહારા મિત્રને આ પ્રકારની ટેવ હતી એટલે હેમણે એ પ્રમાણે કોઈ કારણથી રાતના હેમનાં પત્નીના દેખતાં આવી રીતે એક છબી લઈને હેની માફી માગી. પત્નીને તે છબી જોતાં માલૂમ પડ્યું કે તે છબી કોઈ મિત્રની ન હતી પણ કોઈ અંગ્રેજ એક્ટ્રેસની* હતી. (પરિણામ શું થયું હશે તે પરણેલા પુરૂષો સારી રીતે સમજી શકે તેમ છે એટલે તે વિશે લખાણ કરવું યોગ્ય નથી) અને તે દરમ્યાન શેરીમાંનું કુતરાનું દયામાણું બિહામાણું અને ત્રાસ ઉપજાવનારું રૂદ્રન આલુ જ હોય છે.

*

*

*

*

અને-પણ આ સ્થળે હું કુતરાંઓની આવા પ્રકારની ખાશીયત વિષે વર્ણન કરવા માગતો નથી; હું તે હેમની હાસ્યરસની વૃત્તિ કેવા પ્રકારની હોય છે તે વિષે બે ત્રણ દૃષ્ટાંત આપવા માગું છું.

એક વખત હમે દેનમાં જતા હતા; દેન એક ન્હાના સ્ટેશને ઉભી રહી હતી અને મુસાફરો અર્ધ નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં બારીઓમાંથી જહાર જોતા હતા. સ્ટેશને પાસે ન્હાનાં ન્હાનાં ઘરો હતાં. હમે જોતા હતા તે વખતે

* એક્ટ્રેસ--નથી.

એક ન્હાના ઘર આગળ એક બકરી આમ તેમ ફરતી ચારો ચરતી હતી અને એને ગળે એક મોટું દોરડું બાંધ્યું હતું હોતો. છેડો જમીન ઉપર બકરી પાછળ ઘસડાયા કરતો હતો. અચાનક ઘરમાંથી એક ન્હાનો છોકરો બહાર દોડી આવ્યો અને દોરડાંનો છેડો પકડીને બકરીને પકડવા જતાં દોરડાંની આંટીમાં પોતે જ આવી ગયો અને ગળડી પડ્યો. હોની ચીસ સાંભળીને એક જાડી બેરી તે જ ઘરમાંથી દોડતી આવી. છોકરા ભણી દ્રષ્ટિ રાખીને દોડવાથી હોને પણ દોરડાંએ ફસાવી અને ધમાક કરતી જમીન ઉપર ફસડાઈ પડી. તરત જ એક બુઢ્ઢા જોયો પુરૂષ જાણે બકરીનું ખૂન કરવા ઘસતો હોય તેમ હાથમાં ડાંગ લઈને ઘસી આવ્યો. પણ હોના વયોવૃદ્ધ શરીર કરતાં બકરીના શરીરમાં ચાલાકી વધુ હતી એટલે અરધી મીનીટમાં તે બુઢ્ઢો પુરૂષ પણ પેલા છોકરા અને હોની માની સ્થિતિએ પહોંચી ગયો. હુમે બધા પણ આ દેખાવ જોઈને હસકેરાઈ ગયા અને બકરીને વિવિધ પ્રકારની ગાળો દેતા જોવા ઉભા થઈ ગયા. એટલામાં ઘરમાંથી એક કુતરો અતિશય ભસતો બહાર પડ્યો અને જમીન ઉપર ઘસડાતાં દોરડાંનો છેડો હોણે પોતાના દાંતમાં પકડી લીધો. આગળ બકરી, વચમાં દોરડું અને બીજે છેડે કુતરો એ પ્રમાણે તે ત્રિપુટિ આમથી તેમ દોડવા લાગી. દોરડું જમીનથી આસરે છ ઈંચ ઉંચું

રહ્યું હતું. જ્ઞાનાં ગામડાંના શાન્ત જીવન ગાળના રહેવાશીઓ બિચારા આને માટે તૈયાર ન હતા. અસલના વખતમાં જેમ શૂરા રજપૂતોના હુમલા સહામે શત્રુઓ ટકી શકતા ન હતા તેમ આ વેગવાળી ત્રિપુટિના હુમલા સહામે તે મનુષ્યો ટકી શક્યા નહિં. હુમારી દેનને ઉપડવાનો વખત થયો એટલામાં હુમારી ગણત્રી પ્રમાણે ચૌદ મનુષ્યો રસ્તા ઉપર બેઠાં બેઠાં જેમ આવે તેમ બિભત્સ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યા જતાં હતાં. તહેમાંના આઠ બકરીને, ચાર કુતરાને અને બે મનુષ્યો તે બકરી અને કુતરાના માલિક પેલા વૃદ્ધ પુરૂષને ગાળો દેતાં હતાં. પણ આ ગાળોથી પેલી ત્રિપુટિને કાંઈ અસર થતી હોય તેમ જણાતું ન હતું. એક પછી એક નવો શિકાર તહેમના હાથમાં સપડાતો જતો હતો. બીજી જ ક્ષણે ધબાક કરીને અવાજ અને પછી અતિશય મ્હોટે અવાજે ગાલિપ્રદાન; આ પ્રમાણે શરૂ થયેલા પ્રયોગનો શો અન્ત આવ્યો હશે? હમે કેટલાકે ગાર્ડને અને એન્જીન ડ્રાઈવરને ગાડી જરા ઉભી રાખવાનું કહ્યું પણ તે તહેમણે માન્યુ નહિં. તેમ છતાં હુમારાથી જ્યહાંસૂધી સાંભળ શકાય ત્યહાંસૂધી તે ‘ધબાક, ધબાક’ અવાજો અને પછી તરત જ ગાલિપ્રદાનના શબ્દોનો ઘોષ હું સાંભળ્યા કયો.

આ પ્રયોગમાં ભાગ લેજવી ગયેલા કુતરાના

હૃદયમાં તે વખતે શા શા વિચારો આવ્યા હશે ? હેણે આ પ્રમાણે જાણી જોઈને કર્યું હશે કે સંજોગને લઈને હેને આમ કરવું પડ્યું હશે ?

- કુવરાઓ સાથેનો મ્હારો ખીન્ન પ્રસંગ કાંઈક વિચિત્ર રીતે જ થયો હતો. હું અને કનૈયાલાલ હમારા મિત્ર સ્નેહવદનને ત્યાં એક શનિવારે રાત્રે ગયા. રાતના ત્યાં સૂવાનો વિચાર કરીને ગયા હતા એટલે રાતના બારેક વાગ્યા સુધી પાનાં રમ્યા અને પછી આઘેથી હમને સ્નેહવદનને હમારો સુવાનો ચોરડો બતાવ્યો ત્યાં હું અને કનૈયાલાલ ગયા. ત્યાં એક ન્હાનો ઝાંખો દિવો બળતો હતો. હમે થાકી ગયા હતા એટલે આસપાસ નજર નહિ નાખતાં ચોરડાનું બારણું બંધ કર્યું અને સૂવાની તૈયારી કરી. એટલામાં કનૈયાલાલની દ્રષ્ટિ એક ખુણામાં પડી. જાણે હમારા આવવાની રાહ જોઈને જ બેઠો હોય તેમ એક બહુ જ વિકાળ મ્હોરાવાળો ખુલ ડોંગ તે ખુણામાં તપાઈને બેઠો હતો. હમને જોતાં જ હેણે લયાનક હાસ્ય કર્યું અને હમારો જહાંર નીકળવાનો માર્ગ ઘેરી લેતો હોય તેમ બારણા પાસે જઈને તે ઉભો. હું અને કનૈયાલાલ બન્ને એકેકની સહામા જોઈ રહ્યા અને પછી “ગુડ ડોંગ—બોબી, કમ હીઅર !” કરીને તે વિકાળ પ્રાણીને મનાવી લેવાના ધરાદાથી તે કુવરા પ્રત્યે બોલ્યા. કુવરા આથી આકર્ષાયો હશે

કે કોણ જાણે શાથી પણ ત્યાંથી ઉઠીને કનૈયાલાલ
સ્થાને આવી. અને હેમના પગે તપાસવા મંડ્યો.
કનૈયાલાલને કુતરાની આ ક્રિયા પસંદ નહિ પડી.
હેમણે પોતાના પગે ખુરશી ઉપર ખેંચી લીધા. ખુ-
રશી નીચી હોવાથી કુતરાએ ત્યાં જવાનો પ્રયાત્ન કર્યો
એટલે કનૈયાલાલ કાંઈક ત્વરાથી વચમાં જે ગોળ ટેબલ
મૂક્યું હતું તે ઉપર ચઢી બેઠા. આ પ્રમાણે કનૈયા-
લાલ રૂપી ભક્ષ નહિં મળવાથી કુતરો નિરાશ થતો,
વિકટ હાસ્ય હમતો. મ્હારા તરફ આવ્યો. હું ન્હાનો
હતો ત્યાંહારે ઉંચે કુદવામાં બહુ હોંશિયાર ગણાતો.
એટલે તે બાબતમાં મ્હને બિલ્કૂલ હરકત પડી નહિં.
હું પણ એક છલંગ મારીને જ્યાં કનૈયાલાલ બેઠા હતા
ત્યાં જઈને બેઠા.

રાતના બાર વાગ્યે ઠકડતી ટહાડમાં ન્હાનાં ગોળ
ટેબલ ઉપર જે પુરૂષોએ ટુંટિયાં વાળીને બેસવું એ
બહુ સ્હેલું કાર્ય નથી. હમે સ્નેહવદનને ખૂબ માર-
વાનો વિચાર કર્યો પણ પછી માંડી વાળ્યો. ત્રાહિત
મનુષ્યોને આવી જાતનો દેખાવ જોઈને હેની ખરી
સ્થિતિનું જ્ઞાન થવાને બદલે કાંઈક અન્ધર હસવાનું હોય
તેમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે અને હમે સંજોગોને
લઈને એવી ઠક્કાડી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા કે તે
વખતે હમારી આત્મપ્રતિષ્ઠા જાળવી શકીએ તેમ
નહોતું.

આ પ્રમાણે અરધા કલાક સુધી ચાલ્યું હશે. કુતરે સ્થામી એક ખુરશી ઉપર બેઠો હતો અને હમે કાંઈક પણ નીચે ઉતરવાની હીલચાલ કરતા એટલે પેતાનું તેજ ભયંકર હાસ્ય કરતો. અરધા કલાક પછી મ્હેં કનૈયાલાલને પૂછ્યું. “ કનૈયાલાલ, આપણે નીચે ઉતરવાનું જોખમ ખેડશું ? ” કનૈયાલાલ બોલ્યા “ ના, નહિંજ; એમાં હિંમત નથી પણ ફક્ત ઉછાંછળાપણું જ છે. હિંમત એ પુરુષત્વનું ડહાપણ છે અને ઉછાંછળાપણું એ મૂવાનીનો તોર છે. ”

કનૈયાલાલના આવા શબ્દોથી હમે બેશી રહેવાનું પસંદ કર્યું અને બીજા અડધો કલાક પણ વહી ગયો. રાતનો એક વાગવા આવ્યો હતો અને એવી જ રીતે કાંઈ આખી રાતની રાત પસાર કરી શકાય તેમ નહતું કારણકે વખતે હમારા બેમાંથી કોઈને જોકું આવ્યું અને ટેબલ ઉપરથી નીચે ખરી પડ્યા તો ઉલટી સ્થિતિ વધુ ખરાબ થાય. આથી આખરે હમે જોખમ જ ખેડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ટેબલ ઉપર પાથરેલું ટેબલ કલ્પાથ^૧ કુતરા ઉપર નાંખતા હમે ત્વરાથી ખારણા પાસે જઈ પહોંચ્યા અને કુતરો તે ટેબલ કલ્પાથમાંથી છૂટો થઈને હમને પકડે તે પહેલાં તો હમે ખારણું ઉઘાડીને બહાર ગેલેરીમાં નીકળી પણ ગયા.

૧. ટેબલ કલ્પાથ—ટેબલ ઉપર પાથરવાનો કકડો.

ળીજે દિવસે રહવારમાં હમે રનેહવદન અને લેમનાં પત્નીને હમારો રાતનો અનુભવ કાંઈક અંશે સત્યનો ભોગ આપીને વર્ણવ્યો. પણ હમે કહેવું પુરૂં કરી રહ્યા તે પહેલાં તો તે બેજણ હસી પડ્યાં. આવી વાતમાં જેનાં મનુષ્યોનો જીવ જાય તેવું હતું તેમાં રહામા મનુષ્યોને હસવું આવે તેવું શું હતું તે હમે રહમજી શક્યા નહિં. મ્હેં કાંઈક વધી જઈને રનેહવદનને કહ્યું, “અન્નણ્યા માણસોને આશ્રહ કરીને ઘેર સૂવાડવા અને પંછી આવે જાંગલી કુતરો છૂટો મૂકીને લેમના ઓરડામાં સંતાડી રાખવો એમાં મ્હને હસવા જેવું કાંઈ જ જણાતું નથી.”

રનેહવદન અને લેમનાં પત્ની આ સાંભળીને વધારે હસવા મંડ્યાં અને બોલ્યાં, “અરે, જાઓ મહારા સાહેબ ! આવા બે પહેલવાન જેવા પુરૂષ થઈને હમારા ઘરડા ડાંગીથી જહીંન્યા ? લેના મ્હોમાં દાંત જ કચ્છાં છે કે લહમને કરડે ? બિચારાને પડોશની બિલાડીઓ અને કુકડાંઓ પણ હેરાન કરે છે, અને લેનાથી લહમે જહીંન્યા ? તમારી મરદાની ઉપર આક્રીન ! આક્રીન !”

મહારી તો ખાત્રી છે કે હું એકલો હોત તો આ પ્રમાણે જહીંત નહિં પણ હશે; હવે લેનો ઉપાય શો ?

હમે આવા વૃદ્ધ કુતરાથી ગભરાઈને રાતના એક વાગ્યા સૂધી ગોળ ટેબલ ઉપર ટુંટીયાં વાળીને બેઠા હઈશું તે વખતે તે કુતરાને શા વિચારે આવ્યા હશે ?

તે હાસ્ય કરતો હતો તે શું હમારી સ્થિતિનો વિચાર કરીને જ કરતો હશે ?

આપણે એ વિષયમાં શું જાણી શકીએ ? કોઇ વિદ્વાન પુરુષ કુતરાંએ વિષે વધુ બારીકાઇથી નિરીક્ષણ કરે અને તે વિષે ઉંડો અભ્યાસ કરીને ત્હેના અવયવોનું જૂદું જૂદું પૃથક્કરણ કરે તો એના ઉપર કાંઇક વિશેષ પ્રકાશ પડી શકે ખરો. કે કોઇ વિદ્વાન કવિવર એકાદ કવિતાનો છંદ ચિતરી કહાડે તો સહમજાવી શકે ખરો. પણ આજકાલ ડાહ્યા અને અનુલવી મનુષ્યોના બોલવા ઉપર કોણ ધ્યાન આપે તેમ છે ?

કનૈયાલાલનો ભાઈ.

કનૈયાલાલનો ભાઈ.

“ત્હમે બધા ગમે તેમ બોલો પણ મ્હને તો એમ લાગે છે કે કોઈક વખત સ્હેજ જૂઠું બોલી દેવાથી આપણે ઘણી જાનજાનમાંથી છુટી જઈએ છીએ.” સ્નેહવદન બોલ્યા.

“ત્હમે ભુલો છો.” ભાનુશંકરે કહ્યું. “એક વખત અસત્ય બોલવાથી અસત્યની એવી પરંપરા ચલાવવી પડે છે કે પ્રથમ જૂઠું ન જ બોલ્યા હત તો ઠીક થાત એમ આપણને થાય છે.”

“આપણે આ વાદવિવાદમાં માથું મારવા માગતા જ નથી.” હું બગાસું ખાતાં બોલ્યો. “કારણ કે જેવે પ્રસંગ તેવી વાત થાય; એમ આગળથી અમુક બાબતમાં નિર્ણય કરી શકાય જ નહિ.”

“ભાનુશંકરે જે કહ્યું તે મ્હને તો બરાબર જ લાગે છે. કારણકે મ્હારે પોતાને પણ આવું વીત્યું છે.” કનૈયાલાલે કહ્યું.

“ત્હમને કયી બાબતમાં વીત્યું નથી?” સ્નેહવદને ટકોર કરી.

“ત્હમે સાંભળો, હું ખોટું કહેતો હોઉં તો!” કનૈયાલાલે કહ્યું. હમને બધાને બીજું કોઈ ખાસ કામ

વહી જતું ન હતું એટલે વખત વીતાડવા હમે ચાર જણ બોલીએ કે હમારામાંનો એક જ જણ બોલે એ અધુન હમારે મન સરખું જ હતું તેથી કનૈયાલાલની વાત સાંભળવામાં હમે વાંધો દર્શાવ્યો નહિ

કનૈયાલાલે શરૂ કર્યું; “અરૂં જોતાં મ્હારે દમનલાલ કરીને ભાઈ હતો જ નહિ. કાંઈક વિચિત્ર સંજોગોને લઈને તે હસ્તીમાં આવ્યો અને થોડા સમય પછી પાછો તેવી જ રીતે તે અદૃશ્ય થઈ ગયો. એક વખત હું રમણલાલને ત્યાં ગયો હતો ત્યાં તોણે વાતમાંને વાતમાં મ્હને કહ્યું કે એક માણસ તમારા ભાઈ દમનલાલના ખખર પૂછતો હતો. મ્હારે દમનલાલ કરીને ભાઈ હતો જ નહિં એટલે મ્હેં તોને કહ્યું કે વખતે પેલા માણસે નામમાં ભૂલ્ય કરી હશે અને મ્હારા મ્હોટાભાઈ મગનલાલને ધાર્યા હશે, તે ઉપરથી રમણે કહ્યું ! ના, એણે મગનલાલનું નામ પણ દીધું હતું, આ ઉપરથી ગુચવાઈને મ્હેં પેલા માણસનું નામ પુછ્યું. તે ઉપરથી જણાયું કે એનું નામ શ્યામલાલ હતું અને મુંબાઈમાં હાઈસ્કુલમાં મગનલાલ અને દમનલાલ જોડે એ ભણતો હતો. વિચાર કરતાં મ્હને જણાયું કે શ્યામલાલ કરીને એક છોકરો મ્હારી અને મગનલાલની જોડે ભણતો હતો. ખરો અને તે વખતે પણ મ્હને કનૈયાલાલને બહલે દમનલાલ ઠહીને જ બોલાવતો.

આ હકીકત મહેં રમણને કહી અને એ વાત ત્યાંથી જ અટકી પણ દમનલાલના નામે મ્હારો પીછો છોડયો નહિ.

ત્યાર પછી થોડે થોડે સમયે મહેં ઘણા માણસો પાસેથી સાંભળ્યું કે શ્યામલાલ મ્હારા લાઘ દમનલાલના ખળરઅંતર પુછવાને મ્હને મળવા માગે છે. આખરે એક વખત હું અને શ્યામલાલ ભેગા થઈ ગયા. એટલે તરત જ હેભે ‘હમણા દમનલાલ ક્યાં છે?’ એમ પૂછ્યું. આ પ્રશ્ન એ મ્હને પુછશે જ એવી મ્હારી આગળથી ખાત્રી જ હતી તેથી હું ગભરાયાં કરતો હતો. હવે મ્હારો ચહેરો જ એવો છે કે હું હમેશા છોડરા જેવો લાગું છું. મુંબાઈમાં એવા થોડા જ માણસો હશે કે જેમનો ચહેરો મ્હારા જેવા બાળકને બાળકના જેવો જ લાગ્યાં કરે.

“બાળકના જેવો એટલે નાદાન-મૂર્ખ જેવોજને!” સ્નેહવદને પુછ્યું.

“હું વાત કરતો હઉં તે વખતે વચમાં ડાકાં ના માયોં કરો,” કનૈયાલાલ જરા દમથી બોલ્યા. હિત્તરમાં સ્નેહવદને અટ્ટહાસ્ય કર્યું.

“ત્હમારા ચહેરા સાથે ત્હમારી બુદ્ધિ પણ તેવી જ રહી ગઈ છે?” લાનુશંકરે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

કનૈયાલાલે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો જ નથી એમ ધારી લઈને આગળ ચલાવ્યું.

“જેકે મહને હમણાં લગલગ ત્રીશ વર્ષ થવા આવ્યાં છે તેમ છતાં પણ મને બધા વીશ વર્ષનો જ ધારે છે. હજી પણ ત્રેનમાં હું બીડી પીતો હોઉં છું તો ઘણા ઘરડા માણસો મહારા ઉપર ચીડવાય છે અને તેઓ નાનપણથી છોકરાઓએ બીડી પીવી નહિં જોઈએ એવી શિખામણ મહને આપે છે. હવે જો તે જ વખતે મહેં પેલા શ્યામલાલને ખરી હકીકત કહી દીધી હોત તો તો કાંઈ જ નહતું પણ મહારી પ્રકૃતિ જ એવી છે કે કોઈ સાથે મારે વાદવિવાદમાં ઉતરવું નહિં. ઘણીક વાર હું ઘેર આરામખુરશી ઉપર પડ્યો હોઉં તે વખતે પાનસોપારી માણું અને જો સુંદર પાણી લાવે તો હું એને એમ ન કહું કે મહારે પાણી નહોતું જોઈતું. તેવી જ રીતે હું પાણી માણું ને જો એ ધોબીના હીસાબની ચોપડી લાવે તો તે પણ હું મુંગે મહેંએ લઈ લઉં. વળી તે વખતે મહને એમ જ લાગ્યું કે હું ખરી હકીકત કહું ત્હેના કરતાં સહેજ મૂઠું બોલીશ તો વાતનો તરત નિકાલ આવી જશે એટલે દુર્ભાગ્યે મહેં ત્હેને એમ જ કહ્યું કે દમનલાલ તો મદ્રાસ ગયેલ છે અને મઝામાં છે. અમે છૂટા પડ્યા ત્યારે શ્યામલાલ કહેતો ગયો કે ‘દમનલાલને કાગળ લખો તો જરૂર મહારી સલામ લખજો.’

થોડાં અઠવાડિયાં પછી મહને શ્યામલાલ ફોટમાં મળ્યો. “કાં, કાંઈ દમનલાલ તરફથી કાગળબાગળ

આવ્યો છે ? ” ત્હોણે પૂછ્યું.

“ હા, એએક દિવસ હિપર જ આવ્યો હતો, ” મહેં કહ્યું. “ કાંઈ ખાસ છે ? ” ત્હોણે પૂછ્યું.

“ હવે તે વખતે મહેને એમ જ લાગ્યું કે એમ કહેવું કે કાગળમાં કાંઈ ખાસ નથી એમ બોલવું એ તો ઠીક નહિ, તેથી મહેં એમ જ પધરાવ્યું કે ત્હોને કાંઈ બેરી જોડે ખટપટ ચાહ્યાં કરે છે. ”

“ અરરર ! ગરીબ બીચારો દમનલાલ ? ” શ્યામલાલ બોલ્યો, “ અને છોકરાઓનું કેમ ? ”

“ છોકરાઓ સુરત જવાનાં છે. ” વાત વધતી હતી એટલે હું ગભરાતો જતો હતો તેમ છતાં મહેં જવાબ આપ્યો.

“ મગનલાલને ત્યાં જ કેની ? ” શ્યામલાલે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ હાસ્તો, આવને મહિને આવવાના છે, એમ સાંભળ્યું છે, ” હું બોલ્યો.

“ ચાલો, નસીબ, આપણે શું કરવાના હતા ? ” આટલું બોલીને તેણે રૂખસત લીધી.

મહિના પછી પાછો શ્યામલાલ મળ્યો. “ કેમ, દમન કયાં છે ? ”

“ દમન મદ્રાસથી પાછો આવવાનો જ નથી. ” હું બોલ્યો.

“ માફ કરજો કંનયાલાલ; મેં આપણા મિત્ર દમ-

ભુલાવને કહી દીધું છે કે દમનની વહુ એને પીયર નહાશી ગઇ છે. હું એને નકહેવ તો નહિ પણ રમણને મ્હોડે મેં રહેજ દમનની વાત કરી એટલે એણે તો એમ જ કહ્યું કે કનૈયાલાલને દમન કરીને કોઇ ભાઇ છે જ નહિ. મેં કહ્યું કે 'ભાઇ, હમે એને વિષે વાત પણ કરી હતી ને શું?' આ ઉપરથી રમણને લહે લેમારા ભાઇ વિષે વાત જ નહિ કરી હતી તેથી એાટું લાગ્યું હોય એમ જણાયું. આથી મ્હોં લહેને સમજણ પાડી કે દમનની ઊંરી નહાશી ગઇ છે અને દમન રઝળી ગયો છે તેથી કનૈયાલાલને એને વિષે વાત કરવી ગમતી જ નહિ હોય. કેમ, કનૈયાલાલ, કીક કર્યું ને?'' શ્યામલાલે પુછ્યું.

આના ઉત્તરમાં હું શું બોલું? મ્હોં એનો ઘણો ઉપકાર માન્યો અને સાહેબજી કરીને મ્હારો રસ્તો લીધો; પણ જો તે વખતે મ્હારું ચાલ્યું હોત તો હું એનું ખૂન કરત એવો કાળ મ્હને લેના ઉપર મ્હડયો હતો.

શ્યામલાલને તે પછી મ્હોં ઘણા વખત સુધી જોયો નહિ. કારણ કે જેમ બને તેમ હું લેનાથી દૂર જ રહેતો હતો; પણ પછી પાછી મ્હને ખાતમી મળવા માંડી. મ્હને શ્યામલાલ તરફથી એક કાગળ મળ્યો જેમાં એમ હતું કે એનો ભત્રીજો મદ્રાસ જવાનો છે લેને મ્હારા ભાઇ દમનલાલ ઉપર ચીઠ્ઠી જોઇએ

છીએ અને ત્હેને માટે જરૂર મ્હારે ત્હેને અને ત્હેના ભત્રીજાને મળવું. અલબત્ત હું મળવા તો ગયો જ નહિં પણ દમનલાલ ઉપર એક સારો કાગળ લખી આપ્યો. થોડા વખત પછી મ્હને રમણલાલદ્વારા ખબર મળી કે શ્યામલાલ સુરત ગયો છે અને ત્યાં મગનલાલને ઘેર જઈને જરૂર દમનલાલના છોકરાંઓને જોવા જવાનો છે. આ ઉપરથી હું બહુ જ ગભરાયો અને મ્હારું ગલરામણ તરત જ ખરું પડ્યું, કારણ કે મગનલાલનો મ્હારા ઉપર કાગળ આવી પહોંચ્યો જેમાં પૂછાવ્યું હતું કે શ્યામલાલ નામના કોઈ માણસને હું આજણું છું કે નહિં ત્હેનો વળતી ટપાલે જવાબ લખી મોકલવો. મ્હને બહુ મન થયું કે સાચેસાચું લખી દઉં પણ તેમ કરવાની હિંમત આલી નહિ એટલે મ્હેં જવાબ લખી વાળ્યો કે શ્યામલાલ નામના માણસને હું જરા પણ આજાણતો નથી.

આ પછી બે માસ પછી મ્હને એક દિવસ શ્યામલાલ રસ્તામાં મળ્યો તે વખતે તે ફક્ત મ્હારી સ્હામા ડોળા કકડાવીને ધુરકયો. મ્હને અનેક જગ્યાએથી ખબર પડવા માંડી કે શ્યામલાલ જેને મળતો ત્હેને 'દમન અને ત્હેની વહુનો કળયો, ત્હેના છોકરાંઓની ખરાબ સ્થિતિ, મ્હારી અને મગનભાઈની હુમારા ન્હાનાભાઈ પ્રત્યેની ઘાતકી વર્તણૂક' વગેરે બાબતો કહેતો કરતો. એટલામાં એક મિત્રે મ્હને પૂછાવ્યું કે મગનભાઈ

કાંઈ ખાસ ખાનગી કામ માટે મદ્રાસ જાય છે એ વાત ખરી છે ? એ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરું તે પહેલાં તો મગનલાલ ઉપર ખીજા આઠ કે નવ કાગળો આવી પહોંચ્યા જેમાં 'પૂછાવ્યું હતું કે કનૈયાલાલ કાંઈ ખાસ કામ માટે મદ્રાસ જાય છે એ વાત ખરી છે ? મહારા ઉપર પણ ખીજા પાંચ છ કાગળો આવ્યા અને મગનલાલ મદ્રાસ ગયા કે નહિ' એ પ્રશ્નને બહુ મોટું રૂપ ધારણ કરી દીધું. આ પ્રમાણે કયાં સુધી ચાલત એ કહી શકવું બહુ મુશ્કેલ છે. મહેને નો એટલે સુધી ધારતી લાગી કે વખતે પોલીસને કહીને શ્યામલાલ મહેને અને મગનલાલને દમનલાલના ખૂનને માટે પકડાવશે કે શું ! એટલે આખરે એક દિવસ મહેં રમણને ઠહ્યું કે દમન તાવની બિમારીથી ગુજરી ગયો છે એ વાત જરૂર શ્યામલાલને કહેજે કારણ કે એ બિચારો એને માટે બહુ કાળજી રાખતો હતો. આ વાતની ખબર પડતાં શ્યામલાલે દમનના છોકરાઓ માટે વધુ ચેકસાઈ કરવા માંડી એટલે એક વખત મહેં પાછું રમણને ઠહ્યું કે બિચારાં બધાં છોકરાં દ્વારિકાની જાત્રા કરવા એમની માશી જોડે જતાં હતાં ત્યાં વહાણ દુબી જવાથી દુબી ગયાં છે ! આ પછી મહારે કાંઈક નિરાંત થઈ. તેમ છતાં હજી પણ શ્યામલાલ જેને મળે તો મહેને કહેતો ફરે છે કે, કનૈયાલાલ અને મગનલાલ જેવા ઘાતકી ભાઈઓ મહેં કદી

જોયા નથી અને ઇશ્વર કહી એવા કોઈને જોવાવે
પણ નહિં-કેમ ! મ્હારો આ અનુભવ ત્હમને કેવો
લાગ્યો ? ”

હમે ત્રણે જણાએ આ વાત માનવાની સહંતર
ઘસીને ના પાડી અને એ ફક્ત એમના વિશાળ લેજ-
માંથી ઉઠાવેલો એક તુક્રો જ છે એમ કહ્યું. એ
ઉપરથી કનૈયાલાલ ઘણા જ ચ્હીડવાઈ ગયા અને અંગ્રે-
જીમાં હમને સખત તત્તાવતા ઘેર ઉપડી ગયા.

કનૈયાલાલની સિઝાર.

• કનૈયાલાલની સિગાર.

આ જગતમાં સર્વ મનુષ્યો સાધુ નથી હોતા-
 હોય તો જગતનું તંત્ર ચાલે જ નહિ. અહિં વર્ણ-
 વેલી હકીકતથી કેટલાંક મનુષ્યોનાં હૈયાં ચોકી ઉઠશે
 પણ હોનો કાંઈ ઉપાય નથી. સનમની શોધમાં
 કરનારા, કાળી અંધારી રાતે બિયાબાનોમાં ભટકનારા,
 રીખાતાં, થાકેલાં—છુંદાયેલાં—ઝૂરતાં—ચગદાયેલાં—હૈયાં-
 વાળા અને કામદેવનાં ખાલુથી ઝખમી થયેલા કુંવારા
 પુરૂષોને આ હકીકતમાં કાંઈક અત્યાચાર જેવું લાગશે-
 કનૈયાલાલનો યુનોહ બહુ કરપીલુ લાગશે; પણ
 જે મનુષ્યો આ જગતમાં બનતા બનાવો ઉપરથી
 અનુભવ લઈને જ્ઞાની થયેલા છે, જેમને પેનસીલ
 ઘડતાં ચપ્પુથી અથવા હજામત ઠરતી વખતે અસ્વાસ્થી
 જે ઝખમ થાય તે સિવાય અન્ય ઝખમોના દર્દથી
 જોએ પીડિત નથી હોમને આ હકીકત સ્વાભાવિક જ
 લાગશે. દુનિયાના અનુભવથી ઘડાયેલા વિચાર ને
 બીનઅનુભવી, અજ્ઞાન મનુષ્યોને વિચિત્ર લાગે તો
 હોમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. બાકી આફ્રિકામાં હોટેલ-
 માંથી ખાવાનું મંગાવીને પેટ ભરીને ખાવું અને ઘેર
 ધર્માનુરાગી પત્નીને “આજે તબીયત ઠીક નથી

તેથી મહારાથી આજે ચોથું જમાશે, ” એમ કહેવું
એ આજ કાલ બહુ સાધારણ થઈ પડ્યું છે. ઑકિસ-
માંથી બહારોબહાર સીનેમેટોગ્રાફ જેવા જઈ આવવું
અને ઘેર, ઑકિસમાં વધતા જતા કામ વિષે બબડવું
એ માર્ગ પણ પરણેલા પુરૂષવર્ગમાં બહુ જાણીતો
છે. વળી રાજની એક એ સિગારેટની પેટીએ ખાલી
ઠરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય તેમ છતાં સગાં જ્ઞાતાં-
એના દેખતાં બીડી કેમ પકડવી અને કેમ સળગાવવી
એ વિષેની અજ્ઞાનતા બતાવવી એ યુકિત તો એકલા
પરણેલા જ નહિ, પણ હેમની સાથે જાને ગયેલા
પુરૂષોમાં પણ બહુ પ્રિય થઈ પડી છે.

રાત હતી. મેહુલો ઝરમર ઝરમર ઝરતો પૃથ્વીને
પલાળતો હતો. કોક કોક વખત કારમી વીજળી
હૈયાં થડકાવતી, આસપાસની જગ્યાને ઉજ્જવલ
બનાવી દેતી, પુનઃ પ્રસરી રહેતા ગાઢ અંધકારને
વધુ ગાઢ અને લયાનક બનાવતી હતી. દેડકાએ
તીવ્ર અવાજે પોતાનું સંગીત અંધકારમાં જતા
આવતા મનુષ્યોને હેમની અનિચ્છાએ સંલગ્નાવતા
હતા. અને રસ્તે જતા મનુષ્યોના પગ નીચે આવી
જઈને હેમને કાઢવમાં નાંખી દેવાની નીચ યુકિતએ
આદરતા હતા. આવે સમયે હું ઘેર જતો હતો.
વચમાં કનૈયાલાલનું ઘર આવ્યું. આટલી રાતે બૂમ
પાડીને નાહક સર્વને હેરાન કરવાં એ મહને ઠીક

નહિં કાગ્યું તેથી હું નીચું જોઈને આગળ જ ચાલ્યો. એટલામાં અચાનક ખારી ઉઘડી, સરસર કરતો અવાજ કાને આવ્યો. અને તહેના સાથે જ મહારા માથા ઉપર કાંધક લારે વસ્તુ પડી. એટલામાં જ વીજળી થઈ અને તહેના પ્રકાશમાં મૂળે જણાયું કે એ વસ્તુ એક કાગળમાં વીંટાયેલું સિગારનું પડીકું હતું. રાતે કામથી પરવારીને કોઈ માણસ સ્વગૃહે જતું હોય તહેના મંડો ઉપર આબાદ વાગે તેવી રીતે આમ પડીકું ફેંકવું (પછી લોકે તે સિગારનું હોય તો પશુ શું ?) એ કયા પ્રકારની રીત ? હું તરત કનંયાલાલના ઘરમાં ગયો. કનંયાલાલને પડીકું ફેંકવાં જ એમ જણાયેલું કે એ પડીકું કોઈ માણસના માથા સાથે અડળાયેલું હોવું જોઈએ એટલે પરિણામની રાહ જોતા તૈયાર થઈને હલ જ રહેલા: એટલે મહેં ખૂમ મારી કે તરત જ પોતે નીચે દોડી આવ્યા અને મૂળે આગળથીને કોઈ મહોટા ભયમાંથી ઉગર્યા હોય તેમ છટકારાનો દમ ખેંચીને મૂળે ધીમેથી કહેવા લાગ્યા, “ ન્હાનાલાલ, એ સિગારનું પડીકું મહેં જ ફેંક્યું હતું, પણ કૃપા કરીને અત્યારે કાંઈ બોલશો નહિં હું કાલે બધી હકીકત કહીશ. ”

બીજે દિવસે હમારી “ ધી સાહિત્ય અને સંગી-
તોત્તેજક કલ્પ ”ના મકાનમાં હું અને કનંયાલાલ

મળ્યા. ગંભીર મુખાકૃતિ રાખીને ઠનંયાલાલે પોતાના ગત જીવનનો અહેવાલ કહેવો શરૂ કર્યો.

“આજ કેટલાંક વર્ષો ઉપર મહેં મહારાજ સિગાર’ પીવામાં ઘણી સારી છે એમ મહારી વાઘડને કહેલું હેતું આ પરિણામ.” ઠનંયાલાલ બોલ્યાઃ “તે વખતે જ જો મહેં સાચેસાચું કહી લીધું હોત તો આ પરિણામ આવત નહિં, પરંતુ હવે તેમ થઈ શકે તેમ નથી. લાચાર ! મહેં એક વખત ઘરમાં કહેલું કે પાંચ રૂપીએ સો સિગાર ઉપર મદને ઠંટાળો આવવા લાગ્યો છે. હવે આમ કહેવામાં મહારો ધરાદો એ જ હતો કે મહારે સાત રૂપીએ સોવાળી સિગાર લઈ આવવી. પણ સ્ત્રીએ સિગારની વાતમાં શું સહમતે એટલે મહારી વાઘડે એનો જુદો જ અર્થ લીધો. એક વખત હું જમીને બેઠો હતો તે વખતે હેણે આવીને સિગારની વાત ઉપાડી. મહેં થોડા ડહાવનારા જવાબ આપ્યા એટલામાં તો હેણે એક ન્હાનું સરખું સિગારનું પડીકું કહાડ્યું. પડીકામાં ત્રણ સિગાર હતી; અને પડીકા ઉપર ‘સેંપલ-મહારાજ સિગાર’ એમ લખ્યું હતું. હને હેણે તે આપ્યું અને કહ્યું કે ‘લ્યો પી જુઓ-કેવી લાગે છે ?’, હું તે વખતે કંઈ બોલ્યો નહિં. ફક્ત તે પડીકું લઈને મહેં ગજવામાં મૂક્યું. હું કબૂલ કરું છું કે એમ કરવામાં મહેં મહારી મનની નિષ્પલતા બતાવી

હશે. પરન્તુ એવા ન્હાના ગુનાહને માટે મહેં ઘણી સખત સજા ભોગવી છે, અને હજી ભોગવું છું, એટલે એ વિષે હવે વાદવિવાદ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. મહેં ગજવામાં પડીકું મૂક્યું તેથી સુન્દરને બહુ ખોટું લાગ્યું હોય તેમ જણાયું. તહેણે કહ્યું:- ‘હમણું જ એક પી જૂઓને!’ મહેં ગજવામાં હાથ ઘાલ્યો. તે વખતે આગળથી આ ગુનોહ કરવાનો મ્હારો વિચાર જ હતો નહિ પણ તે ઘડીએ મ્હારો હાથ ગજવામાં રહેતી મ્હારી પોતાની પાંચ રૂપીએ સોવાળી સિગાર ઉપર પડ્યો. મ્હાડું મન ચલિત થઈ ગયું-આવી લાલચ હોય તો કેનાં મન દબ રહી શકે! મહેં મ્હારી સિગારમાંથી એક સિગાર કઢાવી અને સુન્દરના દેખતાં સળગાવી. સુન્દર હું પીતો હતો તે જોઈ રહી અને પછી બોલી, ‘કેમ કેવી લાગે છે?’

“હું મ્હારી જ સિગાર પીતો હતો એટલે મહેં સત્ય જ ઉત્તર વાળ્યો કે, ‘સારી લાગે છે.’ હું એટલેથી જ અટક્યો નહિ પણ વાળી વાળીને બેત્રણ વાર બોલ્યો કે, ‘આ સિગાર તો ખરે બહુ જ આનંદ લાગે છે!’ આથી સુન્દરને બહુ આનંદ થયો અને તરત બોલી. હા, “તુમે એની કિંમત શી ધારો છો?”

“આશરે સાત આઠ રૂપીઆ સોના હશે?” હું જાણતો હતો કે સુન્દરે આપેલી સિગાર રૂપીએ સવા

રૂપીએ સોથી વધુ નહિ હોય અને તદ્દન ધૂળ જેવી જ હશે, પણ તે વખતે હું બીજું શું કહી શકું ? મહારાજવાળા સાંભળતાં જ સુન્દરે લગભગ અર્ધ ઠલાકનું ભાષણ તે સંબંધે આપ્યું; ફક્ત કિંમત ઉપરથી ગુણ-પરિક્ષા કરનારા માણસો કેવા બેવકુફ હોય છે તો વગેરે. પાછળથી તહેલો ઠહું કે ખરી કિંમત સોના એક રૂપીએ! અને બે આના છે. હું કિંમત સાંભળીને આલો જ બની ગયો અને મહેં તે સિગાર પીધી હોત તો મહારાજ મહોની શી દશા થાત તહેનો વિચાર કરતો બેસી રહ્યો. પાછળથી પેટ્રી ત્રણ સિગાર, મહેને એક માણસ સાથે કાંઈક અદાવત જેવું હતું તહેને મહેં ભેટ આપી દીધી. આ બનાવ બન્યાંને આજે ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં છે.

“ ત્યારથી દર મહીને ‘ મહારાજ સિગાર ’ કિ. ૧-૨-૦ ની એક પેટી આવતી મહારાજ ટેબલ ઉપર પડે છે. હું તરત તે પેટી ઉંચકીને મહારાજ પેલા નહાના કબાટમાં મૂકી દઈને તાળુ મારી દઉં છું. મહેં પ્રથમથી ફક્ત મહારાજી ભલાઈને લઈને અને સુન્દરને સાફ લગાડવાના હેતુથી જ આ પગલું લયું હતું એમ સહુ કોઈ જાણી શકશે, અને તે જ પ્રમાણે હવે હું પેલું કબાટ એકદમ ઉઘાડીને તહેમાંની ઢગલો ‘ મહારાજ સિગાર ’ તહેના તરફ નાંખું તો શું પરિણામ આવે તેથી પણ કોઈ ડાહ્યો માણસ અજાત નહિ જ હોય. પરિ-

જામ એ આળ્યું કે હવે હું પહેલાંના કરતાં કાંઈક
 ઓછી સિગાર પીતો થયો છું; કારણ કે સિગારની
 જૂદી પેટી તો ઘરમાં લવાય જ નહિ. વળી એવી
 રીતે ખરીદવા જતાં પકડાઈ જવાનો સંભવ વધારે.
 મહારે હવે એક સામટી છ છ લઈ આવવી પડે
 છે અને તે પણ સહાડા ત્રણ કે ચાર રૂપીઆ
 વાળી જ; કારણ કે હું જે પાંચ રૂપીઆ વાળી
 પીતો તે ‘મહારાજ સિગાર’ જેવી લાગતી નથી અને
 હવે સુન્દર એવી રીતે ઓળખી જતાં શોખી ગઈ છે
 એટલે એના જેવી લાગતી સિગાર જ મહારાથી લઈ
 આવી શકાય છે. ‘મહારાજ સિગાર’ ને દરેકને સુનેરી
 કાગળની રીંગ હોય છે એટલે એક વખત સુન્દરને એ
 વિશે શક પણ ગયો હતો; એથી હવે હું શું શું છું
 કે ‘મહારાજ સિગાર’ ની પેટીમાંથી ઉપલો થર ઠહા-
 ડીને પેલા કબાટમાં મૂકી દઉં છું અને તેની રીંગ
 કહાડીને મહારી સિગાર ઉપર ચરાવીને ‘મહારાજ
 સિગાર’ ની પેટીમાં મૂકી દઉં છું. ઉપલો એક થર
 ખલાસ થાય તો નીચેથી ‘મહારાજ સિગાર’ નીકળે
 પણ તેમ હું કદી થવા દેતો જ નથી.

“આ પ્રમાણે કામ ચાલ્યા કરત અને દુનિયામાં
 બીજા કોઈને પણ આ વાતની ખબર નહિ પડત. પણ
 કેટલાક ડહાપણ ડાહ્યા માણસોને લીધે એમ બની શક્યું
 નહિ અને મહારે ત્રણેક જણને એ વાત ઠહેવી પડી.

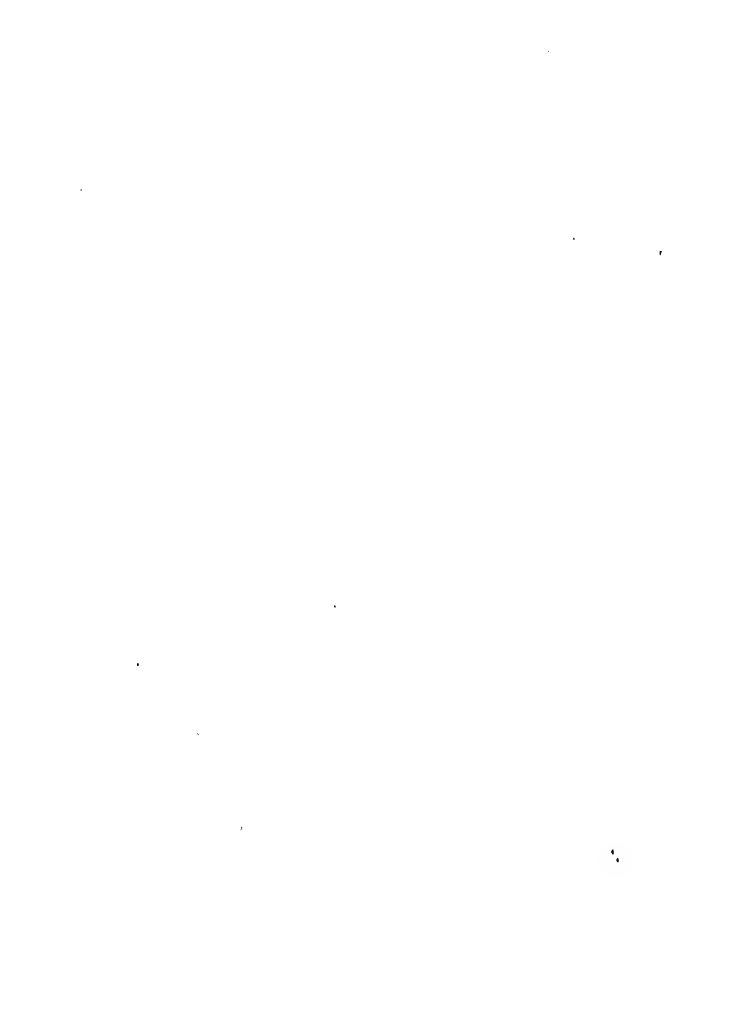
બન્યું એમ કે જ્યહારે જ્યહારે એ બે ત્રણ મિત્રો મહારે
 ત્યાં આવતા ત્યહારે હું પેલી ‘ મહારાજા સિગાર ’ ની
 પેટી હેમની આગળ ધરતો. હવે મુંગા મુંગા હેમણે
 પહેલા થરમાંથી સિગાર ઉંચકીને પીવા માંડી હત તો
 હરકત ન હતી, પણ હેમણે તે સિગારનું નામ ઠામ
 પૂછવા માંડ્યું. એટલામાં સુન્દર આવી પહોંચી અને
 હેણે કહ્યું કે ‘ એ તો મહારાજા સિગાર છે. ’ આ
 ઉપરથી હેણે તે પેટી પાછી ધકેલી દીધી અને કહ્યું કે,
 ‘ ના ના, હમને તો સિગારેટ જ પીવાની ટેવ છે ! ’ આ
 ઉપરથી હેમને જોટું નહિં લાગે અને જગતમાં મહારું
 નામ હલકું નહિં પડે તેથી સુન્દરની ગેરહાજરીમાં
 મહેં બધો ખૂલાસો કર્યો અને હેમને કહી મૂક્યું કે
 પેટીમાંથી પહેલા થરમાંથી જ સિગાર ઉપાડીને સળગા-
 વશે તો ઠાંધ વાંધો આવશે નહિં. ત્હમે તો જ્યહારે
 જ્યહારે આવતા ત્યહારે મુંગે મહેંએ પહેલા થરમાંથી જ
 ઉપાડીને પીતા એટલે ત્હમને ખૂલાસો આપવાની
 જરૂર પડી જ નહતી. આમાં ફક્ત મહારે એક મિત્ર
 સાથે જ લગાર વાંકું થયું છે. ’ સ્નેહવદનની વાંધક
 શોભનાને સુન્દરે આ ‘ મહારાજા સિગાર ’ વિષે વાત
 કરી હશે અને કિંમત પણ કહી હશે એટલે સ્નેહ-
 વદનના ઘરમાં પણ હવેથી ‘ મહારાજા સિગારની ’ જ
 પેટીઓ હમેશાં આવ્યે જાય છે. આથી વેર રાખીને સ્નેહ-
 વદન, જ્યહારે જ્યહારે હું હેમને ત્યાં જાઉં છું ત્યહારે

જ્યારે મહને પેટી ‘ મહારાજા સિગાર ’ જ આપે છે. અલબત્ત મહારે તે પીવી જ પડે છે; કારણ કે હું કાંઈ બોલવા જાઉં તો શોભના સુન્દરને કહી દે અને પરિણામે મહારો લેદ ખુટી જાય. ”

કન્યાલાલને પોતાની વાત પુરી કરીને દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. હું પણ એકરાર સાંભળીને અને કન્યાલાલની સ્થિતિ જાણીને ખિન્ન થઈ ગયો. થોડી વાર મુંઝા બેસી રહ્યા પછી હમે બન્ને છૂટા પડ્યા.

હજી પણ જ્યારે જ્યારે અંધારી રાત હોય છે, મેહુલો ઝરમર ઝરમર ઝરતો પૃથ્વીને પલાળતો હોય છે, અને કારમી વીજળી હુંમાં થડકાવતી આસપાસની જગ્યાને ઉજ્જવલ બનાવી દેતી પુનઃ પ્રસરી રહેના ગાઢ અન્ધકારને વધુ ગાઢ અને લયાનક બનાવી દેતી હોય છે, તે વખતે મહને કન્યાલાલનું તહેમની પત્નીની સિગારથી ભરેલું કબાટ, અને અંધારી રાતે રસ્તામાં જોરથી ફેંકાતાં સિગારનાં પડીકાં વગેરે સાંભરી આવે છે, અને પરિણામે લગ્ન, સત્ય, પતિપત્નીનો સમ્બન્ધ વગેરે મહત્વના વિષયોમાં હું લીન થઈ જાઉં છું, અને એ લીનતામાં એટલો ઉંડો ઉતરી જાઉં છું કે જેને કુદ્ર મનુષ્યો ‘ ધોરવાની સ્થિતિ ’ કહે છે કે તે દિવ્ય નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં આવી જાઉં છું.

અહા ! પેલું મુખ !

વાર્તા ૧૮ મી.

અહા ! પેલું મુખ !

ધી સાહિત્ય અને સંગીતોત્તેજક ઠલખના રૂમમાં હું, સ્નેહવદન અને ભાનુશંકર એકા હતા; સાધારણ રીતે ગમે તે વિષય ઉપર ગપ્પાં મારતા હતા. સ્નેહવદન મ્હોંમાંથી મોટી ચીરટના ધુમાડા કહાડતા એક આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યા હતા. ભાનુશંકર એક રોકિંગ ચેર ઉપર ઝોલાં ખાતો હતો, અને હું એક સોફા ઉપર આડો પડ્યો હતો.

વાત એક વિષય ઉપરથી બીજા વિષય ઉપર બદલાતી ગઈ. ક્રિકેટની દુનિયામાં જામસાહેબનું સ્થાન, મુંબઈમાં હુમણાં સૌથી સરસ તેમ જ સસ્તી વૉશિંગ કંપની કચી, સર રવિન્દ્રનાથ અને અન્ય બંગ કવિઓ, ગુજરાતના હુમણાંના હાસ્યરસના લેખકો, અમદાવાદના પાણીના કુંજાઓ, ગોધરામાં મક્કાઈ બુઠાની સીઝન ઠ્યારે, વગેરે જાતના વિવિધ પ્રકારના વિષયો ઉપર એક પછી એક હમે વાદવિવાદ કરતા ગયા. છેવટે સુંદરતા-સૌન્દર્ય ઉપર રસાકસીથી વાદ ચાલી.

“ સ્નેહવદન, માફ કરજો, પણ તહમારે મન તો એમ જ છે કે આપણી નાતમાં પણ દુનિયાની સૌથી

સુંદર સ્ત્રીઓ મળી શકે તેમ છે! આ વિચારથી એમ જ જણાય છે કે હમને ખરી સુંદરતા વિષે કશું ભાન જ નથી.” ભાનુશંકર બોલ્યો.

“આપુ, હજી તું કુંવારો છે; પરણ્યા પછી ત્રણ ચાર વર્ષ કેડે સૌન્દર્ય વિષે તું કેવા ઉત્સાહથી વાતો કરી શકે છે તે જોયા પછી હું મ્હારો વિચાર બદલીશ.” સ્નેહવદને ધુમાડા સામે જોતાં ધીમેથી કહ્યું અને પછી કાંઈક અટ્ટહાસ્ય જેવો અવાજ કર્યો.

“ભાનુશંકર, એટલું તો ખરું કે સૌન્દર્યની ખરી પીછાણ ઘણા જુજ મનુષ્યોને જ હશે. ઘણું ખરું એમ બને છે કે અમુક મનુષ્યોની આસપાસ વિંટળાયલા આપણા વિચારો અમુક જાતનાં અનુપમ સૌન્દર્યને જન્મ આપે છે, અને પરિણામે આપણા તે મનુષ્યો પ્રત્યેના સ્નેહના વાતાવરણમાં આપણે તે મનુષ્યોની એવી સ્વરૂપવાન મૂર્તિ ઘડીએ છીએ, કે સૌથી સુંદર મનુષ્યોની સાથે પણ તે મનુષ્યોને સરખાવતાં આપણે અચકાતા નથી. હું એમ કહેવા માગતો નથી કે આપણે જાણી જોઈને જગતને જુદું મનાવવાનો યત્ન કરીએ છીએ; આપણે આપણા મનથી પણ એમ જ માનીએ છીએ કે આપણા તે મનુષ્યો—સ્નેહીઓ ખરેખર ખુબ જ સુંદર છે. સૌન્દર્ય એવી વસ્તુ નથી કે જેને માટે આપણે સર્વ મનુષ્યોને લાગુ પાડી શકાય તેવા કાયદાઓ બાંધી શકીએ; અને—”

“ હા હા હા હા ! શી કચુંબર કરવા માંડી ? ”
 ફોરવોની સભામાં કૃષ્ણ લગવાને મુખમાં બ્રહ્માંડ બતાવ્યું
 તે વખતે તેમણે જોવડું મ્હોં પહોળું કર્યું હશે તેવડું મ્હોં
 પહોળું કરીને હસતા હસતા કનૈયાલાલ ઓરડામાં
 દાખલ થયા. આખી દુનિયામાં સાહિત્ય અને સંગીતના
 વિષયોમાં ફક્ત કનૈયાલાલ જ માથું મારી શકે એવી
 માન્યતા કનૈયાલાલના હૃદયમાં એવી સજ્જડ ચોંટી
 ગઇ છે, કે કેમે કરીને તે ઉખડી શકે તેમ નથી, એટલે
 અમે તેમની આવી ટીકાઓ ઉપર ઝાઝું ધ્યાન આપતા
 જ નથી. અમે કોઇએ ઉત્તર આપ્યો નહિં એટલે
 મગલમાંથી ચોપડીને ચોડા ઠહાડીને તેમણે ટેબલ
 ઉપર મૂક્યો.

“ આહો ! ચોપડીઓ હતી કે શું ! મેં તો જાણ્યું
 કે ચોળીને ત્વહાંનાં કપડાં હશે ! ” ભાનુશંકર બોલ્યો.

“ અંહંહં હં હં ! એ સું કરી મરે છ ?
 જોજો ભાઇ, એને નહીં અડકતો. ” ! હું ઉઠીને એ
 ચોપડીઓ જોવા જતો હતો એટલે સ્નેહવદને એકદમ
 કહ્યું. “ એ જાતનું સાહિત્ય આપણે માટે બહુ ઉંચું પડી
 ગય. આપણે એમાં સહમજાએ જ નહીં, સહમજ્યો ? ”

હું ઠાંઠક હસ્યો. સ્નેહવદને અજાણતાં પગ
 લાંબો થઇ ગયો એમ બતાવીને ટેબલ ઉપર પગ
 લાંબાવીને બધી ચોપડીઓ નીચે નાખી દીધી.

કનૈયાલાલે તે બધી પાછી ટેબલ ઉપર મૂકી

અને પોતાને માટે એક ખુરશી ખેંચી. તે ઉપર એસીને તેમણે કહ્યું. “ બાળ બધી વાત જવા દો ન્હાનાભાઈ. છેલ્લા વખે શું બોલવા હતા ? ” મહે એમને કહ્યું એટલે જરા વિચાર કરીને એ પાછા બોલ્યા. “ તુમે કહો છો તે બરાબર છે. કેટલીક વાર એમ બને છે કે પ્રથમ દર્શને આપણે અમુક વ્યક્તિને જાંઘએ છીએ, અને તે ઉપરથી આપણા હૃદયમાં વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિચારો એક બાવની સુંદર મૂર્તિ આપણી આંખ આગળ ઉભી કરે છે. થોડા વખત પછી આપણે જરૂરે તે વ્યક્તિને બરાબર એળખતા થઈએ છીએ, ત્યારે આપણા વિચારોએ ઉભી કરેલી તે સુંદર મૂર્તિ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, અને પાછળથી આપણને જ એમ લાગે છે કે આ મૂર્તિમાં આપણે સૌન્દર્ય શી રીતે જોયું ? તાત્પર્ય એ કે ઘણીવાર મૂળ વસ્તુ પોતે જ સુંદર હોતી નથી, પણ આપણે આપણા વિચારોથી જ તહેને અમૂક સુંદર પરિધાનો પહેરાવીને સુંદર અને આકર્ષક બનાવીએ છીએ. આ ઉપરથી મહેને મહારો એક અનુભવ યાદ આવે છે—મરણ હોય તો સંભળાવું.”

હમે તણ જણાએ ખાસ મરણ નહીં બતાવી તેમ છતાં પણ હમારી મરણ છે એમ ધારી લઈને કનૈયાલાલે શરૂ કર્યું.

“તુમે જાણતા તો હશે જ કે જરૂરે હું કાલેજમાં

હતો, ત્યારે રમણુલાલ કરીને મ્હારો એક ખાસ મિત્ર હતો. એક વખત હું રમણુલાલને ત્યાં ગયો, તે વખતે મ્હને ખબર પડી કે કાંઈ કામ પ્રસંગે રમણુલાલ કલકત્તે ગયો હતો. ઘરમાં રમણુલાલના બાપ એકલા જ હતા, એટલે આડાતેડા વિષયો ઉપર વાત કરતાં કરતાં રમણુલાલના બાપે મ્હને કહ્યું; “ઠનૈયાલાલ, ત્હમે હમણાં, રમણુલાલને જોયો નથી. શરીર બહુ સુધરી ગયું છે હાં ?”

“આ ઉપરથી રમણુલાલની છબી મ્હને ખતાવવાને માટે એના ઓરડામાં જઈને એક ફોટો આલ્બમ લઈ આવ્યા, અને રમણુલાલની છબી મ્હને ખતાવી. રમણુના શરીરમાં ખરેખર બહુ ફેર પડી ગયો હતો. પાછળથી આલ્બમના પાનાં ફેરવતાં મ્હેં અંદર એક બહુ જ સુંદર સ્ત્રીની છબી જોઈ.”

“હું હું ! ઠીક, પછી ?” રનેહુવદને આરામ ખુરશીમાં એકદમ ટટાર થઈ જઈને કહ્યું.

“આ તો સુંદરબેનને કહેવા જેવી હકીકત છે !” લાનુશંકર બોલ્યો.

“તમે લોકો વાત પુરેપુરી સાંભળશો કે પહેલેથી જ મૂખાંઈ ભરેલાં ટાંકેલાં કરશો ? હું એ છબી જોઈને કાંઈ હીવાનો નહોતો બની ગયો, પણ એ સ્ત્રીને મ્હેં ઠગ્ઠાંક જોઈ હતી એમ મ્હને લાગ્યું, એટલે મ્હેં એ

છબીને ધારી ધારીને જોવા માંડી. એ છબીમાંની સ્ત્રી બહુ જ સ્વરૂપવાન હતી તેમાં કશો જ શક ન હતો. રમણલાલના બાપને પૂછવાથી જણાવ્યું કે રમણલાલ જ્યારે કોલેજમાં હતો, ત્યારની એ છબી એની પાસે છે, પણ એથી વધુ બાતમી મળી શકી નહીં. હવે કોલેજમાં તો હું અને રમણલાલ સાથે જ હતા એટલે એ સ્ત્રી કોણ હશે ? ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી, આટલી સુંદર હમારી સાથે કોલેજમાં તો ન હતી. રમણલાલની નાતની હોય તો તેમ પણ જણાતું ન હતું. ત્યારે એ કોણ ? પારસી હોયની સઘળી સુંદરતા સાથે હિંદુ સ્ત્રીનાં વિનય અને નમ્રતા, અર્વાચીન કેળવણીથી પ્રાપ્ત થયેલાં સ્વાતંત્ર્યની સાથે પ્રાચીન સુસંસ્કારોની મુખ ઉપર સચોટ છાપ, આંખમાંનાં અગાધ ઉંડાણ, એાળ ઉપરની મૃદુતા અને દૃઢતા, એ હસ્તમાંની, છબીમાં પણ ઉલ્લસાર્થ જતી કોમળતા, મોહકતા અને સ્નેહભરી હિમ્મિઓ-આહ ! તે મુખ ! ખરેખર, મને તે વખતે એમ જ લાગ્યું કે આતું સ્ત્રી રત્ન આપણા ગુજરાતમાં હતું-છે, અને રમણલાલની એાળખાણમાંની જ તે સ્ત્રી, અને મહને તેની ખગર પણ નહીં ! ”

“ અયિ સનમ ! કહાં છુપાયી છે ? ” સ્નેહવદને ઉદ્ગાર ઠહાડયા.

કનૈયાલાલે આ વાક્ય સાંભળ્યું જ નથી એમ બતાવીને આગળ ચલાવ્યું.

“પરંતુ આ બાબત મ્હેં રમણલાલના બાપને પૂછવાનું હુસ્ત ધાર્યું નહિ; કારણ કે આ સ્નેહવદનની માફક એમણે પણ મહારી અણધરતી મશકરી જ કરવા માંડી.”

“તે દિવસથી એ મુખ મહારી દષ્ટિ આગળ વારંવાર ખડું થયા કર્યું. બીજી સર્વ વસ્તુઓને ઢાંકી દઈને મહારી આંખ આગળ એકલું એ જ તર્યાં કરતું હતું એમ મહારી કહેવાની મનસૂબ નથી, પણ થોડે થોડે સમયને અંતરે સદસ. તે મુખ મહારી આંખ આગળ તરી આવતું, અને તે ઘટિકાએ હું સર્વ કામ છોડી દઈને તે મુખ કેતું હશે એ વિચારમાં જ ડૂબી જતો. હું અને રમણલાલ જે જે સ્ત્રીઓને આગળખતા તે તે સ્ત્રીઓનાં નામ હું ગણી ગયો અને મનમાં તહેમની છબીઓ પણ જોઈ ગયો, પણ કોઈની સાથે આ અઢળક સૌન્દર્યવાળી સુંદરીની છબી મળતી આવી નહિ. કોલેજમાં હમણી સાથે ભણતી એક ગુજરાતી સ્ત્રીની આકૃતિ મ્હેં યદ કરી જોઈ પણ તે સ્ત્રી તો લગભગ શામળી ને પાતળી હતી એમ લાગ્યું. એક વખત માથેરાનમાં હમે બન્ને સાથે ફરવા ગયા હતા ત્યાં એક સ્ત્રીને જોઈ હતી પણ વિચાર કરી જોતાં જણાયું કે માથેરાનવાળી સ્ત્રીની સુંદરતા એવી ખાસ આકર્ષક હતી જ નહિ. મસ્તક સહેજ એક તરફ નમાવેલું, હસ્તની અંગુલિઓની અમૂક રિથિતિ-આહ! આ

આકૃતિને હું ખરાબર પીછાણતો ત્યારે મ્હને યાદ કેમ નહોતું આવતું ? પણ તે વખતે હું યાદ ન જ ઠરી શક્યો.

“ છળી પાછી જોવાનો પ્રસંગ આવતાં એક માસ વીતી ગયો. ગમે નેમ કરીને એ છળી કેની છે તે તો મ્હારે શોધવું જ જોઈએ, અને એ અવળું નીચ સુંદરતાનાં મ્હારે દર્શન કરવાં જ જોઈએ એ મ્હારો નિશ્ચય હતો, એટલે છળી પાડનારનું નામ શોધીને તે ઉપરથી મ્હારે તે સ્ત્રીનું નામ શોધી કહાડવું એમ મ્હેં ઠરાવ કર્યો. મ્હારે રમણલાલના બાપ આગળ ફરીથી આ વાત ઉપાડવી ન હતી, એટલે એક વખત લાગ જોઈને જ્યારે હોમનું ધ્યાન ખીણી તરફ હતું, ત્યારે મ્હેં તે આલ્પમ ઉઘાડ્યું. હું તે છળી લઈને જોઈ છું એટલામાં હોમનું ધ્યાન મ્હારી તરફ ખેંચાયું હોય એમ મ્હને લાગ્યું, તેથી ગભરામણમાં મ્હેં તે છળી આલ્પમમાં મૂકવાને બદલે મ્હારા ગળવામાં જ મૂકી દીધી. આથી કરીને અનિચ્છાએ એ છળી મ્હને મળી. ”

“ અનિચ્છાએ ? વાહ, કનૈયાલાલ વાહ ! ”
લાનુશંકર બોલ્યો.

“ હમે સુંદરબહેન નથી કે સ્વમણ જઈએ ! હશે, જો એાન, જો એાન પછી પછી ! ” રત્નેશ્વરન ખુખારો મારતાં મારતાં બોલ્યા.

“ પ્રથમ પુરેપુરું સાંભળી દેયો અને પછી ટીકા કરો. ” કનૈયાલાલ કાંઈક મ્હીડવાઈને બોલ્યા.

“ હા, હા, ત્હમે ત્હમારે બોલોને, એ લોકો છે બોલતા. ” હું બોલ્યો.

“ પરંતુ એ છળી મળ્યાથી મ્હને કાંઈ ક્ષાયદો થયો નહિં; કારણ કે છળી ઉપર જે ફોટોગ્રાફરનું નામ હતું તે ફોટોગ્રાફરની તપાસ કરતાં જણાયું કે એ તો દેવાળું કહાડીને કચ્છાંક ઉપડી ગયો છે. પછી મ્હારી સાથેના કોલેજમાંના બીજા છોકરાઓને પુછવા માંડયું, પણ એમાં તો ત્હમે જાણો છે; ત્રણ ચાર જણ તો એમ જ ધારીને બેઠા કે ખોટું બહાનું કહાડીને હું મ્હારી બેરીની જ છળી બધાને બતાવતો હતો. કોઈએ મ્હને કહ્યું કે ‘ એ તો જાણીતી એક્ટ્રેસ હતી પણ પાછળથી આપઘાત કરીને મરી ગઈ’તી ! ’ બીજાએ કહ્યું; ‘ આને નથી ઓળખતા ? બહુ અજાણ્ય જોવું ! એ તો એક અમેરિકન થિયેસોફિસ્ટ હતી-કેસરે હિંદનો ગોદડ મેડલ પણ એને મળ્યો હતો, પણ પાછળથી થિયેસોફિવાળા જોડે તકરાર થવાથી એ પાછી અમેરિકા ચાલી ગઈ હતી ! ’ ત્રીજાએ કહ્યું; અરે આ સ્ત્રીની છળી વળી ત્હમે કચ્છાંથી આણી ? માંડી વાળોને; એનું નામ તો આખી મુંબાઈની દેવડીએ ચડયું હતું-જામરો ગોટાળો હતો-એ વાતમાં

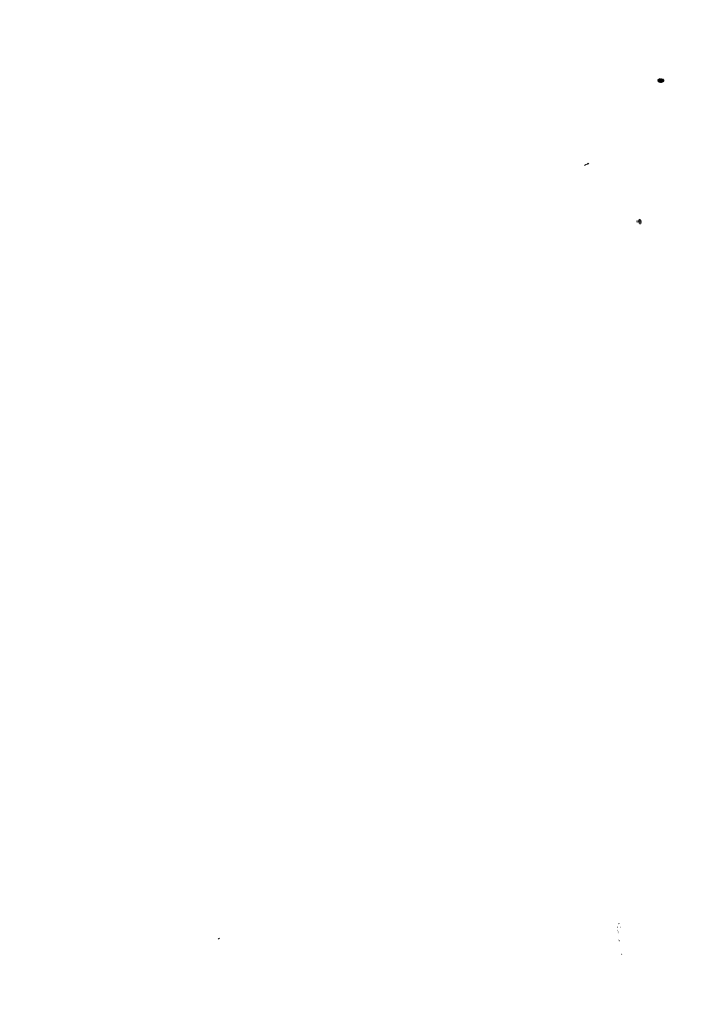
કાંઈ સાર નથી ! ' મહે' આ ઉપરથી એ બધાને સાથે મેળવ્યા અને તહેમના એકેકની સાથેના સજડ વાદ-વિવાદથી હું એટલું તો જાણી શક્યો કે એ લોકો કંઈત અસત્ય અનુમાન જ કરતા હતા. સ્નેહવદન ! તુમે, ઉંઘી તો નથી ગયા ? આ તે કંઈ વાત સાંભળવાની રીત કહેવાય ? ”

મહેને એમ જણાયું કે રમણ જ્યાં સુધી કલકત્તેથી પાછો આવે નહીં, ત્યાં સુધી એ લેદ પણ કાંઈ ખુલે નહીં. એ ઉપરથી થોડા વખત પછી જ્યારે રમણ પાછો આવ્યો અને મહેને તહેના તરફથી ચીઠ્ઠી મળી કે ‘ આજે મહારી ઓફિસમાં મહા પીવા આવશે ? ત્યાં આપણે એક સહાધ્યાયી અને મિત્ર પુરૂષોત્તમ સુંદરણ પણ આવવાને છે, ’ ત્યારે મહે ઉત્સાહથી તે આમત્રણ સ્વીકાર્યું. હું રમણનો ઓફિસમાં ગયો. રમણને મહે સાહેબણ કરી એટલામાં મહારી નજર તહેની પાસે ઘેઠેલા એક જાડા ખડખડા જેવા ગોળમટોળ, માથું એક તરફ નમાવીને અને હાથની આંગળીઓ કાંઈક વિચિત્ર સ્થિતિમાં રાખીને ઘેઠેલા માણસ ઉપર પડી. મહેને લાગે છે કે હું ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તરત જ રમણલાલે કહ્યું. ‘ કેમ, કેમ, કનૈયાલાલ. આય ગૃહસ્થને તુમે નથી ઓળખતા ? ! આપણી સાથેના કોલેજમાં સ્ત્રીનો પાટ લેવામાં એકસપટ મિ. પુરૂષોત્તમ ! મહેને લાગે છે કે મહારે ઘેર આદળમમાં સ્ત્રી વેચે

પડાવેલી એમની છળી પણ છે. તેમના હાથના આંગળા રાખવાંતી અને માથું નમાવવાની અમુક દેવ ઉપરથી એમને ગમે ત્યાં અને ગમે તે ડૂસમાં મણુ આપણે એળખી શકીએ. કેમ ખરું ને ! મહેં જેમ તેમ મહેં ઉપર હસવું જતાવું અને થોડોક વખત ગપ્પાં મારીને હું ઘેર ગયો. હવે તુમે વિચાર કરો કે આવા એક કૂટખોલ જેવા અને ઢોલ જેવા પોલા ભાટીઆ ગૃહસ્થને મહેં એક અનુપમ લાવણ્યમયી સ્ત્રી તરિકે શાથી ધાર્યા ? શા ઉપરથી હું એવા બેહુંદા અનુમાન ઉપર આવ્યો હતો ? ઘેર જઈને મહેં જમ્હારે તે છળી પાછી જોઈ, ત્યારે મહેં એ છળીને લાત મારીને ગટરમાં ફેંકી દેવાનું મન થયું. એ છળીમાં કાંઈ પણ જાતના સૌંદર્યના ચિહ્ન જણાતાં ન હતાં. ત્યારે હું છેતરાયો શાથી ? મહેં. અમુક જાતના વિચારોથી ઉત્પન્ન થયેલા વાતાવરણમાં હું જે સૌંદર્ય નીરખી શક્યો—પીછાણી શક્યો, તે સૌંદર્ય તે વાતાવરણ નષ્ટ થતાં મહેં આંખ આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયું. તે ઉપરથી તત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોતાં—

આટલું ખોલીને કન્યાલાલ અટકી ગયા, કારણ કે સ્નેહવદન અને લાનુંશંકર ઘસઘસાટ ઉઘી ગયા હતા, અને હું ઉઘવાની તૈયારીમાં હતો. આગળ ખોલતો તો જગતને કાંઈ એર જ ફાયદો થાત એવી માન્યતા મહેં ન હતી એટલે મહેં કન્યાલાલને આગળ ખોલવાનો આગ્રહ પણ ન કર્યો.

परोपकारवृत्ति.

પરોપકારવૃત્તિ.

પરોપકારવૃત્તિ; આ શબ્દ કયા સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, મનુષ્યની જુદા જુદા પ્રકારની વૃત્તિઓમાં આ વૃત્તિનું કેવું સ્થાન છે, આ વૃત્તિથી જગતમાં શો ફાયદો થાય છે, શું નુકસાન થાય છે, આ વૃત્તિ સદ્ગુણ છે કે દુર્ગુણ છે, આ વૃત્તિથી રાંક, દીન મનુષ્યોના કુમળાં જીવનમાં શો અનરો પ્રકાશ પડે છે, સ્નેહી દેવોએ આ વૃત્તિથી કેવાં ધખકે છે વગેરે શાસ્ત્રીય, ગૃહ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આ લેખમાં જોવામાં આવશે નહિં. માત્ર આ વૃત્તિથી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં જગતમાં સાધારણ રીતે શાં પરિણામ દીઠાંમાં આવ્યાં છે તેનું જ અહિં નિરૂપણ કરવાનો આશય છે.

કોઈપણ સદ્ગુણ ગમે તેટલા પ્રમાણમાં, ગમે તે સ્થાને, ગમે તે સંજોગોમાં, ગમે તે મનુષ્ય વાપરે તો પરિણામ શુભ જ આવે એવું કહેનારને “ઉપ-પત્તિ અને વ્યવહાર” વચ્ચેના અંતરની ખખર નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. હમારી ઓળખાણના એક મહાપુરૂષે (દ્રવ્યથી, શરિરની આકૃતિથી, વજનથી વગેરે.) હમને એક વખતે કહ્યું હતું કે “જો આપણા

પૈસા નહિં ખર્ચતા હોય અને આપણને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કે અગવડ નહિં પડતાં હોય તો બેલાશક પરોપકાર કરવો.” આ વાક્ય ધાર્મિક વૃત્તિવાળાં મનુષ્યોને રૂચતું નહિં આવે, પરંતુ એમાં પણ કાંઈક સત્ય રહેલું છે ખરું. અલબત્ત, આ વાક્યમાં પણ અમુક દોષ છે જ—પણ એમ તો દોષ કે ખામી શેમાં નથી હોતાં? પરોપકાર કરવાથી પરિણામે પરોપકાર કરનારને અને જેના પ્રત્યે પરોપકાર કર્યો હોય તે મનુષ્યને સુખ જ થાય છે અને પરોપકાર કરનાર તરફ બધાંને માનવૃત્તિ જ ઉત્પન્ન થાય છે એ અનુમાન જ અનુલવથી ઉલટું છે.

બાહ્યાવસ્થાને જ દાખલે લ્યો. નાનપણમાં ધરડોલમાં લણુતા હોઈએ તે વખતે આ વૃત્તિ આપણામાં બહુ પ્રબળ હોય છે. ગજવામાં પેનના આઠ નવ ઠકડા—લાંબામાં લાંબા દોઢથી બે ઈંચના—પડ્યા હોય, આ ઠકડા આગલે જ દિવસે માતપિતા તરફથી કરગરીને ઠકડાવેલ એકપૈ કે પૈસો લઈને લઈ આવેલ આખી પેનમાંથી આપણા ઉદ્ધમથી આપણે બનાવ્યા હોય; આ ઠકડા કોઈપણ છોકરો માગે કે તરત જ આપણે કહાડી આપીએ, પરિણામે બદલા તરીકે કદાચ ખાટાં બોર કે આમલી કે ફાટી ગયેલાં વર્તમાનપત્રનું એકાદ ફાટી ગયેલું ચિત્ર મળે અને તે વખતે નહિં પણ મળે. આ પ્રમાણેની પરોપકારવૃત્તિ આપણે બતાવીએ

અને શાંત ચિત્તે, વિશુદ્ધ હૃદયે અને દયા અને પરોપ-
 કારના કાર્યના ઉત્પન્ન થએલા આનંદથી ઉભરાતાં
 હૃદયે આપણે ખીજે દિવસે માતૃપિતા પાસે પેન માટે
 પૈ કે પૈસો માગીએ ! સામાન્ય રીતે એમ અનુમાન
 બંધાય કે આપણી હુકીઠવ જાણીને આપણા માળાપ
 આપણને રનેહભર્યાં ચુમ્બનોથી વધાવી લે અને એકને
 બદલે એક હજન પેન આપણને આણી આપે; જીવ-
 નમાં એવું બનવાને બદલે ઘણીવાર પેટ ભરીને ખાસડાં
 અને એકાદ બે ઘરખા હોય છે અને તે યોગ્ય
 પ્રસંગે આપણને મળે છે જ ! આ પ્રસંગે મળે એક
 વાત યાદ આવે છે; મહારો એક ન.તો ગોડીઓ એક
 વખત ચાણી ભેર ખાવાને માટે બહુ ઉત્સુક થઈ
 રહ્યો હતો. પરંતુ ઘરમાંથી એની અનેક નમ્ર વિનંતિ
 છતાં પૈ મળી નહિ. સુભાગ્યે કંહો કે દુર્ભાગ્યે કંહો
 પણ અચાનક એને ઘરમાંથી એક પાવલી જડી. મહારો
 મિત્ર તે વખતે જગતના વ્યવહારથી અજાણ્યો હતો,
 પરોપકાર, રનેહ, મમતા, મિત્રતા વગેરે સદ્ગુણોના
 મોહથી અંજાઈ રહેલો હતો, એટલે તેણે એ આખી
 પાવલી હોઢ્યાં નહિ કરી જતાં હેમાંથી એક પૈસો
 ખરચીને પેટ ભરીને ભેર ખાધો. તરફર પરિષદમાં
 હાજર રહેવા જેટલી યોગ્યતા હેનમાં ન હતી એટલે
 હેણે ઘેર આવીને પોતાના સમવયી સગાંવહાલાંમાં
 પંદર પૈસા વહેંચી આપ્યા. આ સદ્ગુણના પરિણામ

વિશે તેના કુમળાં અને અપરિપકવ હોવામાં કોણ જાણે શા વિચાર આવ્યા હશે ! ખરું જોતાં, આ કરણ રાજના જેવી ઉદારતાથી એમનું વર્તન તરત વડીલોની આજ્ઞામા આવ્યું અને આખરે એમને કમ્બરે દોરડું વીંટાળી કુવામાં પધરાવી દેવાની ધમકી અપાઇ ત્યારે પાવલીની ખરી હકીકત બહાર પડી; અને તે પણ એમને મોઝાએ એમ વાત કહેવી પડી કે એ પાવલી એમણે કોઈના ગજવામાંથી ઉપાડી લીધી હતી ! પરોપકારવૃત્તિ બતાવવા જતાં માનપ્રિય થયા એટલું જ નહિ પણ ચોરીનું આળ પણ માથે વ્યર્થ ચડાવી લેવું પડ્યું.

આવું જ એક બીજું દૃષ્ટાંત નજર આગળ તરી આવે છે: ઇટાલીનો અકસ્માત તરત જ બની ગયો હતો. મહારા એક મિત્ર ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા હતા, સ્થવારના સાડા પાંચનો સુમાર હતો, ટ્રેન ધમધમાટ ચાલી જતી હતી; એટલામાં અઘેથી એક ન્હાનું સ્ટેશન દેખાયું. સહસા મહારા મિત્રને ઇટાલીનો અકસ્માત યાદ આવ્યો. પોતે ઉઠીને ખારી આગળ બેઠા હતા તે ઉભા થઇને નીચા વળીને સ્ટેશન જોવા દિશકરાયા. ખારીમાંથી બહાર જુએ છે તો સડક “સિંગલ” લાઇનની દીઠી અને સ્ટેશન ઉપર એક ટ્રેન ઉભેલી જોઇ. ટ્રેન સપાટાલેર જતી હતી અને અનેક ઉતાડૂઓમાંથી કોઇને પણ આ બનાવની ખબર ન હતી. આથી ચિંતામાં પડી જઇને મહારા મિત્રે

પળવારમાં એક ગંભીર નિશ્ચય કર્યો. પોતાના જનના
 જોખમે પણ આખી ટ્રેનના ઉતાડ્યોને બચાવવાનો યત્ન
 આદરવા હૃદય ઉત્સુક બન્યું. છલંગ મારીને સાંકળ
 ખેંચી, સાંકળ ખેંચતાં, ખેંચતાં રહવારના રહાડાપાંચ
 વાગ્યે, શાંત વાતાવરણમાં “નહાસે કુદો, જીંદગી બચાવો,
 મરી ગયા, આગળ ટેન છે” વગેરે શબ્દોથી બનેલી
 કારમી ચીસો અર્ધનિદ્રાવશ ઉતાડ્યોને જાગૃત કરવા
 લાગી. ટ્રેન ઘડઝડ કરતી ઉભી રહી. બધાં મનુષ્યો છલંગ
 મારીને નીચે ઉતરવાં લાગ્યાં, ઉતરતાં ગભરાટથી અનેક
 પડયાં, અનેક છુંદાયાં, અનેક કચરાયાં, ત્હેમને ગભરાટથી
 કુદતાં જોઈને બીજા લગભગોમાંથી ત્હેમનું અનુકરણ
 થયું, અદ્ય સમયમાં આખી ટ્રેનના ઉતાડ્યો ઉતરી
 પડીને શૂન્ય હૃદયે, અર્થરહીત ખૂમે પાડતાં રસ્તા ઉપર
 ઉભાં રહ્યાં. કોઈ કારણ જાણતું નહતું અને કોઈને કારણ
 જાણવાની ઉત્કંઠા પણ જણાતી નહતી. આખરે પોણા-
 એક કલાકની મહેનત પછી ગાર્ટ મહારા મિત્રને શોધી
 કહાડ્યો, ત્હારે સર્વ મનુષ્યોએ ખરૂં કારણ જાણ્યું. એ
 ટ્રેન “સાઈડીંગ” માં થઈને જ જવાની હતી એ
 વાત મહારા મિત્રના જાણવામાં આવતાં એમના
 હૃદયમાં શા વિચાર ઉદ્ભવ્યા હશે ત્હેની હવે અટકળ
 કરવી એ જરા મુશ્કેલ છે. તે વખતે તો ત્હેમને
 વિચાર ઉત્પન્ન કરવા માટે વખત આપવામાં આવ્યો જ
 નહિ. જે અનેક ઉતાડ્યોની જીંદગી બચાવવાનો
 એમણે પ્રયાસ કર્યો તે જ ઉતાડ્યો તરફથી એમને

જે જે વિશેષણો સાંભળવાં પડ્યાં તહેમનું સ્મરણ માત્ર થતાં આજ પણ મહારા મિત્ર ઉદાસ બની બેસ્યો છે, મનુષ્યોમાંનાં કૃતદ્વિપણાં પ્રત્યે તહેમને તિરસ્કાર ઉપજે છે અને પદોપહારવૃત્તિ એ એક પ્રકારનો દુર્ગુણ છે એવી દૃઢ માન્યતા તહેમના હૃદયમાં ઘડી આવે છે. અસ્તુ.

મુંબઈ શહેરમાં આ વૃત્તિ ઘણી જીવામાં આવે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં, રસ્તે ચાલતાં, ટ્રામમાં, ટ્રેનમાં, સ્ટેશન ઉપર આ વૃત્તિથી ઉભરાઈ જતાં મનુષ્યો મળી આવે છે. ટ્રેનમાંથી ઉતરતાં કોઈ સ્ત્રી સહેજ પડી બેસે એ બીજા કોઈપણ શહેરમાં મોટી વાત ગણાતી હોય એમ જણાતું નથી. સ્ત્રી ઉઠીને ઉભી થાય અને પોતાના પતિ સાથે, જાણે કાંઈ બન્યું જ નથી એમ માનીને અને બતાવેલાં ચાલી જાય. મુંબઈમાં એમ કોઈ થવા દે જ નહિં. સ્ત્રી પડી હોય અને હજી તે ઉઠવાનો યત્ન કરતી હોય, ને તહેનો પતિ આવીને ઉઠાડવામાં મદદ કરવા તાપર ધનો હોય એટલામાં તે આશરે દશ વૃદ્ધ ગૃહસ્થો કોણ જાણે ક્યાંથી નીકળી આવે, પેલી સ્ત્રીને ઘેરી લે અને ઉઠાડે. પાસેના બાંક ઉપર એસાડે અને પછી જાણે પેલા પતિએ જાણી જોઈને પોતાની સ્ત્રીનું ખૂન કરવાનો યત્ન કર્યો હોય એમ એના ઉપર તૂટી પડે. “ માસ્તર, તહેમ શું ઉઘતા હતા ? બેરી સચવાતી નથી તો પરણી લાવ્યા શું કરવા ? નવાબની માફક

- આલ્યા જતાંતા તે જરા પાછળ જોવું તો હતું.” આ જાતના શબ્દપ્રહારથી પેલા પતિને છિન્નભિન્ન કરી નાંખી આ પરોપકારી વૃદ્ધો પોતાને માર્ગે પડે અને આ વૃત્તાંતને “કાગના વાઘ” માફક રૂપ અપાય. આ જ પ્રમાણે કોઈ માણસ સાઈકલ ઉપરથી પડી જાય, રોશન ઉપર ટ્રેનમાં સામાન મુકવાનો રહી જાય, છોકરું ભૂલું પડે વગેરે સામાન્ય બનાવોમાં પણ પરોપકારી મનુષ્યો ઓળખાણ પાળખાણની રાહ જોયા વિના અંપલાવી પડે છે અને આસપાસના સર્વ મનુષ્યોના જીવન દુઃખમય બનાવી દે છે.

પોતાને કોઈપણ જાતનો વગવસીલો નહિ હોય તેમ છતાં આવે તો ગામથી કોઈને ભાર મુકીને કે પત્ર લખીને તેડાવે, હોને પોતાને ત્યાં બે ત્રણ માસ રાખીને નોકરીની શોધ પોને કર્યાં કરવી અને પરિણામે નોકરી નહિ મળે એટલે પેલા માણસની તથા હોના સગાંવહાલાંની સાથે દુઃખનાવટ ખાંધવા જેવું થાય. આ જાતની હકીકત અને આ જાતના પરોપકારી મનુષ્યો સર્વની ઓળખાણમાં હોયછે જ. ચાકરો શોધી આપી, તે ચાકરો ચોરી કરીને ચાલ્યા જાય ત્યાંહરે જેને ત્યાં ચાકર રખાવી આપ્યો હોય હોમના મહેલમાં સાંભળવાં, કોઈને કન્યા શોધી આપી જન્મભરનો ઠપકો ખાવો, કોઈને વર્ષ દિવસનું કઠોળ ભરી અપાવવાનું માથે લઈને ઠપકો સાંભળ્યાં કરવો વગેરે જાતના અનેક દૃષ્ટાંતો.

આપણી આંખ આગળ તર્યાં કરે છે. તેમ છતાં પણ પરોપકારવૃત્તિ મનુષ્યોમાંથી ચાલી જતી નથી એ આપણે ખુશી થવા જેવું છે !

આવા જ પ્રકારની પરોપકારવૃત્તિથી એક વખત કનૈયાલાલ મદા વિટંબલામાં આવી પડ્યા હતા અને સ્નેહવદને ઉગારી લીધા નહિ હોત તો તહેમની મહા ભયાનક સ્થિતિ થાત. એક વખત હું, સ્નેહવદન અને કનૈયાલાલ સાધકલ ઉપર બેસીને મુંબાઈના એક એાછી વસ્તીવાળા (હું ભુલને નહિ હોઉં તો ઘણું કરીને મહાલક્ષ્મી માતા જવાના રસ્તા ઉપર) રસ્તા ઉપર જતા હતા. રસ્તાની બન્ને બાજુ વૃક્ષોની દાર હતી. હમારી આગળ એક અંગ્રેજ યુવતી સાધકલ ઉપર ચાલી જતી હતી. થોડેક છેટે હમે ધીમા ધીમા ગયા એટલે ચાર પાંચ રસ્તા સામટા મળતા હતા તેવી જગ્યા ઉપર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક માણસે વચમાં ઉભા રહીને પાણીની સુંઢ નળને લેરવીને પાણીનો નળ ઉઘાડ્યો.

“ આપણા સુરત કરતાં આ રીત કેવી સારી છે ! ” સુરતમાં હજી પાણીની સુંઢ દાખલ થઈ ન હતી એટલે કનૈયાલાલ બોલી ઉઠ્યા. કનૈયાલાલને સુરતનું એટલું બધું જ નડાઈ અને મુંબાઈનું એટલું બધું જ સાઈ લાગતું હતું. જરા જરાવારમાં “ આપણા સુરતમાં આમ થાય ખરું કે ! ક્યાં આપણા સુરતે ! ”

વગેરે વાક્યો એમનાં ગ્રહોમાંથી નીકળી પડતાં; પરંતુ આથી ઉલટું સ્નેહવદનને તે સુરતનું એટલું સોનાનું જ ! કનૈયાલાલનું વાક્ય સાંભળીને સ્નેહવદનથી રહેવાયું નહિ. “કેમ, ભાઈ શાથી ?” હેમણે પૂછ્યું.

“કેટલી સારી, ઝડપી ચોખ્ખી રીત ! આપણી બળદની ગાલ્લી પુરૂરૂ, પુરૂરૂ કરતી અઘાં કલાકમાં જેટલો રસ્તો પલાળે તેટલો રસ્તો વધારે સારી રીતે આ માણસ પાંચ મીનીટમાં પાણીથી છાંટી શકે.” કનૈયાલાલ બોલ્યા.

“હા, અને જો એ માણસ સ્હેજ બેઠરકાર રહે તે પાંચ સેકન્ડમાં પાંચસે માણસોને સ્નાન પણ કરાવી દે ! એના કરતાં હમારી ગાલ્લી સારી, ” સ્નેહવદને તરત કહ્યું.

“હા છદ !” કનૈયાલાલે ઉદ્દગાર કર્યો.

“દેખાવમાં એ ખરબ લાગતી હશે એ હું કબુલ કરું છું અને તે સિવાય બીજા કેટલાક અવગુણ પણ એનામાં હશે, પણ આખરે તે પલાળી પલાળીને આપણા પગ ભીના કરે; અને તે પણ આપણાથી સ્હેજ યત્ને બચાવી શકાય. પણ આ સુંઠ તો ધારે તે! હમારી પાછળ ખુણે ખુણે ફરે અને હમારા ઘરમાં પણ હેની ધાર આવે !!”

“ મહેને તો એ લોકો સુંઢથી પાણી છાંટતા હોય છે તે વખતે જોવું બહુ ગમે છે. ” કવિહૃદયી ઠનૈયાલાલ જરા જરામાં ઠવિતામય થઇ જાય છે તે બોલી ઉઠ્યા. “ હું એક માણસને જોતો હતો; તે એવો પોતાના કાર્યમાં કુશળ હતો કે ફ્લૉરલ ફાઉન્ટન આગળ મેંદરો માણસ જતાં હોય અને તે પાણી છાંટતો હોય, પણ કોઇ એક માણસની ખુટની દોરી પણ બીની થાય નહિં. આપણે ચાલતા હોઇએ ત્યારે તે માણસ છેક આપણા અંગુઠા સુધી પાણીની સેર લાવે અને ફાણવારમાં આપણા માથા ઉપર થઇને આપણા પગની પાની સુધી લઇ આવે. ખરેખર—”

‘ ભાઇઓ, જરા ઉભા રહેજો, ” રતેહવદન બોલી ઉઠ્યા.

“ કેમ ? કેમ ? ” મહેં અને ઠનૈયાલાલે પૂછ્યું.

“ હું તો સાધકલ ઉપરથી ઉતરીને, આ ઝાડ પાછળ ઉભો રહીને તમારો જોવા માગું છું. આપણા ઠનૈયાલાલભાઇ કહે છે તેમ એમના કાર્યમાં એવા પણ કોઇ નિપુણ, વિદ્વાન, અદ્ભૂત શક્તિવાળા મહાત્માઓ નીકળી આવતા હશે; પરંતુ આ માણસની શક્તિમાં મહેને કાંઈક ન્યૂનતા લાગે છે. હમણાં તહેલે એક કુતરાને છાંટી નાંખ્યો અને હવે તે એક ઘોડાના પગ ઘોડામાં ફાકાયો છે; માટે આપણે તો ઝાડ આગળ ઉભા રહીએ છીએ. ”

“તુમે ય શું ‘ નૌનસન્સ ’ જેવી વાત કરો છો !
એ તુમને પલાળવાનો નથી. ” કનૈયાલાલે કહ્યું.

“ એ વાત નક્કી કરવા તો હું ઝાડની પાછળ
ઉભો રહેવા માગું છું. ” આટલું બોલીને રનેહવદન
તો ઉતરી પડ્યા અને ઝાડને ટેકવીને સાઈકલ ઉભી
રાખીને, સ્પીગરેટ સળગાવવા મંડ્યા.

મહેને પણ એ વાતમાં કંઈ સત્યતા લાગી એટલે
મહેં પણ એ જ માર્ગ લીધો. કનૈયાલાલ આગી ચઢીડવાયા
અને પોતે ઉતરી નહિં પડતાં સાઈકલ આગળ ચલા-
વવા માંડી.

અદ્ય સમયમાં હમે એક સ્ત્રીની દુઃખલરી બૂમ
સાભળી. ઝાડના ઘડને એથેથી જોતાં જણાયું કે જે
અથેજ યુવતી હમારી આગળ સાઈકલ ઉપર જતી
હતી તે બૂમ પાડતી હતી. પાણીની સુંઢના ઝપાટા-
માં તે ખરાબર આવી ગઈ હતી તેમ છતાં તે સાઈ-
કલ ચલાવી જતી હતી. દરક્ષણે તે વધારે પલંગતી
જતી હતી અને પાણી છાંટનાર એકદમ અંધ બની
ગયો હતો કે દિવાનો બની ગયો હતો કે શું પણ
ખરાબર પેલી યુવતીના ઉપર જ પાણીની સેર નાંખ્યો
જતો હતો. આશરે બાર પંદર અવાજ જુદી જુદી
દિશામાંથી પેલા પાણી છાંટનારને શાલ પામરી
એક સરખી રીતે એરાડયા જતા હતા પણ તેની એને
થોડી જ દરકાર જણાતી હતી.

કનૈયાલાલ પરોપકારી પુરુષ છે, શ્રીઓ પ્રત્યે અસાધારણ સન્માન ધરાવે છે, એટલે જે પગલું તે ક્ષણે ભરવું જ જોઈએ તે જ પગલું હેમણે ભર્યું. પરંતુ જે સમયસૂચકતા અને જે બુદ્ધિ હેમણે તે વખતે વાપરી તે જો કંઈ સુધી એમણે વાપરી હોત તે કનૈયાલાલ એક મહાવીરની પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત! પરંતુ નસીબ ઉલટું હતું એટલે પરિણામે સખન વાળ્યાણના પ્રહારોથી ત્રાસીને હેમને રણભૂમિમાંથી નાશી જવું પડ્યું. એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વિના હેમણે સાઈકલ ખેલા પાણી છાંટનાર તરફ હાંકી મુકી અને ત્યાં જઈને સાઈકલ ઉપરથી કુદીને પેલી પાણીની સુંઢ ખેલા પાણી છાંટનાર માણસ પાસેથી ડુંટવી લેવાનું કર્યું.

પરંતુ તે વખતે જે હરકોઈ ડાહ્યા પુરુષ કરે અને જે એમણે કરવું જોઈતું હતું તે એ જ હતું કે એમણે ત્યાં જઈને ચાવી જાંઘ કરી દેવી હતી. પછી જોઈએ તો એમણે ખેડા પાણી છાંટનાર સાથે મદદ કુસ્તિ, કે પટાખાણ કે બોક્સિંગ કે કોઈપણ પ્રકારનું ઢંઢ યુદ્ધ કરવું હતું; એટલે જે પચીશ ત્રીશ મનુષ્યો હેમને મદદ કરવા દોડતાં હતાં તે હેમને મદદ પણ કરત અને તેમનું શૌર્ય જોઈને હેમને આનંદથી તાળીઓ પાડીને વધાવી પણ લેત. પણ હેમણે જેમ હેમને પાછળથી સમજાવ્યું તેમ એ પાણીની

સુંઠ પેલાના હાથમાંથી લઇને એને જ પાણીથી સારી
 રીતે સ્નાન કરાવવું એવો વિચાર કર્યાલાલનો હતો.
 પરંતુ પાણી છાંટનારનો પણ એ જ આશય હતો—
 પાણીની સુંઠ શસ્ત્ર તરીકે વાપરી કર્યાલાલને મહાત
 કરવા. આથી પરિણામ એ જ આવ્યું કે એ જે
 જાણુએ મળીને પચાસ વારમાં કિલેલાં અને જતાં
 આવતાં મનુષ્યો, અન્ય પ્રાણીઓ અને વસ્તુઓને
 તરખેળા કરી નાખ્યાં—માત્ર પોતે જે જાણુ કોરા રહી
 ગયા ! એક પુરૂષ માથાંથી તે પગ સુધી ભીંજાઇ ગયો.
 એટલે મરણીઓ થઇને અ.ગાળ ધસ્યો અને પેલા
 ખેતી સાથે પોતે પણ પાણીની સુંઠને કબજે મેળવ-
 વાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. આ ત્રણ માણસોએ પછી
 આસપાસની જગ્યાની બરાબર બરાબર લેવા માંડી.
 પાણીની સુંઠ આઠાશભણી રાખીને તેમણે માણસોને
 પ્રચણ્ડ વરસાદના તોફાનનો અનુભવ કરાવ્યો. પાણીની
 સુંઠને જમીન તરફ રાખીને હેમણે મનુષ્યોને પાણીની
 રેલનો સાક્ષાત અમત્કાર બતાવ્યો. આ રેલ અને
 વરસાદના તોફાનમાં અનેક મનુષ્યો ગમડી ગયા અને
 ગબડતાં ગબડતાં પણ વરસાદના તોફાન અને પાણીની
 રેલનો અદ્ભૂત અને અસાધારણ અનુભવ કરવા લાગ્યા.
 ત્રણમાંથી કોઇએ પણ સુંઠ છોડી નહિ; અને
 કોઇને પણ પાણીની ચાવી બંધ કરવાનું સૂઝયું નહિ.
 બાણે કોઇ કુદરતની અનિવાર્ય શક્તિની રહામે આ

અદ્વિતીય, અજેય ત્રિપુટિએ ભીષણ યુદ્ધ આદ્યું
 હોયને! આશરે પીસતાલીશ સેકન્ડમાં—સ્નેહવદન
 ઘડિયાળમાં જોઈ રહ્યા હતા એમના કહેવા પ્રમાણે—
 આખા ચોક્કમાં એક પણ કોરી વસ્તુ એમણે રહેવા
 દીધી નહિ કે એક મનુષ્યને એમણે ત્યાં ઉભું રહેવા
 દીધું નહિ; માત્ર એક ન્હાનો, નિર્બળ દેખાતો કુતરો
 પાણીના જરથી ઘડી ઘડીએ જમીન ઉપર ગુલાંટ ખાઈ
 જતો હતો અને પાછો ઉભો થઈને દોડવા જતો હતો; પણ
 પાછો આ પ્રચલ્લ નોદ્ધાનમાં સપડાઈ જમીનદોસ્ત થઈ
 જતો હતો; તેમ છતાં અડગ હિમ્મતથી, દૃઢ આત્મ-
 શ્રદ્ધાથી તે પોતાના યત્નનો ત્યાગ કરતો ન હતો અને
 મહાંમાંથી યથાશક્તિ ભસવાના અવાજથી આ જગતના
 પ્રલયકાળના સમયે પોતાનું ધર્મયુદ્ધ ચલાવી રહ્યા
 હતા !

રસ્તે ચાલનાર મનુષ્યો દરેક ઝાડને એથે ભરાઈ
 ગયાં અને ત્યાં ઉભાં ઉભાં, તરખોળ થઈ ગયેલાં માથાં
 બહાર કહાડીને આ વિચિત્ર પ્રકારનો દેખાવ ક્રોધ-
 નિરાશા-તિરસ્કાર વગેરે વિવિધ વૃત્તિઓથી જોઈ રહ્યાં.

પરંતુ સર્વ કાર્યોનો આખરે અન્ત તો હોય છે જ.
 નેપોલિયનના મહા અને અનેક વિજયોનો પણ અન્ત
 આવ્યો હતો તો આ ત્રિપુટિના રણરંગની શી વિસાત !
 એક પુરૂષ બુદ્ધિશાળી જણાયો. પોતાને હવે વધારે

પલળવાનું તો અશક્યજ હતું એટલે બધો લય ત્યાગીને, પાણીની પરવાહ કર્યા વિના, કેસરીયાં કરીને આગળ ધસ્યો અને ત્યાં જઈને ચાવી ખંધ કરી દીધી. બીજી જ ક્ષણે આશરે આળીશોક માણસો વૃક્ષના થડની છાયામાંથી ધીમે ધીમે જ્યાં કનૈયાલાલ, પાણી છાંટનાર અને એ બંનેને મદદ કરનાર પેલો ત્રીજો પુરૂષ ઉભા હતા તે તરફ આવવા માંડ્યા.

આ દેખાવ જોઈને, કનૈયાલાલને લઈ જવા માટે રિક્ષાની જરૂર પડશે કે ડોળી જોઈશું કે ખાટલામાં લઈ જવા પડશે-આવા આવા વિચારો મહારા હૃદયમાં ઉભરાવા માંડ્યા. કનૈયાલાલ જેવો મિત્ર એક અર્ધ કલાકમાં હું ગુમાવી એસીશ એવી ધારતી મૂને જણાવા લાગી; પરંતુ સ્નેહવદનની સમયસૂચકતાથી કનૈયાલાલ બચ્યા. બીજા એ માણસોની શી સ્થિતિ થઈ તે જોવા હુંમે ઉભા રહ્યા નહિ એટલે એ વિષે કાંઈ ખબર આપી શકાય તેમ નથી.

સ્નેહવદને કનૈયાલાલ આગળ સાંધકલ લઈ જઈને એકદમ કહ્યું:—“ચડીને દોડાવી મુકો. હમારો ફીકર ઠરતા નહિ. કદાચને માણસો પથરો મારશે માટે રસ્તામાં આડા અવળા દોડાવતા જજો.”

વોટરલુની રણભૂમિમાંથી સંધ્યાકાળે વીર નેપોલિયન ચાલ્યો ગયો એમ વીર કેશરી કનૈયાલાલ સાંધકલ

ઉપર બેસીને ચાલ્યા ગયા. એમનાથી સાધકલ ક્વચિત્ જ સ્થિર રહેતી એટલે “આડાઅવળા” જવાની સુચના આપોઆપ જ અમલમાં મૂકાઈ. માણસો આવવા માંડ્યા. ત્રિપુટિમાંથી બાકી રહેલા બે પુરૂષો પણ એ જગ્યાનો ત્યાગ કરવા ઉત્સુક દેખાયા અને મહાવેગથી મનુષ્યોની દૃષ્ટિમયોદ્દામાંથી અટકી જવા યત્ન કરવા લાગ્યા. એમની પાછળ ઘણા માણસો પડ્યા. માણસો પકડાત તો પરિણામ શું આવત એ કળી શકવું મુશ્કેલ નથી; પરંતુ તે આપણને શા કામનું ?

પાછળથી ઠંનેયાલાલ આ અનુભવની વાત કોઈને કહેત નહિ; કહેતા તો દેવની કહેતા, માણસોની સંખ્યામાં ઘટાડો કરતા અને વાંક ઘણા પ્રમાણમાં મ્હારો અને સ્નેહવદનનો હોતો. એમ કહેતા; પણ એથી શું ? પરોપકારવૃત્તિથી નિપજેલા આવા અનુભવ ઘણા સ્મરણમાં છે પણ સર્વ લખ્યાથી શો ફાયદો ? ધાર્મિક વૃત્તિના મનુષ્યો એમ જ કહેશે કે પરિણામ એવાનું આપણું કામ નથી, સત્કાર્યો કરવા એ જ આપણું તો કર્તવ્ય છે. અનેક નહિ ઉકેલી શકાય તેવા ગૂઢ પ્રશ્નો આપણા આ ક્ષુદ્ર જીવનમાં અહિં તહિં પડેલા છે તેમાં આ એકનો વધારો !

ઉપપત્તિ અને વ્યવહાર.

ઉપપત્તિ અને વ્યવહાર.

એ વિષય પરત્વે કેટલુંક.

ઉપપત્તિ અને વ્યવહાર। જરૂરથી આ દુનિયા ગતિમાન થઈ છે તદ્દારથી મનુષ્યોએ અનેક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કર્યો છે. અનેક ઉપપત્તિની શક્યતા વાણીના આપારથી સિદ્ધ કરી આપી છે, પણ તેવા સિદ્ધાંતો અને તેવી ઉપપત્તિને વ્યવહાર સાથે કેટલો સમ્બન્ધ છે તેનો કોઈએ વિચાર કર્યો છે? વિચાર કરી જોઈશું તો લાગશે કે ઉપપત્તિ અને વ્યવહાર વચ્ચે ઘણો જ થોડો સમ્બન્ધ છે. રસ્તામાં રીંછ મળ્યું હોય, વાઘ મળ્યો હોય, સાપ કરડ્યો હોય, ચોર મળ્યા હોય અને હાંટારા આવીને ત્હમને લૂંટી લેતા હોય તો શું કરવું તે વિષે કેવી કેવી સલાહ આપણને મળતી રહે છે! પણ તેમાંની કેટલી વ્યવહારની કસોટીએ ચઢી શકે તેવી હોય છે? પગની ત્વરિત ગતિથી પલાયમાન થવાને બદલે વાઘને દિવાસળી સળગાવી બહીવડાવવાને પ્રયોગ કર્યો પુરૂષ કરે છે? ચોરો ઘરમાં આવ્યા હોય તે વખતે નિદ્રામાં છીએ એમ ખતાવવાને બદલે, ચોરને વાતમાં રાખીને ખેરીને પોલિસને બોલાવવા મોકલનાર પુરૂષનું નામ

તહામે કોઈએ સાંભળ્યું છે? તેમ છતાં પણ આપણે મનુષ્યો કોઈ કોઈ વખત વ્યવહારમાં ઉપપત્તિ ઉપર જ મુસ્તાફ રહી કાર્ય કરીએ છીએ અને પરિણામે જગતની દૃષ્ટિએ અક્કલની સાથે અણુબનાવ કરનાર મનુષ્યની પદવી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

રસાયનશાસ્ત્રીઓ અને અન્ય વિદ્વાનો કહી ગયા છે અને કહે છે કે જો ઉકળતા પાણીથી ભરેલી ચાહદાની કોઈ મનુષ્ય પોતાની હથેલી ઉપર મૂકે તો એને કોઈપણ જાતની ઈજા થવાનો સંભવ નથી.

પરંતુ જે વખતે આપણે એ પ્રમાણે ચાહદાનીને ઉચકવાનો પ્રયત્ન કરીએ તે વખતે પાણી ખરાબર ઉકળતું હોય તો જ એ પ્રયોગ અજમાવવામાં ડહાપણ છે. નહિં તો પરિણામ ખુબ વિપરિત આવી જાય. વળી ચાહદાનીની નીચે ભૂદયથી અંગારા ઝહોંટી ગયા હોય તો પણ કઢંગી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જાય; પણ જો આ જો વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખી હોય તો આ જાતનો પ્રયોગ તહામે સારી રીતે કરી શકો ખરા. સાધારણ અક્કલના મનુષ્યના ધ્યાનમાં આ વાત નહિં ઉતરે પણ એવા સામાન્ય અક્કલના મનુષ્યોને તો દુનિયામાં ખધું જ અશક્ય લાગે છે, અને બધી જ વાતમાં સન્દેહ પડે છે. મ્હેં કેટલાક એવા મનુષ્યો જોયા છે કે જે 'રૂસો-જેપનીઝ વૉર' થઈ જ નહતી એમ

હજી પણ માને છે એટલે એવા મનુષ્યોને માટે વધુ ખુલાસાથી લખવું એ નિર્ધાર છે.

તેમ છતાં પણ હું પોતે નો આ રસાયણી રીત કરતાં ચાહદારીને એક દુવાલથી પકડવાનું વધુ પસંદ કરું છું. એક વખત મહેં ઉપર કહેલો અખતરો અજમાવી જોયો હતો પણ પાછળથી હાથના પ્લીસ્ટરને મટાડવા ડાક્ટરને રૂ. ૨૦ આપવા પડ્યા એટલે મહેં પાછી જાની જ રીત અમલમાં મૂકી છે.

એક વખત જ્યારે મહેંને તરવાં શીખવાનો શોખ થયો આવ્યો હતો ત્યારે તરી જાણનાર ઉસ્તાદ મિત્રોના તરફથી મહેંને કહેવામાં આવ્યું કે જો આપણે પાણી ઉપર ચપ્પા સૂધ રહીએ તો આપણે કોઇપણ દિવસ દુબી જઇએ નહિં. હેમના કહેવા પ્રમાણે તો હું જો એમ સૂધ રહું તો કદાચ જૂખમરાથી કે વૃદ્ધાવસ્થાને લઇને હું મૃત્યુ પામું પણ એમને એમ તો “હું ધારૂં તોપણ” (“હું ધારૂં નોપણ” એ શબ્દ એમણે કેમ વાપર્યો હશે ? મહેંને દુબી જવાનું ધારવાની ઇચ્છા જ નહોતી.) હું દુબી શકું નહિં. આ પ્રયોગ હેમણે મહેંને સ્લેટ ઉપર પણ ચીતરી બતાવ્યો અને એથી મહેંના મનમાં પણ ખાત્રી થઇ ગઇ. હું એમના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પંદરેક દિવસ સૂધી દરિયે ગયો અને પાણી ઉપર સૂવાનો પ્રયત્ન અજમાવ્યો. મહેંને દુબી જવાના ઇચ્છા ન હતી (જે કે તેમ હોત તો પણ મિત્રોના કહેવા

પ્રમાણે હું ડૂબત નહિ) તેમ છતાં પણ હું જ્યેા સૂવા જતો કે તરત જ માથાં તરફથી ડૂબકી મારીને સમુદ્રને તળીયે અનેરી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવા ચાલ્યો જતો. એ તો ઠીક હતું કે આ પ્રયોગ હું ત્રણ જ ફીટ ઊંડા પાણીમાં અજમાવતો. પણ મિત્રોનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને જો મહેં ઊંડાં પાણીમાં અખતરો અજમાવ્યો હોત તો ?

અસ્તુ.

*

*

*

બાઇસીકલ ઉપર બેસવાની ક્રિયા પણ આવી જ રીતે ઉપપત્તિ અને વ્યવહાર વચ્ચેનો તફાવત તાદૃશ્ય બતાવી આપે છે. હુમે કોઇ મિત્રને તે વિષે પૂછે તો હુમને તરત જ જવાબ મળશે કે “ એમાં છે શું ? હુંડલ સીધો રાખીને ઉપર ચઢી ગયો કે થયું. હું ચોતે પાંચ મીનીટમાં શીખ્યો હતો. ” હુમે કોઇએ આવા મિત્રોનાં વચનો ઉપર આધાર રાખીને પાંચ મીનીટમાં બાઇસીકલ શીખવાને પ્રયોગ કરી જોયો છે ? હુમારા મિત્ર કનૈયાલાલે આ જાતને પ્રયોગ કરી જોયો હતો એટલે તે વિષે હું કાંઇક જાણું છું. હુમે બધાએ મળીને કનૈયાલાલને બાઇસીકલ ઉપર બેસાડ્યા અને ગતિ આપી. ત્વરિત ગતિથી ચાલતી બાઇસીકલ ઉપર અને ઉપપત્તિમાં શ્રદ્ધા રાખનાર કનૈયાલાલ રસ્તા ઉપર લહેરીયાં પાડતા એક ક્ષણમાં

પાસેના કોઈ યુરોપીઅનના વિશાળ બંગલાના પ્રચંડ દરવાજાની અંદર જઈને અદૃશ્ય થઈ ગયા. હમે તહેમની પાછળ પાછળ બંગલામાં જવાનો વિચાર રાખ્યો ન હતો એટલે અંદર ખરેખરી હકીકત શી બની હતી તે અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ કનૈયા-લાલના પોતાનાં તુટક તુટક બોલવા ઉપરથી જણાય છે કે બાઈસીકલ એમને લઈને કેઈ સાહેબના બંગલાના એટલા સુધી પહોંચી ગઈ હતી. પરિણામે તહેમને યોગ્ય સત્કાર આપવા અર્થે એકાદ આયા, બેએક કુતરાઓ અને એક બે બટલરો ત્યાં આવી પહોંચ્યા, પણ કનૈયાલાલે સમયસૂચકતા વાપરીને, બાઈસીકલ ઉપર બેસીને જવાના ક્રમને ઉલટાવી પોતે જ બાઈસીકલને લઈને ત્વરાથી પાછા જહાર નીકળી આવવાનું યોગ્ય ધાર્યું એટલે બંગલામાં રહેનાર મનુષ્યોએ એમની પૂઠ પકડવાનું દુરસ્ત ધાર્યું નહિં. હમે જહાર ઉભા હતા એટલે હમે તો ફક્ત કનૈયા-લાલને શરીરે લાગેલી ધૂળ અને રેતી જ જોઈ શક્યા. ધૂળ અને રેતી જેવી વસ્તુઓ બાઈસીકલ ઉપર જનાર મનુષ્યોને શાથી લાગે એ વિષે હમે કેટલાક પ્રશ્નો એમને પૂછ્યા હતા પણ તેવે સમયે તેવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કોણ કરે ?

વળી તે જ પ્રમાણે મનુષ્યની આંખપત્તું તેજ શું શું કરી શકે છે તે વિષે આપણામાં અનેક કહેતીઓ

ચાલે છે. આફ્રિકાના અરણ્યમાં ફલાણા મુસાફરે એક સિંહને પોતાની આંખ્યના તેજ વડે મહાત્ કરી દીધો હતો, અમેરિકાના જંગલમાં એક વટેમાર્ગીએ ૧૫૦ ફીટ લાંબા સાપને આંખ્યના તેજ વડે કરી દીધો હતો અને ઉત્તર ધ્રુવ અગળ એક પહેલવાને પોતાની આંખ્યના પ્રભાવ વડે એક સપાટે આઠ રીંછને નહસાડી મૂક્યાં હતાં એવી અનેક કથાઓ. આપણે સાંભળીએ છીએ. હું પણ હૈમાં માનનાર હુંને એટલે મહે પણ તે ઉપપત્તિ વ્યવહારમાં મૂકી ભેષ્ય હતી.

હમારા ઘરની પાસે જ એક મહેનું ખેતર હતું; તે ખેતર ઓળંગીને હું એક દિવસ જનો હતો. તેવામાં અચાનક મહને જણાયું કે એક રૂઢપુષ્ટ દેખાવના ગોધાની દૃષ્ટિ મહાર તરફ વળી રહી છે. પ્રથમ તો મહને લાગ્યું કે મહાર ભલકાભર્યા દેખાવની અસરથી હૈણે મહાર સદામાં ભયું હશે, પરન્તુ જમહારે હૈણે માથું ઉંચક્યું અને પુંછડી ફોધથી અકાળવ. માંડી તહારે મહને જોમ ગયો કે ઠઠાય બીજું કારણ પણ હોય !

એટલામાં જ મહને સાંભળ્યું કે આ ગોધાએ તો આખા ગામમાં ત્રાસ પેસાડી દીધો છે અને મહને પણ એનાથી ચેતવા રહેવાનું ઘણા મનુષ્ય તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે.

હવે હું વિચારમાં પડી ગયો. મ્હારે કરવું શું ? વચમાં મ્હને વિચાર થઈ આવ્યો કે હું મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યની માફક જમીન પર સૂઈ જાઉં તો વખતે બચું ખરો, કારણ કે મ્હેં કચ્છાંક વાંચ્યું હતું કે મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યોને જંગલી પ્રાણીએ હેરાન કરતાં નથી. (પણ એમ શામાટે હશે ? શું એથી જંગલી જીવન ગાળતાં પ્રાણીઓને ઠાંધક પશ્ચાત્તાપ થતે હશે ?) હું સૂઈ જવાની તૈયારી કરતો હતો. એટલામાં મ્હને બીજો વિચાર આવ્યો. શું બધાં જ પ્રાણીએ મૃત્યુ પામેલાં મનુષ્યોને અડકતાં નહિં હોય ? કેાંઈ મુસાફરને કેાંઈ ગોધાએ જતો કુર્યો હોય એમ મ્હેં વાંચ્યું ન હતું એટલે હાથે ઠરીને એના મ્હોં અગળ સૂઈને એના માર્ગ મોકળો ઠરી અપવામાં મ્હને હા.પણ લાગ્યું નહિં. વળી ધારો કે હું સૂતો તો પાછો ઉઠું શી રીતે ? કેાંઈ અરણ્ય હોય તો જાણે કે ગોધો બીજા જગ્યાએ ચાડ્યો જાય એટલે હું નહાસી શકું પણ આ તો આ એતરનો જ ગોધો હતો એટલે એ બીજો જાય પણ શું કરવા ? એટલે વખતે મ્હારે એકાદ અઠવાડીયું પણ મૃત્યુ પામેલાનો ઢોંગ કરીને સૂઈ રહેવું પડે !

નહિં, નહિં, એ બધાં કરતાં લોકો કહે છે તે પ્રમાણે મ્હારી આંખોના તેજ વડે ઠરીને હું લેના હૃદયમાં ત્રાસ પેસાડી શકું ખરો. આવ. વિચારથી જેમ શિવ પોતાનું ત્રાણું નયન ઉઘાડે છે તેમ મ્હેં પણ મ્હારી

જમણી આંખ્ય ઉઘાડીને તે દુર્ભાગી ગોધા તરફ તાકી; વખતે બન્ને આંખ્યો હું એકદમ ઉઘાડી દઉં અને ગોધો અચાનક પહીકથી જ મરી જાય તો નાહક મહારે માથે ખૂન કર્યાનો દોષ આવી પડે !

પરંતુ ગોધાના હૃદયને કાંઈપણ ત્રાસ થયો હોય તેમ જણાયું નહિં. શિવનું ત્રીજું નયન ઉઘડતાં જે પ્રલયનો આશા રાખી શકાય તેવો પ્રલય કાંઈ જોવામાં આવ્યો નહિં. અલબત્ત, એ વખતે હુમારા બેમાંથી એકના હૃદયમાં ઉલ્કાપાત થતો હતો ખરો પણ એ ગોધાના હૃદયમાં તો નહોતો જ. મનુષ્યની આંખ્યના તેજની અસર તે ગોધા ઉપર થઈ હોવા કરતાં તે ગોધાની આંખ્યના તેજની અસર મહારા ઉપર વધારે થવા લાગી !

મહેં મહારી બીજી આંખ્ય ઉઘાડી અને મહારી બન્ને આંખ્યથી હું હોંની રહામું જોવા લાગ્યો પણ સઘળું વૃદ્ધા મયું ! હોંને કાંઈ પણ અસર થતી હોય તેમ જણાયું નહિં, ઉલટું ચોંઠ લયાનક ગર્જના કરીને હોંણે મહારા રહામું ધસારો કરવાની તૈયારી કરી.

મહને ઉપપત્તિ અને વ્યવહાર વચ્ચેનો ફેર સાંભર્યો. મનુષ્યની આંખ્યના તેજની અદ્ભુત શક્તિ ઉપરનો વિશ્વાસ હઠી ગયો, મનુષ્યના પગની અદ્ભૂત શક્તિનો વિચાર મહારા હૃદયમાં રપુરી આવ્યો અને

મહા વેગથી મહે' લેના ઉપર જ વિશ્વાસ મૂકી ખેતર
વટાવ્યું. હું ખેતરની વાડય ઉપરથી બીજી બાજુએ
કૂદ્યો અને તરત જ સેકન્ડના અર્ધ ભાગમાં તે
ગોધાનાં શિગડાં વાડયની બાજુમાં અથડાયાં !

ત્યહારે આપણે શું માનવું ?

ઉપપત્તિથી આપણી જીવન-નૈતિક દોરવામાં
હાપણ નથી. જ્યહારે આપણે નહાના બાલક હોઈએ
છીએ ત્યહારે આપણે બાણીએ છીએ કે ઉપપત્તિ
આપણું સર્વસ્વ છે પણ જેમ જેમ વયવત્ જતો જાય
છે, તેમ તેમ આપણને જણાતું જાય છે કે ઉપપત્તિ
તો માત્ર રમશાનમાં થતા ભૂતના ભડકા જ છે.

અભિનયકલાનું એક અંગ.
તેની શક્યાશક્યતા વિષે કાંઈક.

વાર્તા ૨૧ મી.

અભિનયકલાનું એક અંગ.

ત્હેની શક્યાશક્યતા વિષે કાંઈક.

અભિનયકલાના અભ્યાસકેા જાણુતા હશે અથવા તેા પોતે જાણે છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હશે કે અભિનયકલાકુશળ મનુષ્યેા વાણીની સહાય વિના ફક્ત મુખ ઉપર બદલાતા વિકારોથી પોતાને જે ભાવ બતાવવો હોય તે બતાવી શકે છે. સર હેન્રી ઇરવિંગ વિષે એમ કહેવાય છે કે શાઇલોકના પાત્રને ભાવ બરાબર જાણી શકાય ત્હેને માટે જ્યહાં યાહુદી લોઠ રહેતા હતા ત્યાં-સોહો સ્કવૅરમાં પંદર દિવસ છૂપો રહી જાળ્યો હતો; અને આખરે જાણી જોઈને એક યાહુદીને પોતે ખીજવ્યો. યાહુદી કમરેથી છરી લઈને ત્હેને મારવા દોડ્યો એટલે ઇરવિંગ, યાહુદી જ્યહારે ખીજવાય છે ત્યાંહારે ત્હેના મુખ ઉપર કેવા ભાવ જણાય છે તે જાણી શક્યો અને પાછળથી ત્હેણે તે પ્રમાણે વાદસ્થ રંગભૂમિ ઉપર રજૂ કર્યા. આ પ્રમાણે વખતે સોમાંથી તો થું પણ હઝારમાંથી એક મનુષ્ય ભાવ બતાવી શકતું હશે. બાકી અન્ય જે એમ ધારતા હોય કે હમે પણ બતાવી શકીએ તો તે ત્હેમની માન્યતા ભૂલ્યબરેલી છે. સામાન્ય રીતે આપણામાં, આપણા જનસમાજમાં

એ જ ભાવ તાદૃશ્ય બતાવાય છે અને તે એ જ ભાવ સામાન્ય મનુષ્યો સહેલાઈથી જાણી પણ શકે છે. રૂઢનનો-શોકરસનો ભાવ અને આનન્દનો-હાસ્યરસનો ભાવ સો વર્ષ થયાં ચાલતી આવેલી મશ્કરી પુનઃ કોઈએ કરી હોય અને તે વખતે તે પોતે જ લગભગ એક પુટ પહોળું મ્હોં કરીને “હાહાહાહા!” કરીને ગાંગરે તે હાસ્યરસનો ભાવ અને માસ્તરના હાથના એકે સામટા ત્રણચાર તમાચા ખાધાથી પરિણામે એક ખાળક આસપાસ અર્ધ માઈલ સૂધી સર્વ સાંભળી શકે તેવી રીતે રૂઢન કરે તે શોકરસનો ભાવ !

કાંઈક આ જ જાતના એ જ ભાવ આપણી રંગભૂમિ ઉપર પણ જોવામાં આવે છે. “પ્રધાનજી, ઠયેરી બરઆસ્ત કરો!” એ જાતનું સામાન્ય વાક્ય બોલવામાં પણ આપણા કુશલ નટ ઉપર કહેલા એ જ ભાવમાંથી એક ભાવ કાંઈ ફેરફાર કરીને બતાવે છે તે સર્વથી અજાણ્યું નહિં હોય ! તેમ ધારો કે આપણામાંથી કોઈક મનુષ્યનામાં ઇરવિંગના જેવી શક્તિ હોય તો તે વ્યવહાર દૃષ્ટિએ જોતાં નકામી જ છે, એમ મ્હોડું માનવું છે, કારણ કે આપણે ભાવ બરાબર બતાવતા હોઈએ પણ સહામા મનુષ્યો તે જાણી શકતાં ન હોય-જાણવાની શક્તિ ન ધરાવતાં હોય તો તે શા કામનું ? અને એ રીતે ભાવ યથાર્થ રીતે જાણવા તે પણ કાંઈ ખાવાનું કામ નથી.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે આપણે બાલ્યતા હુધએ કે અહિં આ પ્રમાણેનો ભાવ બતાવવાનો છે એટલે આપણે તરત કહીએ છીએ કે “વાહ, આ મનુષ્ય આ ભાવ કેવો ઉત્તમ રીતે બતાવે છે!” કેાંઈ ચિત્રપ્રદર્શનમાં આપણે ફરતા હુધએ અને ત્યાં “સિતાવિયોગ” નું ચિત્ર હોય તો તરત આપણે “આહ! રામના મુખ ઉપર શોક, વિરહાવસ્થાના ભાવ કેવા ચિતર્યા છે?!” એમ કહીએ છીએ; પરન્તુ તે જ ચિત્રનું નામ આપણા બાલ્યવામાં નહિં હોય અને ફક્ત એક યુવાન એકલું ઘોતીઉં પહેરીને એક ટેકરા ઉપર નીચું જોઈને બેઠો હોય છે અને પાસે બીજો યુવાન પણ ફક્ત ન્હાનીશી પોતડી પહેરીને ઊભો હોય છે એટલું જ આપણે જોતા હુધએ તો આપણામાંથી કેટલા જણ બાણી શકે કે એ ચિત્ર હૃદયની વિરહાવસ્થા બતાવનારું છે, વિયોગની દશાનું ભાન કરાવનારું છે? વખતે આપણે એટલું પણ બાણીએ કે આ ચિત્ર રામ અને લક્ષ્મણનું છે તોપણ તે ઉપરથી આપણે સત્ય જ અનુમાન બાંધીએ એ કાંઈ કહી શકાય નહિં; વખતે એમ પણ ધારી લઈએ કે વસિષ્ઠના આશ્રમમાંથી ફેંચ લીવ-પુટીસ-પોલ-ટીસ ભારીને આ બે ભાઈઓ બોરાં ખાવા ન્હાશી છૂટયા હશે તે હવે પાછા ઘેર જતાં ગભરાતા હશે! વખતે હમને આ વિચાર અતિશયોક્તિ ભર્યો લાગતો.

હશે પણ તેવું કાંઈ નથી. એ તો આપણે આગળથી વસ્તુસ્થિતિ જાણીએ એટલે તે પ્રમાણેના ભાવ ઠલવના કરીને ગોઠવી દઇએ છીએ.

અમેરિકામાં બનેલી એક હકીકત આ પ્રશ્ન ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. એક થીએટરમાં ઇટાલીયન નાટક ભજવાતો હતો અને રંગભૂમિ ઉપર નાયક અને નાયિકા શોકથી ભરપૂર પ્રેમગીત ગાતાં હતાં એટલામાં નાયિકાની દૃષ્ટિ સહસા નાયકનાં પાટલુન ઉપર પડી. નાયકે ઉતાવળમાં એ પહેર્યું હશે એટલે પહેરતાં પહેરતાં પાછળથી ચીરાઈ ગયું હતું એ વાત એના ધ્યાનમાં ન હતી. આથી વખતે અભિનય-કળાના આવેશમાં નાયક ઑડીયન્સ ભણી પૂઠ કરી બેસે તો જગતમાં હોમની બહુ જ હાંસી થાય એમ ધારીને નાયિકાએ ગીત વડે કરીને જ આ વાતની ખબર નાયકને આપવા વિચાર કર્યો; કારણ કે બીજી કાંઈપણ રીતે હોને એની ખબર તે વખતે આપી શકાય તેમ ન હતું. આ ઉપરથી જે પ્રેમગીત તે ગાતી હતી તે ગીતના રાહમાં જ એણે ઇટાલીયન ભાષામાં ગાયું કે:—

“રખે દેખાડતો પૂઠ તું ઑડીયન્સને એ નાયક શૂરા !
ચીરાઈ ગઈ છે આખી પાટલૂન ત્હારી, લોગ મળશે પૂરા !”

આખું ઑડીયન્સ તો ઇટાલીયન ભાષાથી અજ્ઞાત હતું એટલે તે તો શોક રસમાં જ રૂબીને વાહવાહ,

વાહવાહ ક્યાં કરતું હતું પરન્તુ. તે જ આંડીયન્સમા ત્રણ ઇટાલીયન હતા હેમનાથી રહેવાયું નહિ; તેઓ મ્હોટેથી અટ્ટહાસ્ય કરી ઉઠ્યા. લોકો આથી પેલા ઇટાલીયનો ઉપર બહુ ગુસ્સે થઇ ગયા અને ડાર-કીપર તરત પેલા ત્રણ પુરૂષો પાસે આવ્યો અને હેમને આવી એઅદળીભરી વર્તાણુક ચલાવવાને માટે ઠપકો દેવા લાગ્યો. ત્રણ જણાએ એ ઉપરથી ખૂબાર જઇને બધી વાતનો ખુલાસો કર્યો !

પ્રથમ મ્હારી પણ એવી માન્યતા હતી કે વાણી વિના આપણે ફક્ત મુખ ઉપર જ એવા ભાવ બતાવી શકીએ કે તેથી સ્હામા મનુષ્યો તરત આપણા હૃદયની સ્થિતિ જાણી શકે એટલું જ નહિ પણ આપણને વાક્યોનો ઉચ્ચાર કરીને સહમતવવાની તસ્દી લેવી જ પડે નહિ; અને મ્હેં જો પ્રેક્ટીસ ચાલુ રાખી હતો તો હું સ્હેલાઇથી તેવા ભાવ બતાવી શકત, પણ ઉત્તેજનના અભાવને લીધે એ પરિણામ હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. ઘરમાં સરતા જ ન્યહારે એ ભાવ નહિ જાણી શકી ત્યહારે અન્યનું તો શું જ ગળું એમ ધારીને મ્હેં એ દિશામાં મ્હારો પ્રયાસ છોડી દીધો.

એક વખત એક એમેચ્યોર નાટકમાં ભાગ લેવાનો મ્હેં ઠરાવ કર્યો હતો અને તેથી કરીને ઘેર નવરાશને વખતે એકલો એકલો મુખ ઉપરના ભાવ બરાબર બતાવી શકાય એવી હું ટેવ પાડતો હતો.

જઘ્હારે મહને લાગ્યું કે મહેં સંપૂર્ણ પ્રવિણતા પ્રાપ્ત કરી છે ત્હારે મહેં ત્હને કસોટીએ ચઢાવવાનો વિચાર કર્યો.

સ્હવારે ચઢા પીવાઇ રહી એટલે મહેં અચાનક અચાનક રસ બતાવાય એવી લાવના સહસા મુખ ઉપર ધારણ કરીને સરલા સ્હામી દૃષ્ટિ કરી. સરલા ઉપર અસર તો થઇ પણ ધારેલી દિશામાં નહિં થઇ. સરલાએ અચાનક ગભરાઇને પૂછ્યું: “ કેમ કેમ ? મહેં આમ કેમ થઇ ગયું ? ચઢામાં માખી તો નથી આવી ? ” મહેં ધારણ ઠરેલી લાવનાને યોગ્ય અવાજે કહ્યું. “ નહિં, સરલા નહિં; માખી નથી આવી.”

“ પણ ત્હારે હમણા ઉલટી થઇ જશે એવું મહેં કરવામાં શો ફાયદો ? ” સરલાએ પૂછ્યું.

“ એ તો મહેં મુખ ઉપર અચાનક રસનો લાવ બતાવ્યો હતો તેટલું પણ તું નહિ સ્હમજી ? જો હવે બીજો લાવ બતાવું છું તે કહી આપજો.” આટલું કહીને મહેં શાન્તરસ બતાવતી મુખમુદ્રા કરી. દયા, જગતના મનુષ્યોના પાપાચરણથી કંટાળીને સંસાર ઉપર વૈરાગવૃત્તિ, સ્નેહ વગેરે લાવ તાદૃશ્ય (મહારા અનુમાન પ્રમાણે) મુખ ઉપર તરવરી નીકળ્યા.

“ ઓહો ! આ તો હું તરત સ્હમજી ! ” સરલા બોલી.

“ શું ? ”

“ ત્હમને ઉંઘ બહુ જ આવતી હોય અને તેમ છતાં પરિક્ષા પાસે આવી હોય એટલે વાંચવું તો પડે જ એવી ખાત્રી હોય તે વખતે ત્હમે જેવું મ્હોં કરો તેવું આ મ્હોં છે. ” સરલા ઉત્સાહથી બોલી.

“ શું ધુળ રહમજી !? આ તો મ્હોં શાન્તરસ બતાવી આપ્યો હતો. મ્હારાં મુખ ઉપર દયા, સ્નેહ, ત્યાગ, કાંઈક નિરાશા વગેરે ભાવ જણાતા હતા. ” હું કાંઈક ચ્હીડવાઈને બોલ્યો.

“ પણ તે તો તેનું તે જ થયું ને ! દયા તો પરિક્ષકો ઉપર આવતી હોય કારણ કે ત્હમારા જેવાના લેજમાંથી નીકળેલા ઉત્તરો એને બિચારાને વાંચવા પડેને ! સ્નેહ નિદ્રાદેવી પ્રત્યે દાખવતા હો અને ત્યાગ તો ત્હને ત્યાગવી પડતી હોય ત્હને માટે અને પરિક્ષાનું પરિણામ આગળથી કાંઈક જણાતું હોય એટલે નિરાશા ! ” ગંભીર વદને સરલા બોલી.

હું તેમ છતાં હિમત હાર્યો નહિં અને જીલીયને “ એક ચુમ્બન વધુ પ્રિયે ! એક છેલ્લું ચુમ્બન ! ” વાક્ય સંબોધતો મહા પ્રેમી રામિયો નિસરણી નીચે ઉતરતો હોય તે વખતનો રામિયો જેવો ભાવ બતાવે તેવો સ્લાવ મ્હોં બતાવ્યો.

જવાબમાં ઉત્તર મળ્યો કે “ હું, એમાં શું ? ત્હમે જય્હારે ક્રિકેટમાં મીડું મૂકાવીને અને ચાર

કલાક બાલ પઠડવાને માટે ખરે તડકે મેદાનમાં દોડી આવ્યા હો તે વખતે ત્હમે આવુંજ મ્હોં કરો છો.”

આથી નિરાશ થઇને મ્હોં તે પ્રવૃત્તિ છોડી દીધી.

એક વખત કનૈયાલાલને પણ જરા ઠડવો અનુભવ થયો હતો. એક વખતે જ્યારે કનૈયાલાલ કલકત્તે રહેતા હતા ત્યારે સાંજે ફરતા ફરતા દૂર એક ગામડામાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એક જ્ઞાના ઘરમાં કાંઈક ઉબાણી હશે એટલે તે ઘરના લોકોએ કનૈયાલાલને થાક્યા પાક્યા જોઈને ઘરમાં બોલાવ્યા અને ઉબાણીમાં લાગ લેવાને આગ્રહ કર્યો. કનૈયાલાલ બહુ આગ્રહમાં માનનારા નથી એટલે ત્યાં જમવા બેસી ગયા. બધાં જમ્યાં અને પાછળથી જૂદી જૂદી જાતના શરબતો પીધાં ત્યાં સૂધીનો સર્વ વ્યવહાર વાણીથી નહિં પણ હાથના એકટીંગથી જ ચાલ્યો હતો, કારણ કે કનૈયાલાલ જે બંગાળી ભાષા બોલતા હતા તે ભાષા કોઈ બંગાળી જાણી શકે તેમ હતું નહિં અને પેલા ગામડીયાઓને સ્વાભાવિક રીતે પોતાની માતૃભાષા સિવાય અન્ય ભાષા આવડતી ન હતી. સુભાગ્યે ત્યાં સૂધી વાણીની એવી ખાસ આવશ્યકતા જણાઈ પણ નહતી; પણ પછી કનૈયાલાલને લાગ્યું કે આ લોકોએ મ્હારી આટલી આગતાસ્વાગતા કરી છે તો મ્હારે કોઈપણ રીતે આંભાર વૃત્તિ જણાવવી જોઈએ.

આ ઉપરથી કનૈયાલાલે પોતાના ઍક્ટીંગ ઉપર વિશ્વાસ મુકીને ઉપકારની લાગણી દર્શાવવાનો યત્ન કર્યો. પોતે ઉભા થયા અને જ્યહાં જમવાની થાળીઓ હતી તે દિશા તરફ આંગળી કરી, મ્હેં ઉઘાડ્યું અને ગળું બતાવ્યું; પછી પોતાના ઉઢર ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને મીઠા મધ જેવું સ્મિત કર્યું.

હવે કનૈયાલાલના આ સ્મિત સમ્બન્ધે પણ જૂઠા જૂઠા મત પ્રચલિત છે. કનૈયાલાલને પોતાના આ સ્મિત મોટે ઘણું ઉંચો મત છે પરન્તુ એમનાં સ્નેહીઓનાં એથી જૂઠો જ મત છે. હમે અને એમના સગાં-વહાલાંઓ કોઈ છોકરૂં રડતું હોય ત્યારે કનૈયાલાલના આ સ્મિતદર્શન ત્હેને ઠરાવીએ છીએ એથી છોકરૂં ખડીને તરત રડતું બંધ થઈ જાય છે !

આ સ્મિત જોઈને અને આ ઍક્ટીંગ નિરખીને પેલાં લોકોમાં ભહુ અજાયબી અને ગભરાટ ઉત્પન્ન થયાં. તેઓ એકેકની સહામા જોવા લાગ્યાં. કનૈયાલાલને લાગ્યું કે હજી તેઓ બરાબર સહમજ્યાં હોય તેમ લાગતું નથી એટલે એમણે પાછી સર્વ ક્રિયાઓ વધુ લાગણીથી કરી બતાવી અને પોતાનું સ્મિત પાછું ફરકાવ્યું. આ જોઈને આખરે એક માણસને કાંઈક સૂઝ્યું અને વહેલો વહેલો દોડતો જઈને એક કબાટમાંથી એક શીશી લઈ આંચો.

“આહા! હવે બિચારા મહારા કહેવાનો અથ રહ્યો જાય એમ લાગે છે,” કનૈયાલાલે વિચાર કર્યો.
 “મહારી ઉપકારની લાગણી જોઈને એ લોક મહને કોઈક ઉમદા શરણત ચંપાડવા માગે છે.”

પેલા માણસે પેઢી બાટલીમાંથી થોડુંક એક ખ્યાલામાં રેડ્યું અને અન્દર થોડું પાણી ઉમેર્યું. કનૈયાલાલે તે ખ્યાલો હાથમાં લીધો અને પશ્ચિમના રિવાજને અનુસરીને એક ન્હાનું સરખું લાપણું લેમની પોતાની ચુનની બંગાળીમાં આપ્યું. અલખત આ બંગાળી ભાષા બંગાળી, મરાઠી, ઉર્દુ, ગુજરાતી અને અંગ્રેજીના અનિયમિત મિશ્રણથી તૈયાર થઈ હોવાથી પેલાં લોક એક અક્ષર પણ રહ્યો નહિ પણ એથી કનૈયાલાલને પોતાને બહુ ઠીક લાગ્યું, ભાવણ પૂરું કરતાં જ પેલો ખ્યાલો પોતાનાં મોંમાં લેમણે ઊંધો વાળ્યો. પીતાં જોત જ પેલું રિમત, પેઢી આભારવૃત્તિ વગેરે સર્વ સ્નેહભાવ કનૈયાલાલના મુખ ઉપરથી ઉડી ગયા કારણ કે એ શરણત ન હતું પણ પેઢનકીલર જેવું જ પેટમાં દુઃખવાના રોગ ઉપર લેવાનું બહુ અઠસીર આપધ હતું. પેલાં બિચારાંએ કનૈયાલાલની અભિનયકલા જોઈને એમ અનુમાન કર્યું હતું કે અજાણ્યો ખોરાક ખાવાથી એકાએક લેમના પેટમાં સખત દદ ઉપડ્યું હશે!

આ પ્રમાણે કહાય આપણામાં આજ્ઞાતની ભાવ બતાવનારી શક્તિ હોય તે પણ જ્યાં સુધી મોંમાં

મનુષ્યોમાં પણ એ સહમજવાની શક્તિ નથી ત્યાં
 સૂધી એ શક્તિ વ્યવહારમાં મૂકી શકાય તેવી નથી
 એમ હું ધારું છું પણ તેમ છતાં મહારા વિચાર અસ-
 • ત્ય અને બ્રહ્મ લેવા છે એમ કોઈ સાબિત કરી
 આપે તો હું તે ફેરવવા તૈયાર છું.

મુસાફરી.

તે વિષે મહારા વિચાર-અભિપ્રાય-અનુભવ.

વાર્તા ૨૨ મી.

મુસાફરી.

તે વિષે મહારા વિચાર-અભિપ્રાય-અનુભવ.

૧

મુસાફર થવાની મહારી આકાંક્ષા અને અભિલાષા.

મહુને ખાલ્યાવસ્થાથી મુસાફર ગણાવાનો અને થવાનો ઘણો શોખ છે. યુરોપ, અમેરિકા, ચીન, જપાન અને બીજા વિવિધ દેશોમાં ફરી આવીને ત્યાંની વાતો કરવી એ મહાફૂલ હિંચ સ્વપ્ન છે. મહુને ઘણીવાર એવી ઈચ્છા થઈ આવે છે કે હું કોઈએક લેખમાં નીચે પ્રમાણે લખી શકું:—

“ મહેં પુરાણા માહિડ શહેરમાંની જીર્ણ શેરીમાં બેસીને ‘ હેવાના ’ સિગાર પીધી છે, હિમાલયની તળેટીમાં મહર્ષિઓના મઠમાં રહીને ચલમનો દમ માર્યો છે, અને અમેરિકાના જંગલોમાં અમેરિકન ઇન્ડિઅનની સાથે બેઠાં બેઠાં કલૂમતનો સ્વાદ પણ લીધો છે. વિશાળ અરણ્યમાં, ખ્હાર તમ્બુની પાસે ઉંટ ગાંગરતું હોય તે વખતે તમ્બુની અંદર કોફી પીધી છે અને ઉત્તરના મધ્ય રાત્રિના પ્રકાશમાં સ્નાન કરતી ઝુંપડીમાં બેસીને કઠક મહિરાતું સેવન પણ કર્યું છે. કોન્સ્ટેન્ટીનોપલની ગલીઓમાં પુરખાવાળી સુન્દરીનાં નયનકટાક્ષ મહેં

તે પુલ ઉપર મ્હેં આંટા માર્યા છે; જે વિશાળ પાણીના પટમાં મોહમયી નગરીના ધનાઢય ગૃહસ્થોના અશ્વો નૃત્ય કરે છે તે ચોપાટીના સમુદ્રમાં મ્હેં સ્નાન કર્યું છે; જે સ્થળે શૂરવીર સુરતી બાળકો હોળીના પવિત્ર ઉત્સવ નિમિત્તે બાફેલાં વેંગણને શસ્ત્ર ગણી લઇને અત્યંત બિભત્સ શબ્દોનાં ઉચ્ચારણથી પાણીપતથું યુદ્ધ મચાવે છે, તે સ્થળે હું ઉભો રહ્યા આખ્યો છું,” ઇત્યાદિ.

પણ તે શા કામનું ?

૨

મુસાફરી વખતે કઈ કઈ વસ્તુઓ સાથે લેવી ?

આપણે મુસાફરી કરવા નીકળીએ તે વખતે શી શી વસ્તુઓ ખપમાં આવશે અને કઈ કઈ વસ્તુઓ નકામી પડશે એ બહુ વિચાર ઠરવા લાયક પ્રશ્ન છે. અમર્યાદ દરરોજ પણ એમ કેટલીકવાર બને છે કે ઘોઘો વરસાદ આવતો હોય અને ઘેર પચાસ રૂપીઆનો એવરકોટ અને સાત રૂપીઆની છત્રી ખુણામાં ઘૂળ ખાતાં હોય તે વખતે આપણે હયામણો મ્હેરો કરીને હાફળા ફાંફળા તે વરસાદમાં કોઈ છત્રીવાળા મિત્રની શોધમાં દોડતા હોઈએ ! એથી ઉલટું પણ એટલીજવાર બને છે કે ખાંધે મ્હોટો એવરકોટ હોય અને હાથમાં મ્હોટી છત્રી હોય તે વખતે સૂર્ય પ્રકાશથી ઠંટાળીને પરસેવો

લુછતા આપણે અન્ય મનુષ્યોને મનુરની સ્થિતિનું સ્મરણ કરાવતા કરતા હોઈએ. !

એક વખત હું અને કનૈયાલાલ માધસોર તરફ ત્રણેક દિવસની ટ્રીપ ઉપર જવાના હતા. વચમાં બે ત્રણ દિવસ બાકી હતા હેમાં મ્હારે શું શું લેવું તે વિશે મ્હારે વિચાર ઠરી નાંખવાનો હતો. મ્હારા જવાની વાત બધે પ્રસરી ગઈ એટલે હમારા પડોશીએ મ્હને સલાહ આપી કે “ જો ત્હમારે દક્ષિણમાં જ જવું હોય તો મ્હારું માનીને ઠંડીથી ત્હમારો બચાવ બરાબર કરજો. મ્હારો એક મિત્ર ગરમ કપડાં વગર તે તરફ ગયો હતો તે બિચારો ત્રિદોષથી પીડાઈને આખરે ગુજરી ગયો ! ”

એકીસે જતાં રસ્તામાં મ્હને મ્હારો એક મિત્ર મળ્યો. “ કેમ, ” હેણે પૂછ્યું “ મ્હેં સાંભળ્યું છે કે ત્હમે માધસોર જાઓ છો ? ”

“ હા, એમ વિચાર તો છે ખરો ” હું બોલ્યો.

“ ત્હારે મ્હારી શિખામણુ ધ્યાનમાં ઉતરતી હોય તો એક પણ ગરમ કપડું સાથે લઈ જવાની તરતી લેશો જ નહિં. ત્હમને લલે બીજા ગમે તેમ કહેતા હોય પણ ત્હમારે તો શીણામાં શીણાં કપડાં હોય તે જ લઈ જવાં; નહિંતો નાહક તાપથી બફાઈ જશો અને પાછા આવશો ત્હારે અળાઈ અને ક્ષેદાથી દુઃખી દુઃખી થઈ જશો. ”

ઓફીસમાં મહેં એક માણસને મહેં ઉપલા બન્ને અભિપ્રાય કહ્યા અને હેનો પોતાનો મત માગ્યો. તે જુદે જુદે ઘણે સ્થળે ફરી આવ્યો. હતો એટલે હેનો મત લેવો ઠામનો હતો. હેણે કહ્યું “એ બન્નેએ કહ્યું તે ખરું છે. ત્યાંની હવાનું કાંઈ ઠંડાણું નથી માટે મહારી અઝલે ચાલો તો ગરમ અને સુતરાઉ બન્ને જાતનાં કપડાં સાથે રાખવાં; પછી જોઈ લેવાશે !”

સાંજે ઘેર ગયો ત્યાં મીસીસ સ્નેહવદન બેઠાં હતાં હેમણે તરત પૂછ્યું. “કેમ લાઈ ! માઈસેર જવા નીકળ્યા કે શું ?”

મહેં હા કહી.

“ત્યારે એટલું કરજો, ” હેમણે કહ્યું. “કે સાથે એક પીઅર્સ સોપની પેટી રાખજો. ત્યાંના તે કાંઈ લોક છે ? સાબુ જેવી ચીજને તો જાણે જ નહિં. બેએક વર્ષની વાત ઉપર હમારા ગામનો એક માણસ ત્યાં સાબુ વગર ગયો હતો તે પન્દર દિવસે પાછો આવ્યો. ત્યારે એના ઘરનાં પણ એને ઓળખી શક્યાં નહિં ! એ બધાંએ જાણ્યું કે કોઈ ભિખારી ભિખારી આવ્યો હશે !”

એટલામાં ટપાલવાળો આવ્યો. હેણે આ વાત સાંભળી એટલે કહ્યું કે “બીજું ગમે તે કરજો પણ સાથે ધાબળી લેવાનું ભૂલતા નહિં, કારણકે ત્યાં સારી ધાબળીઓના જ વાખા છે.” તે વખતે હમારી

વૃદ્ધ ચાકરડી પણ પાસે ઉભી હતી એટલે લહેણે કહ્યું કે “બાપુ, સાથે એકાદ બે પોચા તકિયા લેતા જાજો. એ લોક તે એવી બાબતમાં શું જાણતા હશે !”

બીજે દિવસે ડાક્ટર મળ્યા. લેમણે એક પેન-કીલરની શીશી, એક ઇનોઝ ક્રુટ સૉલ્ટની બાટલી અને એક મેન્ટાલની ગોટી સાથે રાખવાનું કહ્યું. સ્નેહવદને ચેસ અને ફાફ્ટસ સાથે લઈ લેવાનું કહ્યું અને એક બીજા મિત્ર ઘેરથી ચારેક નવલકથાનાં પુસ્તકોયે લઈ આવ્યા અને મૂંડે કહ્યું કે “ત્યાં શું હજામત કરવાના હતા ? દિવસ શી રીતે પસાર કરશો ? આટલું સાથે રાખી લ્યો; પછી દુનિયા ઝખ મારે છે !”

સાંજે મહારાં બહેન એક મ્હોટો પતરાંનો ડબો ચાકરને માથે ઉંચકાવીને આવી પહોંચ્યાં. “લ્યો આ ડબો લહમારી ટ્રંકમાં ઘાલી દેજો એટલે લહમારે બીજી કાંઈ પંચાત જ નહિં પડે. અન્દર રહા કરવાની વમામ વસ્તુઓ છે. એ જગ્ગારે મુસાફરીએ જાય છે ત્યારે હંમેશાં આવો ડબો સાથે રાખે છે.”

મ્હોં ડબાની અન્દર જોયું તો અન્દર રહાનું પડીકું, ખાંડ, નેસલ્સ મીલ્કનો ડબો, ખ્યાલાં રઠાળી ચમચા, કીટલી અને એક ન્હાનો સ્ટવ હતાં. તે વખતે મૂંડે ખરેખર એવું જ થઈ આવ્યું કે એકાદ તળાઈ અને ઓશિકું પણ જો તે ડબામાં હોત તો હોટેલવાળાનો પણ મ્હારે ખપ પડત નહિં !

થોડીવારમાં મી. જયન્તિલાલ હાથમાં ન્હાંના કેમેરા હલાવતા આવી પહોંચ્યા “કેમ, માઇસોર જેવી જગ્યાએ ઉપડવાનો વિચાર કર્યો અને સાથે કેમેરા પણ લેવાનું યાદ આવ્યું નહિંને ! લ્યો, આ મ્હારો કેમેરા લેતા જાઓ. ત્હાંના દેખાવની પન્દર વીસ છબીઓ લેતા આવજો. પણ જોજો પાછા ગમે તેવા ઢેંક ‘વ્યુઝ’^૧ નહિં લેતા.”

હું હમેશાં બીજાઓની સલાહ પ્રમાણે વર્તનારો છું એટલે જે જે વસ્તુઓ બધાએ કહી હતી તે બધી અને બીજી થોડી મ્હારી જાતને જરૂરની લાગી તે એમ એ બધીએ વસ્તુઓ લાવીને મહેં મ્હારા ચોરડામાં ખડકી. સાથેસાથે ત્હાંનું વર્ણન લખવાનો વિચાર થઈ આવે તો પંચાતી નહિં પડે એમ ધારીને એકાદ રીમ કાગળ, બેત્રણ હોલ્ડર, શાહિનો ખડીયો, પેનસીલ અને એક ડીક્ષનરી એટલું પણ સાથે લઈ લીધું.

હું આ બધો સામાન ગોઠવી રહ્યો એટલામાં કનૈયાલાલ આવી પહોંચ્યા. તે તો આ હીમાલયનો મ્હોટો કુંગર જોઈને ચકિત જ થઈ ગયા.

“કેમ, ઠાંધ ઘર બદલવાનો વિચાર કર્યો છે કે શું ?” તેમણે પૂછ્યું.

“ના, કેમ ?” મહેં પૂછ્યું.

“ત્હારે આ બધો સામાન શેને માટે છે ?”

તેમણે પૂછ્યું.

“આપણી ટીપને માટે.”

“ત્યાં એકાદ વર્ષ રહેવાનો વિચાર થાય છે કે શું?” કનૈયાલાલ બોલ્યા.

“જે પ્રમાણે બધાંએ સલાહ આપી તે પ્રમાણે મહેં વસ્તુઓ લીધી છે. જો બીજાંની સલાહ પ્રમાણે નહિં ચાલીએ તો સલાહનો ઉપયોગ શો?” હું બોલ્યો.

“બીજાંની સલાહ માનવી હોય તો માઇસોરથી આવીને માનજો. હમણાં તો ડાહ્યા થઇને એક દુથ બ્રશ, એક મોજાંની જોડ અને એક શર્ટ એટલું લઇને એક બેગમાં મૂકી દો.” આટલું કહીને કનૈયાલાલ ચાલ્યા ગયા.

મહેં તે વખતે એથી તો કાંઇક વધારે લીધું હતું તેમ છતાં તે બધું મહેં બેગમાં જ સમાવી લીધું હતું અને તે ઉપરથી પરિણામે મહેને કાંઈ નુકશાન કે અગવડ વેઠવાં પડ્યાં નહિં. આ ઉપરથી મહારો તો એમ મત છે કે આવી વાતમાં પોતાને જે ઠીક લાગે તેમ કરવામાં જ ડહાપણ છે.

૩.

નહાના પ્રશ્ન ઉપરથી મહોટા પ્રશ્નોનું થએલું નિરાકરણ—હિંદુસ્તાનને માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા—મહારી સતેજ ન્યાયબુદ્ધિ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

કોઈ કોઈ વખત નહાની નહાની બાબતો ઉપરથી મહોટી મહત્વની બાબત ઉપર પણ એવું સચોટ અજ-

‘વાળું’ પડે છે કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિં. “ મુસાફરીથી થતા ફાયદા ” અને “ પરદેશ ગમન ” એ બે નિબંધો સુધારાવાળાઓના પ્રયાસથી એટલા બધા બાળીતા થઈ ગયા છે કે તે ફાયદા અહિં પુનઃ વર્ણવવા એ અર્થ વગરનું છે. પરંતુ મહને એક વખત સીટ^૧ બાબત ઉભી થએલી તકરાર ઉપરથી હિંદુસ્તાનમાં એક ભાષાની કેટલી અગત્ય છે તે સ્દમબળયું હતું. આ ઉપરાંત બીજી ઘણી બાબતો ઉપર પણ તે તકરારથી પ્રકાશ પડ્યો હતો. પણ બધું કહેવા જમ્યે તેા મૂળ વાત કહેવી રહી જાય માટે હું તે છોડી દેવી એમાં જ ડહાપણ ગણું છું.

એક વખત હું અને કનૈયાલાલ પૂનેથી અહિં આવવાને માટે સ્ટેશન ઉપર આવ્યા. હમને ખબર નહતી કે સીટ બાબત પચાતી પડશે એટલે હમે તેા નિરાંતે સ્ટેશન ઉપર આમતેમ લટાર મારવા લાગ્યા. અરધોએક કલાક એમ આંટા માર્યા પછી હમે બધા સેકન્ડકલાસના ડબા તપાસી વળ્યા પણ એકે ડબામાં ખાલી જગ્યા નહતી. આખરે હમે એક ડબા આગળ આવ્યા. ત્યાં ડબામાં કોઈ માણસ નહતું પણ કોઈ બર્થ^૨ ઉપર છત્રી તેા કોઈ બર્થ ઉપર ટ્રાપી, કોઈ બર્થ ઉપર બેગ તેા કોઈ બર્થ ઉપર લાંકડી, એમ વસ્તુઓ પડેલી હતી.

૧. સીટ-બેઠક.

૨. બર્થ-ડબામાંની એક આખી બેઠક.

મુસાફરોમા એક એવો કાયદો સર્વમાન્ય થયેલો છે કે એવી રીતે કોઈએ કાંઈ વસ્તુઓ મૂકી હોય તો બીજાથી તે જગ્યા લઈ શકાય નહિં. આ કાયદો સર્વ પ્રકારે જોતાં બહુ સારો અને ઇન્સાફી કાયદો છે અને સાધારણ રીતે હું પણ તે કાયદાને માન આપતો આવ્યો છું.

પણ રહવારે ત્રણ વાગ્યે કકડતી ઠંડીમાં કોઈ પણ મનુષ્યની ન્યાયબુદ્ધિ એટલી તીવ્ર હોતી નથી. મહાઈ એમ માનવું છે કે મનુષ્યની ન્યાયબુદ્ધિ અને સદ્ગુણ તરફનો ભાવ રહવારના આઠેક વાગ્યા પછી જ જાગૃત થાય છે.

હું પણ બીજે કોઈ વખત હોત તો આ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાનો સ્વપ્ને પણ વિચાર કરત નહિં એટલું જ નહિં પણ જો કોઈ બીજાએ એમ કરવાનો યત્ન કર્યો હોત તો હું તદ્દને એમ કરવા પણ દેત નહિં. પરંતુ આ વખતે મહારી ન્યાયબુદ્ધિ ઘોર નિદ્રામાં હતી.

મહે નવલકથામાં ઘણી વાર વાંચ્યું છે કે આવી અણીને વખતે કોઈ બાળકનું રૂદ્ધન અથવા ભરથરીનું ગીત જો સાંભળવામાં આવે તો મનુષ્ય પાપ કરતો અટકી જાય છે. ભરથરીના ગીતની શી અસર થતી હશે તે હું જાણતો નથી પણ બાળકનું રૂદ્ધન શું કરી

શકે તે વિષે હું અજ્ઞાન નથી. મહારી ખાત્રી છે કે જો કોઈ મનુષ્ય જન્મથી જલેરો નહિં હોય અથવા દશેક કલાક થયાં મૃત્યુ પામ્યે નહિં હોય તો બાળકના રૂદનથી ત્હને અસર થયા વગર રહે જ નહિં. પરંતુ સહવારના ત્રણ વાગ્યે એ બધું કચ્છાંથી હોય !

હમે ધીમે રહીને કંપાર્ટમેન્ટમાં ચઢડયા અને અન્ય મનુષ્યોએ મૂકેલી વસ્તુઓ એક બાજુએ મુકીને એકેક ખારી પાસે બેસી ગયા, અને બહુ નિર્દોષ દેખાવાને અમે યત્ન કરવા લાગ્યા. કન્યાલાલે કહ્યું કે જો કોઈ આપણને ઉઠાડવા આવે તો બહુ જ નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં હવે તેમ આપણે દેખાવ કરવો.

થોડી વાર પછી એક બીજા પુરૂષ અન્દર આવ્યો અને ત્હોણે પણ હમારી માફક જ બીજાનો સામાન ખસેડી પોતાને માટે જગ્યા ઠરી લીધી.

“માફ કરજો મીસ્ટર,” કન્યાલાલ આ અન્યાય નહિં ખમી શકવાથી બોલી ઉઠ્યા. “પણ આ બધા ખર્ચ રીઝર્વડે થઈ ગયા છે.”

“તે હું જાણું છું પણ મહારે આજે મુંબાઈ જવાનું છે એટલે લાચાર.” પેલા પુરૂષે ઠંડે પેટે સિગાર કેસમાંથી એકેક સિગાર હમને આપીને કહ્યું.

“પણ તે પ્રમાણે પેલા ગૃહસ્થાને પણ મુંબાઈ જવાનું છે. ત્હમે ફક્ત ત્હમારી જાતના સુખનો જ

આમ વિચાર કરો છો કે ? ” ગેરહાજર રહેલા પુરુષોને થતો ગેરઈન્સાફ મહારાથી ખમી શકાયો નહિં તેથી હું બોલી ઉઠ્યો. મહારામાં રહેલી ન્યાયવૃત્તિ જાગૃત થવા માંડી હતી એટલે આ પુરુષની ધૃષ્ટતા મહારાથી સહન નહિં થઈ શકી. એ મીનીટ પહેલાં સ્વસ્થ ચિત્તે મહેં પેલા પુરુષોની સીટ લીધી હતી પણ હવે તે જ કૃત્ય બીજાથી થતું જોઈને મહને દુઃખ થયું. ખરું પુછાવો તો મહારી ન્યાયબુદ્ધિ એવી તીવ્ર છે કે વધુ વખત તે નિદ્રાવશ સ્થિતિમાં રહી શકતી જ નથી. જરા વખત પસાર થયો કે તે તીવ્ર રૂપમાં પ્રકાશી નીકળે છે. હું જાણું છું કે હું કોઈ મહાત્મા નથી પણ તેમ છતાં એટલું તો છે જ કે મહારા બાહ્ય સ્વરૂપની નીચે અનેક સદ્ગુણો છૂપાઈ રહેલા છે; ફક્ત હૈમને જાગૃત કરનાર કોઈક બનાવ બનવો જોઈએ.

આ પુરુષે તે પ્રમાણે પાપાચરણ કરીને મહારા સદ્ગુણોને જગાડ્યા હતા તેથી મહેં તે પુરુષને તોના ગેરવ્યાજબી કૃત્યની ક્ષુદ્રતા બતાવવાને મહારાથી બનતું ઠર્યું પણ પેલા પુરુષે તોના ઉપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિં અને મહારી શિખામણોને હસી કહાડી. આપણે બીજું શું કરી શકીએ ? બીજા મનુષ્યોને પાપના સમુદ્રમાં ગોથાં ખાતા બચાવવાને આપણે બનતું ઠરીએ તેમ છતાં જો તેઓને અન્દર દુખવાની

જ ઇચ્છા હોય તો આપણે હૈમને શી રીતે અટકાવી શકીએ? પ્રભુ એવા પાપાત્માઓને સુપથ બતાવે !

દ્રેન ઉપડવાનો ઘંટ થયો. સીટ રીઝર્વર્ડ કરી ગએલા સાત પુરૂષો બારણું ઉઘાડીને ત્વરાથી અન્દર દાખલ થયા અને ત્યાં ફક્ત ચાર જ સીટ ખાલી નોંધને બહુ અજબ થઈ ગયા. તરત જ તેઓએ અન્દર અન્દર દહડવાનું શરૂ કર્યું.

મહે, કનૈયાલાલે અને પેલા ત્રીજા પુરૂષે હૈમને સ્તમ્ભવવા માંડ્યા પણ તેમ તેમ તો તેઓ વધારે ગરમ થતા ગયા. હમે ત્રણ જણે હૈમને સલાહ સંપત્તી કામ લેવાથી થતા ફાયદા સ્તમ્ભવ્યા પણ અમારો એ બધો પરિશ્રમ વ્યર્થ ગયો !

હૈમાંના જૂદા જૂદા ચાર પુરૂષોએ એકઠા થઈને બીજા ત્રણ જણને ગાળો દીધી. તે ઉપરાંત હૈમાંના દરેકે બીજા છ જણને હૈમની હરામખોરીને માટે અને બીજાની જગ્યા પચાવી પાડવાના જંગલી પ્રયત્નને માટે બિભત્સ શબ્દોપડે પવિત્ર કર્યા.

આખરે જરૂરે હૈમને જણાયું કે જો તેઓ અન્દર અન્દર દહડયાં કરશે તો દહડાઇનો અન્ત આવશે નહિં ત્યારે હૈમણે હમને ત્રણ જણને લવાદ નિમ્યા. હમે તરત જ પાતળા પાતળા ચાર જણને ચુંટી કહાડ્યા. એટલે તેઓ ખાલી જગ્યાએ બેસી ગયા. પણ બાકી રહેલા ત્રણ બડા પુરૂષોને હમારો ચુકાદો વ્યાજબી

લાગ્યો નહિં એટલે લેમણે રોશન માસ્તરને અને ગાર્ડને બોલાવ્યા. તેઓએ આવીને બીજું કાંઈ પૂછ્યા વગર ત્રણ જાડા માણસોને હાથ પકડીને નીચે ઉતારી પાડ્યા અને ગાડી નકામી ખોટી ઠરવાના ગુનાહ માટે લેમનાં નામ માગ્યાં.

હમે બારીમાંથી આ દેખાવ જોઈ રહ્યા અને જૂદી જૂદી રીતે “વિદ અને હુમર” કરીને પેલા ત્રણ જાડા પુરૂષને, ગાર્ડને અને રોશન માસ્તરને બનાવવા લાગ્યા. એટલામાં બે એક પોલિસના માણસો પણ આવી પહોંચ્યા અને કાંઈ પૂછ્યા વગર પેલા ત્રણને સખ્ત હમ ભરાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ટોળું વધતું જતું હતું અને યુદ્ધ વધારે ને વધારે ભયંકર રૂપ પકડતું જતું હતું. લેનો અન્ત શો આવ્યો હશે તે તો હમે જાણી શક્યા નહિં કારણ કે હમારી દેન લેમને રોશન ઉપર જ મૂકીને મુંબાઈ ભણી ચાલી નીકળી.

પરંતુ આ લહડાઈમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું એ હતું કે એમાં ભાગ લેનાર દરેક માણસ જૂદી જૂદી કોમનો હતો અને લેમાંનો કોઈ પણ હિન્દુસ્તાની કે હિન્દુસ્તાની ભાષા જાણનાર નહોતો તેમ છતાં લેમાંના દરેક માણસે આ યુદ્ધમાં હિન્દુસ્તાની ભાષાની મદદગરે જ ભાગ લીધો હતો. એ શું સૂચવે છે? શું હિન્દુસ્તાના ભાષામાં લડાયક ગુણો હશે? શું લેની

મહદ્વડે કરીને વીરત્વ સારી રીતે દર્શાવી શકાતું હશે ? ગમે તેમ હો. પણ એટલું તો ખરું જ કે આ જાતની દહાડા વખતે એક ભાષા નહિં વપરાય તો શું પરિણામ આવે ? એકે વાપરેલું ગાલિપ્રદાન બીજે શી રીતે સમજી શકે ? “ હિન્દુસ્તાનને માટે એક ભાષા ” ના હિમાયતીઓએ આ પ્રશ્નો ધ્યાનપૂર્વક તપાસવા ઘટે છે અને તે પછી હેના કાયદા ગેરકાયદા વિષે નિશ્ચય ઉપર આવવું ઉચિત છે.

૪

ટ્રેનોનું ટાઈમટેબલ.

ગમે તે કારણને લઈને હો. પણ મૂળે એવું જણાય છે કે હું આ જગતમાં સૌથી દુર્ભાગી ટાઈમટેબલ બેનાર મનુષ્ય છું. મૂખાંધને લઈને તો આવું પરિણામ નહિં જ આવતું હોય એમ મૂળે લાગે છે; કારણ કે એ મૂખાંધ હોય તો કોઈક દિવસ પણ મહારી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ કામે લાગે અને હું આવા પરિણામથી બચવા પામું; પણ આ તો મહારૂં નસીબ જ મહારી પુઠે પડેલું હોય એમ મૂળે લાગે છે.

ઘણીવાર એમ બને છે કે લગભગ ચાળીસેક ટ્રેનો માંથી “ ફક્ત શનીવારે ” જ જતી હોય તેવી ટ્રેન હું શુક્રવારે જવાને માટે પસંદ કરું છું. વળી શનિવારને તદ્દવસે હું સ્વવારના પાંચ વાગ્યે ઉઠીને મહા પીધી નહિં

પીધી કરીને સ્ટેશને દોડતો જાઉં છું તો ત્યાં મહને જણાય છે કે ગેંડે પસંદ કરેલી ટ્રેન શનિવારે દોડતી જ નથી. બેંક હાલ્ટીડેને? દહાડે હું કલાકના કલાક સ્ટેશન ઉપર બેશીને તે દિવસે નહિ દોડનારી ટ્રેનને માટે રાંહ જ્યાં કરું છું અને “તે ટ્રેનને કંઈ અઠસ્માત થયો હશે,” “ટ્રેનના ડ્રાઇવરોએ? હડતાળ પાડી હશે” કે “બધાં સ્ટેશનોની ઘડીઆળ બગડી ગઈ હશે” એવા વિવિધ પ્રશ્નો પૂછીને સ્ટેશન માસ્તરને, પોર્ટરને અને અન્ય મનુષ્યોને હું કઢંગી સ્થિતિમાં મૂકું છું.

આ બધી વિટંબણામાં વધારો કરવાને માટે મહારી પાસે આશરે પાંચેક વર્ષનું જૂનું એક મોટું ટાઇમટેબલ છે. દરેક ત્રણ મહિને પહેલી તારિખે હું નવું ટાઇમટેબલ ખરીદીને ઘેર લઈ આવું છું પણ તે ટાઇમટેબલનું બીજી તારિખે શું થાય છે તે હું જાણી શકતો નથી. તે પછી તો હું પાછું પેલું જ ટાઇમટેબલ મહારા ટેબલ ઉપર સ્વસ્થ ચિત્તે પડેલું જોઉં છું.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી હું હેનાથી છૂટો થવા માગું છું, પણ લાચાર! તે મહને છોડીને જતું નથી. મહેં એને કેટલીવાર બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધું અને તે જાણ્યે અજાણ્યે રસ્તે જતાં મનુષ્યોનાં માથાં ઉપર પડી જાય તે છતાં પણ તે જ મનુષ્યો હેને પાછું

૧. બેંક હાલ્ટીડે = બહેર તહેવાર ૨. ડ્રાઇવર = ટ્રેન હાંકનાર.

ઉંચકીને મહારે ત્યાં આવીને આપી જાય છે. મહે
એને ફેટલીવાર લાત મારીને વાડીમાં ફેંકી દીધું હશે
પણ તહેમાં પણ એ જ પરિણામ; વાડીમાંથી પાછું
ઉંચકી ને કોઈએ સાફ કરીને લેને પાછું ટેબલ ઉપર
મૂક્યું હોય જ !

આની જગ્યાએ કોઈ બીજું પુસ્તક હોય તો જૂનું
થઈ જાય અને ફાટી પણ જાય, પણ આને કંઈ થતું
નથી. આને તો કોણ જાણે કેમ “અનન્ત યુવાવસ્થા”
પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમ હજી નવા જેવું જ દેખાય છે.
કોઈ પણ પુરૂષ એમ નહિ જાણે કે આ ટાઇમટેબલ
જૂનું હશે. મહેને તો એમ જ લાગે છે કે તહેના જીવ-
નનો મુખ્ય હિદેશ જ એ હશે કે બિચારા લોકોને
ભેતરવા.

આ ટાઇમટેબલથી મહારા સ્વભાવમાં પણ ઘણો ફેર
પડી ગયો છે. કોઈ કોઈ વખત મહેને એમ થઈ આવે છે
કે હું જમ્હારે મૃત્યુ પામું ત્યારે પણ આ ટાઇમ-
ટેબલને સાથે લેતો જાઉં તો મહેને ઘણો ફાયદો થઈ જાય.
કારણ કે આખા વર્ષમાં હું જેટલીવાર મિનસ ખોતો
હઉંશ તહેમાંથી અરધો વખત આ ટાઇમટેબલને લીધે
હું તેમ કરતો હઉંશ, એટલે જો હું ત્યાં પ્રભુનાં દર-
બારમાં આ ટાઇમટેબલ બતાવું તો કમમાં કમ મહેને
પચીશ તકા મહારા ગુનાહમાં છૂટ મળે ખરી !

આપણે જરૂર લાંબી મુસાફરી કરવા નીકળીએ છીએ ત્યારે જેને ટ્રેનો શોધવાનું અને નકલ કરવાનું કામ સોંપ્યું હોય છે તેનું આશરે મશે લોહી તે કારણને, લઈને બોલ્યું થતું હશે એ મહારી માન્યતા છે. એક વખત હું અને કનૈયાલાલ હિન્દુસ્તાનની મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા વખતે આ કામ મહેં કનૈયાલાલને જ સોંપી દી હતું. પરિણામે મુસાફરીથી પાછાં આવીને કનૈયાલાલને મહિનોએક હવા ફેર કરવા જવું પડ્યું.

હમે હમારી મુસાફરી દરમ્યાન નાગપૂર ખ એ એક દિવસ થોભ્યા. ત્યાંથી નીકળવાની જોવાનું કામ કનૈયાલાલને માથે આવી પડ્યું, એ સમયે હમે જમી રહ્યા એટલે એમણે મહોટું જી. આ પી. નું ટાઇમટેબલ લીધું અને કંઈ ટ્રેન હર અનુકૂળ થઈ પડશે તે નક્કી કરવા બેઠા.

“હં, આ ટ્રેન મળેની છે,” કનૈયાલાલે મહોટું. “નાગપૂરથી ૧-૪૫ ઉપડીને હાઉરા બરાબ ૪ વાગ્યે મહાને વખતે પહોંચી જાય છે.”

“તહમે શી વાત કરો છો?” હું બોલ્યો. “એ તે હોય? નાગપૂરથી હાઉરા એટલા થોડા વખતમાં?”

“પણ ત્યારે તહમે જૂઓને,” કનૈયાલાલે ટાઇમટેબલ બતાવતાં બોલ્યા. “આ થું નાગપૂર ૧-૪૫. હાઉરા ૪.”

“ પણ એમ બને જ કેમ ? ” હું બોલ્યો.
 “ વખતે એમ હશે કે બીજા દિવસના ૪ હશે.”

“ ત્યારે એ પડતી મૂકો. આ બીજી ટ્રેન બરાબર છે. અહિંથી રહવારે ૭-૩૫ ઉપડે છે. ખાસો નાસ્તો પાણી કરીને બેસાશે.” કનૈયાલાલે ખુશ થતાં કહ્યું.

“ અને એ ટ્રેન હાઠિરા ક્યારે પહોંચે છે ? ” મહેં પૂછ્યું.

“ હાઠિરા ? હાઠિરા—નાગપુર ૭-૩૫; અને હાઠિરા અરે ! ” કનૈયાલાલ બોલી ઉઠ્યા. આ ટ્રેન હાઠિરા ક્યારે પહોંચે છે તે તો આમાં કાંઈ જણાતું જ નથી. ત્યારે ક્યાં જતી હશે ! ”

હમે બન્ને જણાએ ઘણીય માથાકુટ કરી પણ તે ટ્રેન ક્યાં જાય છે તેનો પતો લાગ્યો નહિં. નાગપૂરથી ૭-૩૫ નીકળી એ ટ્રેન અદૃશ્ય જ થઈ જતી હશે ! કે સ્તો ભૂલી જઈને ઉત્તર ધ્રુવ તરફ ઘસડાઈ જતી હશે ! કે આફ્રિકાના અરણ્યમાં જઈને નાશ પામતી હશે, એવી પણ કોઈક ટ્રેન હોય તો આપણને શી ખબર ?

આખરે એ ટ્રેન પડતી મૂકીને બીજી ટ્રેનની શોધમાં કનૈયાલાલ ગુંથાઈ ગયા. “ ઓહો ! આ ટ્રેન આપણને બરાબર અંધબેસ્તી આવશે.” તે બોલ્યા. “ નાગપૂરથી ૫-૧૫ છૂટીને હાઠિરા-અરે, પણ એમ કેમ હોય ! હં; પણ બીજો દિવસ ૫-૩૦ હશે. ત્યારે બેવા ઘો કે તે કયે

કયે સ્ટેશને ઉભી રહે છે? નાગપૂર-કાનપૂર-અલ્હાબાદ-
નહિં: આમાં પણ કાંઈક વાંધો લાગે છે. એમ અલ્હા-
બાદ થઈને હાઉરા ઠપ્પાંથી જાય?" કનૈયાલાલે આ
પ્રમાણે બે કલાક માથું ફેાડયું પણ જેમ જેમ તે વધુ
પ્રયત્ન કરતા ગયા તેમ તેમ વધુ ગુંચવાતા ગયા. આ-
ખરે બે કલાક પછી એમને એટલી પણ શુદ્ધિ નહિ રહી
કે પોતે યુરોપમાં છે કે અમેરિકામાં છે કે હિન્દુસ્તાનમાં
છે. એ છેક નિરાશ થઈ ગયા અને નાગપૂરથી જહાર
જવાશે જ નહિં અને આખી જિંદગી નાગપૂરમાં જ
ગાળવી પડશે એમ તહેમને જણાયું. આ ઉપ-
રથી મહેં તહેમની પાસેથી ટાઈમટેબલ લઈને તહેમને
સૂવાડી દીધા.

તેન શોધી કહાડવાને હું જૂદો જ માર્ગ ગ્રહણ
કરું છું. તે જો કે બહુ આત્મપ્રતિષ્ઠા જાળવનારો નથી
પણ એથી આપણી મુંઝવણનો ઘણો દરજ્જો નાશ થઈ
જાય છે. હું તો જમીપરવારીને સ્ટેશન ઉપર સામાન
લઈને જાઉં છું અને ત્યાં સ્ટેશનમાસ્તરને અથવા પોર્ટ-
રને મહારે જ્યાં જવું હોય છે ત્યાંની ટ્રેનનો વખત પૂછું
છું એટલે બધી વાતનો નિકાલ !

૫.

હિન્દુસ્તાનને માટે એક ભાષાની જરૂર
વિષે કાંઈક વધુ.

એક ભાષાથી ઘણા કાયદા થતા હશે; પ્રજામાં
ઐક્ય વધતું હશે, સંપ વધતો હશે, એક હૃદય બીજા

હૃદયને યોગળી શકતું હશે; ગમે તે હશે પણ મહારા
મનથી તો એ જણાય છે કે તેથી કરીને મુસાફરીમાં
આવી પડતી અડચણોમાં પોણા ભાગનો નાશ થઈ જાય
છે. મુસાફરીમાં પડતી મુશ્કેલીઓ એક ભાષાના અભા-
વને જ લઈને છે એમ મહારૂં માનવું છે. આ મુશ્કેલી
દૂર કરવા ઘણા ઘણા પરગણુ પુરૂષોએ પુસ્તકો બહાર
પાડ્યાં છે અને જાહેર ખર્ચે ઉપરથી આપણે જાણી
શકીએ છીએ કે તે પુસ્તકોની મદદ વડે કરીને એક
મહીનામાં બંગાળી, પન્દર દિવસમાં હિન્દુસ્તાની
અને ઉર્દૂ, સવા મહિનામાં તેલુગુ, તામિલ અને
કેનેરીઝ અને ફક્ત ત્રણ દિવસમાં એસ્પેરાન્ટો.
ઉપર આપણે અસાધારણ કાળુ મેળવી શકીએ છીએ.
હું કાયદાશાસ્ત્રી નથી એટલે ચોક્કસપણે મહારાથી કાંઈ
કહી શકાતું નથી પણ મહને લાગે છે કે આવાં પુસ્તકો
પ્રસિદ્ધ કરીને લોકોને પરમૂલકમાં લાવીને કાં તો
સ્વડાવી મારે અને કાં તો મૂર્ખા બનાવે ત્હોને માટે
તેવાં પુસ્તકોના પ્રસિદ્ધકર્તાઓ ઉપર આપણે “ ડેમે-
જીઝ ”^૧ ની ફરીયાદી માંડી શકીએ અને જો જરૂરને
આવાં પુસ્તકોનો જાત અનુભવ હોય તો ત્હોમાં આપણે
વિજયી પણ થઈ શકીએ.

લાંબી મુસાફરીથી મનુષ્યોનાં મગજ એવાં મન્દ

૧. ડેમેજીઝ=નુકશાની.

થઈ જાય છે અને હેમની વીક્ષુ બુદ્ધિ પણ એવી બહેર
 મારી જાય છે કે કાંઈ કહેવાની વાત નહિ. એક વખત
 હું અને સ્નેહવદન પંજાબ તરફ મુસાફરીએ નીકળ્યા
 હતા અને તે દરમ્યાન લાહોરમાં એક હોટેલમાં ઉતર્યા
 હતા. સ્થવારે હું જમીને સૂઈ ગયો અને સ્નેહવદન
 કચ્છાંક ફરવા નીકળી પડ્યા. કોણ જાણે શું થયું તે
 હું નિદ્રામાંથી જાગ્યો એટલે આ વાત મહારાં ચિત્તમાંથી
 ખિલકુલ ખસી ગઈ. હોટેલવાળાને ચઢાના બે કપ મહારા
 રૂમમાં મૂકવાનું કહીને હું સ્નેહવદનને આખી હોટેલમાં
 શોધી વળ્યો પણ હેમને કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ
 એટલે મ્હને ચિન્તા થવા લાગી. એ કચ્છાં ગયા હશે ?
 હેમનું શું થયું હશે ? મ્હેં ભૂતકાળ મહારી આંખ્યો
 આગળ લાવવાનો ઘણો યતન કર્યો પણ વૃથા. ફક્ત
 મ્હને એટલું યાદ હતું કે અમૂક મુદત પહેલાં હું અને
 સ્નેહવદન અમૂક સ્થળે જવા ઉપડ્યા હતા પણ તે મુદત
 છ કલાકની થઈ હશે કે છ દિવસની કે છ મહિ-
 નાની તે હું નક્કી કરી શક્યો નહિ. વળી તે વખતે
 હું કયા ગામની કઈ હોટેલમાં છું તે પણ જાણી શક્યો
 નહિ. અને તે જાણ્યા વગર માણસોને પૂછી પણ કેવી
 રીતે શકાય ? હેમને કઈ ભાષામાં પુછવું ? વિચાર કરતાં
 મ્હને લાગ્યું કે વખતે હમે માઈસોર તરફના કોઈ
 પ્રદેશમાં હઈશું. આ ઉપરથી મ્હેં કેનેરીઝ ભાષાની મદદ
 વડે સ્નેહવદનને શોધી કહાડવાનો ઠરાવ કર્યો.

હું એકદમ લાયબ્રેરી રૂમમાં દોડ્યો અને ત્યાં જઈને એક ચાકરને બોલાવીને કેનેરીઝ ભાષામાં રનેહ-વદન વિષે પૂછ્યું. ચાકર સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને મહારા સ્હામું ટગર ટગર બેવા લાગ્યો.

મહારૂં મગજ ઉશ્કેરાયતી સ્થિતિમાં હતું જ એટલે આથી હું વધારે ઉશ્કેરાયો. શું એ લોકો હવે પોતે પોતાની ભાષા પણ બૂલી ગયા ! હું બહુ સારી રીતે કેનેરીઝ બોલી શકતો હતો એમ તો નહિં કહી શકાય પણ અપભ્રંશ તો હું બોલતો હતો જ. તેમ છતાં પેલો મૂર્ખ ચાકર કંઈ પણ સહમજ્યો નહિં એટલે મહને બહુ ગુસ્સો ઉપજ્યો.

આ ઉપરથી ગેંદું લેના બે હાથ પકડ્યા અને બહુ જ દુઃખભર્યા અવાજે કેનેરીઝમાં “ મી. રનેહવદન કચ્હાં-ઉંચો-કદાવર-કાળો-ડગલો-ભૂરો-ચશ્મા ” વગેરે શબ્દોથી હું લેને પૂછવા લાગ્યો. આનો ઉત્તર આપવાને બદલે લેણે ગભરાઈને બૂમો મારવાનું શરૂ કર્યું એટલે એરડામાં મોટાટું ટોળું ભરાઈ ગયું. હું યથા-શક્તિ કેનેરીઝનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યો. “રનેહવદન-ઉંચો-કાળો-મિત્ર-દગો-લુચ્ચાઈ-નાઠ મોટાટું-તું મૂર્ખો” વગેરે શબ્દો હું ઉશ્કેરાયતી સ્થિતિમાં બોલવા લાગ્યો પણ તેથી તે ટોળામાંના એક પણ મનુષ્ય ઉપર અસર થઈ હોય એમ મહને જણાયું નહિં. હું બહુ રહીડવાઈ

ગયો અને મહુને આશ્ચર્ય પલ્લ ઘણું ઉત્પન્ન થયું. કંને-
રીઝ ભાષા બોલનાર મનુષ્યો તે જ ભાષા સમજવાના.
અખાડા ઠરે તે કેમ ખમાય ? મહુને પોલિસને ખબર
આપવાનો વિચાર થયો; પણ તે પણ શી રીતે બને ?
હું પોલિસને તે વખતે ક્યાં શોધવા જાઉં ?

થોડીવારે ટોળામાં પણ ગુસપુસ ગુસપુસ ચાલી
રહી અને આખરે હેમાંનો એક પુરુષ “કંનેરીઝ
કંનેરીઝ” એવા શબ્દો બોલતો તે આરડામાંથી જહાર
આલ્યો ગયો. થોડીવારમાં તે એક ખીજા ગૃહસ્થને
લઈને પાછો આપ્યો. તે ગૃહસ્થે મહારી પાસે આવીને
એક લાંબું ભાષણ આપ્યું. તે કંનેરીઝ બોલી શકે છે
એટલું હું સમજી શક્યો પણ, તેથી વધારે મહુને સમ-
જણ પડી નહિ. કારણ કે તે ગૃહસ્થ ઘણી સારી રીતે
કંનેરીઝ બોલતો હતો.

“તુમે કંનેરીઝ જાણો છો ?” હેણે મહારી કંનેરીઝ
સમજવાની અશક્તિ જોઈને જરા ચ્હીડવાઈ જઈને કહ્યું.

“હા લગાર; જાણું છું,” મહેં ભાંગી તૂટી કંનેરી-
ઝમાં જવાબ આપ્યો.

આ સાંભળીને તો તે ગૃહસ્થ નહિ પણ આખું
ટોળું મહારા ઉપર ચ્હીડવાઈ ગયું હોય તેમ મહુને
જણાયું પણ હેતુ કારણ શું હશે તે હું સમજી શક્યો
નહિ; શું બધાએ કંનેરીઝ જાણવી જ જોઈએ ? અને

જેટલી હું જાણું છું તેટલી પણ બીજાઓ કચ્છાં જાણે છે કે આ લોકો આટલા બધા મદારા ઉપર ચીડવાઈ ગયા ! આ પ્રમાણે શરૂ થયેલા નાટકનો અન્ત કચ્છારે આવત તે સમજી શકવું બહુ મુશ્કેલ છે પણ તે જ વખતે સુભાગ્યે સ્નેહવદન ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

“ઓહો, સ્નેહવદન !” હું હર્ષથી બોલી ઉઠ્યો.
“આખરે ત્હમે આવ્યા !”

“અરે, ત્હમે ગુજરાતી છો ?” પેલો કેનેરીઝમા વાત કરતો ગૃહસ્થ કાંઈક અભયબીથી તેમ જ કાંઈ ચીડથી બોલ્યો. હું પણ ગુજરાતી જ છું. પણ ત્હારે ત્હમે કેનેરીઝમાં શા માટે માથું ફેડતા હતા ?”

ધીમે ધીમે તે ટોળું વિખરાઈ ગયું. તે ટોળા-માંનાં અજ્ઞાન મનુષ્યો મદારો ઉપદ્રાસ કરતાં કરતાં, હસતાં હસતાં, ચાલ્યાં ગયાં. તે પછી મ્હને સ્નેહવદને કહ્યું. “ત્હમે માહું નહિં લગાડતા પણ અહિં પંજાબમાં ઉદ્દને બદલે કેનેરીઝમાં ત્હમે કેમ બોલતા હતા ? મ્હેં ત્હમને કેટલીવાર કહ્યું કે ત્હમે ભાષાશાસ્ત્રી થવાનો અલખરો છોડી દો ત્હમને બીજી કાંઈ ભાષા નહિં આવડતી હોય તો કચ્છાં તો અંગ્રેજીમાં બોલો અને કચ્છાં તો ગુજરાતીમાં જ બોલો; પણ આ પ્રમાણે લાહોરમાં કેનેરીઝ અને કલકત્તામાં તેલુગુ બોલવા જશો તો આપણો પત્તો પણ લાગશે નહિ.”

હવે મ્હારે તે વખત સ્નેહવદનને શું કહેવું? હિંમતી સહીસલામતી માટે ફીકરમાં પડીને મહેં આ જહેમત ઉઠાવી ત્યહારે બહલામાં મ્હને આ શિખામણ મળી અને મ્હારા ભાષાજ્ઞાન ઉપર ટીકા થઈ. હશે. આપણે શું? બાકી મ્હને હજી લાગે છે કે મ્હને બહુ ભાષા આવડે છે તેથી સ્નેહવદનને ધખ્યાં ઉત્પન્ન થઈ હશે.

આ પ્રમાણે અરસપરસના વ્યવહારમાં એક ભાષા નહિં વપરાતી હોવાને લીધે અનેક પ્રકારની વ્યથા અને અગવડો ઉભી થાય છે અને મુસાફરી કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરતાં લોકો અચકાય છે. પરંતુ લાચાર; મનુષ્યો સ્ત્રીકેળવણી, બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય અને એક ઉપર બે ખેરી નહિં કરવા વિશેના વિષયો! ઉપર અનેક ભાષણો અને લખાણો દ્વારા પોતાના અમૂલ્ય વખતનો ભોગ આપવા તત્પર થશે પણ આવા અગત્યના વિષય ઉપર એક ઠલાઠ ગુમાવવા વૃત્તિ પણ દેખાડશે નહિં.

૬

ભાષાજ્ઞાનના અભાવને લઈને ઉત્પન્ન થતી વિઠંબણ.

મુસાફરીમાં એક ભાષાની અગત્ય કેટલી છે તે વિશે આગળ કહી ગયો છું, પણ હજી જ્યાં સૂધી તેમ થયું નથી ત્યાં સૂધી શું કરવું-શા ઉપાયો ચોજવા એ બહુ વિચાર કરવા લાયક પ્રશ્ન છે. વળી ભાષાનું

જ્ઞાન એકદમ સંપાદન કરી લેવું એ પણ બહુ કઠણ કાર્ય છે. કેટલાંક મનુષ્યો એએક માસ મુંબાઈ આવી જઈને મરાઠી ઉપર સારો જેવો કાળુ મેળવે છે, અને કેટલાકે છ છ, અને સાત સાત, વર્ષ મુંબાઈમાં ગાળીને પણ મરાઠીનો એક શબ્દ જાણતાં નથી. મહારી ઓળખાણમાં એક ગૃહસ્થ છે ત્હેમને મુંબાઈ રહ્યાંને કાંઈ કેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં પણ હજી ત્હેમનું મરાઠી જ્ઞાન પ્રથમના જેટલું જ વિશાળ રહી ગયું છે. હજી પણ ઘાટી પાસે બજારમાંથી શાક મંગાવવું હોય તો ત્હેને કહે છે કે: “જો તે ગણ. આજ શાક લવાયયાં હય; માટે સકાળી પરવારીને બજાર મધી જજે હાંકે; ત્યાંથી સારા જોઈને દોન ત્રીન શાક આણા કે પછી ખટખટ નાહિ.” આવી જાતની શકિત ધરાવનાર મનુષ્યની પરદેશમાં શું સ્થિતિ થાય! વળી આ પ્રમાણે મન મૂકીને પરદેશમાં ભાષા વાપરવાથી અનેક વેળા આપણી ક્ષેત્રી થાય છે. કાંઈને બદલે કાંઈ બોલી દેવાય છે. નમનતાઈથી કહેવું હોય તો વકરારનું રૂપ લઈ લેવાય છે, અને કેટલીક વાર તો નહિં વાપરવા જેવા અપશબ્દો પણ બોલી દેવાય છે. વળી દરેક દેશનાં રહેવાશીઓની કાંઈક એવી જ ધારણા હોય છે કે અન્ય સર્વ મનુષ્યોને ત્હેમની ભાષાનું સાડું જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ; એટલે આપણાથી થતી સ્વાભાવિક ભૂલ્યોથી ત્હેમની હાસ્યરસની ઉર્મિ ઉછળી આવે છે. આ

સમ્બન્ધી વાત કરતાં મ્હને એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાંની વાત યાદ આવી જાય છે.

એ મિત્રો જરમનીમાં મુસાફરીએ ગયા હતા. આ એમાંથી એકને જરમન ભાષાનું સાફ જ્ઞાન હતું અને બીજાને માત્ર એવી જાણ જ હતી. એક દિવસ જરમન ભાષાથી અજ્ઞાન પુરુષ એકલો બજારમાં ફરવા ગયો અને ફરતાં ફરતાં એક દુકાને ઘણા સારા ઝાલરવાળા તકીયા જોયા. તકીયાની કિંમત અર્ધી ગીની માંડેલી હતી તે કાંઈ ત્હેને વધારે લાગી નહિ, એટલે તે દુકાનની બરાબર નિશાની રાખીને તે ઘેર ગયો અને પોતાના જરમન ભાષા જાણનાર મિત્ર કનેથી તકીયાનો જરમન શબ્દ જાણી લીધો. બીજો દિવસે તે શબ્દ જોખતાં જોખતાં પેલી દુકાને ગયો. દુકાન ઉપર ગયો એટલે એક યુવાન સ્ત્રીએ જરમન ભાષામાં પૂછ્યું કે શું લેવું છે? પેલા પુરુષે હિંમતથી જોખી રાખેલો શબ્દ કહ્યો અને હાથમાં અર્ધી ગીની બતાવી. પેલી સ્ત્રીએ કાંઈક અજાણ્યથી અને કાંઈક ગુસ્સાથી પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો. પુનઃ પેલા પુરુષે પેલો શબ્દ કહ્યો અને અર્ધી ગીની બતાવી. આ ઉપરથી પેલી સ્ત્રી એકદમ અન્દર ચાલી ગઈ. પેલો પુરુષ આશ્ચર્ય પામીને ખૂદા ઉભો રહ્યો, અને વખતે અન્દરથી સારો તકીયા લેવા ત ગઈ હશે એમ વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડીવારમાં અન્દરથી ચાર પાંચ સ્ત્રી આવી પહોંચી;

એમાંથી એ ત્રણ સ્ત્રીઓ તો ખૂબ હસતી હતી. હેમાંની એકે પાછો સવાલ પૂછ્યો અને જવાબમાં પાછો તેનો તે જ ઉત્તર મળવાથી એક સ્ત્રી આગળ આવી અને તહેલે પુરુષે બતાવેલી અર્ધી ગીની લઇ લીધી અને સહસા હેને એક ચુમ્બન આપ્યું અને પછી બીજી જ ક્ષણે એક તમાચો ખેંચી કહાડ્યો. ભાષાનું કાંઈ જ્ઞાન નહિં એટલે વધુ વાદવિવાદ પણ થાય તેવું નહતું એટલે આખી જરમન પ્રજાનો નાશ કરવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લેતો લેતો પેલો પુરુષ ક્રોધાવસ્થામાં પોતાના મિત્ર કને ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ખુલાસો થતાં જણાવ્યું કે ઉચ્ચાર ખોટો કરવાથી જરમન ભાષામાં તકીયાને બદલે ચુમ્બન અર્થ થઈ જાય છે એટલે તકીયો માગવાને બદલે અર્ધી ગીનીનું એક ચુમ્બન જ પેલો પુરુષ માગ્યા કરતો હતો !

આ જાતની મુશ્કેલીઓ આપણા દેશમાં પણ પડતી હશે જ પરંતુ આવી જાતનો અનુભવ કોઇને થયો હોત પણ તે ઠદી કોઇને કહે નહિં એટલે આપણે શી રીતે જાણી શકીએ ?

૭.

ચોડાં વર્ષ પહેલાંની ટ્રેનની મુસાફરી.

હમણાં તો આપણે ઘેરથી બરાબર મેળવેલી ધાંડઆળમાં જઈને સ્ટેશન ઉપર જઈએ છીએ અને

ત્યાં પણ પાંચેક મીનીટ પહેલાં જ પહોંચાય તો જ આપણી શોભા છે એમ આપણે ધારી લઈએ છીએ. વળી ટાઇમસર ટ્રેન જો ના આવે તો આપણા ગુસ્સાનો પાર રહેતો નથી અને જાણે લાખખો રૂપિયાનું નુકશાન થઈ જતું હોય તેમ આપણે વિદ્વલ ચિત્તે સ્ટેશન માસ્તરને, પોર્ટરોને અને બીજા ઉતાડ્યોને ટ્રેન પાંચ મીનીટ મોડી શાથી થઈ હશે તે વિશે આતુરતાથી પૂછીએ છીએ અને આ જ પ્રમાણે જો નવાળી કારભાર ચાલતા હોય તો દુનિયામાં રહેવાય જ કેમ એવાં વાકયો મહોટા ઘાંટા પાડીને આપણે ઉચ્ચારીએ છીએ. એક મીનીટ ટ્રેન ઠંહેલી ઉપડી ગઈ અને દોઢ મીનીટ ટ્રેન મોડી થઈ એવી ફરિયાદો મુંબાઈમાં રહેનાર લોક પાસેથી આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ; અને તેવે વખતે જો આપણે હેમના આ મહા દુઃખમાં લાગ ન લઈએ તો કામઘંઘા વગરના નવરા મનુષ્યોમાં ખપી જઈએ છીએ. સાંજના ઑફીસેથી પરવારીને જતા હોય કે ક્રીકેટ અને હોકીનો મંચ જોઈને જતા હોય ત્યારે પણ મુંબાઈવાસી લોક એવી ગતિથી ચાલે છે કે અજાણ્યા માણસને તો એમ લાગે કે કોઈ પારકાની વસ્તુ તફડાવીને પોલીસના હાથમાંથી ખચવાને નહાસલાગ કરે છે. પરંતુ અસલના વખતની ટ્રેનો અને હેમના ટાઇમટેબલને જો હેમને અનુભવ હોય તો હેમના હૃદય ઉપર કોઈ વળી

નવીન જ પ્રકાશ પડે. તે વખતમાં મુકરર વખત પહેલાં બેએક ઠલાઠ આગમચ સ્ટેશન ઉપર પાછી આવવું જ જોઈએ એવી સામાન્ય માન્યતા હતી. અને તે વખતે એન્જીન ડ્રાઇવરને પણ બે ત્રણ ઠલાઠનો ઝાઝો હિસાબ નહિ હતો. ઘણીવાર એમ બનતું કે આપણે ટ્રેનમાં બેઠા હોઈએ અને દૂર દૂર જંગલમાં અચાનક ટ્રેન ઉભી રહે. હા હા કરતાં લોકો ગાડીમાંથી ઉતરી પડે અને શા કારણથી ટ્રેન ઉભી રહી તે વિશે ઉત્સાહથી વાદવિવાદ ચલાવે. ઘણીવાર કાંઈ મોટું કારણ ન હોય. ઘણીવાર કોઈ ગાય લેંશોના ટોળાંથી જ ટ્રેન અટકી ગઈ હોય, એન્જીન ડ્રાઇવર, ભરવાડ અને ઉતાડૂઓ તે ટોળાંને પાટા ઉપરથી સમજાવી પટાવીને દૂર લઈ જાય એટલે વળી પાછી ટ્રેન ચાલે. કોઈક કોઈક વાર એન્જીનમાં વરાળ ખૂટી પડતી એટલે ટ્રેન ઉભી રાખીને પાછી વરાળ એકઠી કરવી પડતી. એક વખત ના એટલે સુધી બનેલું કે ડ્રાઇવર નવો હતો. એટલે તેણે કાંઈ પણ તપાસ કર્યા વગર એક મોટા સ્ટેશનથી ટ્રેન ઉપાડી મૂકી. બે ત્રણ નહાના સ્ટેશનો વટાવી ગયા પછી ટ્રેન એકદમ ઉભી રહી. હમે બધા નીચે ઉતરી પડ્યા અને એન્જીન આગળ દોડ્યા. ત્યાં ડ્રાઇવરને અને કોલસાવાળાને સ્હામસ્હામા યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. હમે બધાએ મહા મહેનતે તેમણે છૂટા પાડ્યા.

ત્યહારે જણાયું કે બેમાંથી એકની ભૂલને લીધે કોલસા જ થઈ રહ્યા હતા. ટ્રેન આગળ કે પાછળ જઈ શકે તેમ ન હતું એટલે ડાઇવર, ઉતાર્યો અને ગાર્ડે મળીને ઠરાવ કર્યો કે બે માણસને પાસેનાં સ્ટેશને મોકલવા; તહેમણે ત્યાંથી મ્હોટા સ્ટેશને તાર કરવો અને કોલસા લઈને એક બીજું એન્જન આવે તેમ ઠરાવવું. આ પ્રમાણેની ગોઠવણ અમલમાં આવતાં અને હુમારી ટ્રેન પાછી ચાલતાં આશરે છ સાત કલાક વીતી ગયા. દિવા વિશે પણ તે વખતમાં તેમ જ ચાલતું હતું. વગવસીલાવાળા માણસોને તો કોપરેલથી ભરેલાં ક્ષાનસો મળી શકતાં પણ બીજાઓને તો પોતાનાં કમ્પાર્ટમેન્ટમાંના દિવાઓમાં તેલ હશે કે નહિં અને હોય તો કેટલો વખત ચાલશે અને તેલ હોય તો અન્દર લીવેટ હશે કે નહિં વિગેરે પ્રશ્નોનું નિરાકરણ નગ્નીબને જ સોંપી દેવું પડતું હતું.

મ્હને ઘણીવાર એમ થાય છે કે અર્ધી સીનીટની બહેત્રી મોડી ટ્રેન માટે ફરીયાદ કરનાર મનુષ્યોને આવી એકાદ ટ્રેનમાં સહેવગાડ કરાવવી જોઈએ. એથી ઠરીને તહેમના સ્વભાવમાં ઘણો સારો ફેર પડી જવાનો ઠીક સંભવ રહે છે.

વંશજીવો અને સનાતન ધર્માવિલંબીઓને ખાસ ઉપયોગી

અરવિંદ ઘોષનું તત્ત્વજ્ઞાન.

મૂળ અંગ્રેજી ઉપરથી.

[અંગાલના સુપ્રસિદ્ધ સ્વર્મથ વક્તા, લેખક અને તત્ત્વજ્ઞાની આજુ અરવિંદ ઘોષના પાંદર ઉત્તમ નિબંધોનો સંગ્રહ: કર્તાનાં જીવનચરિત્ર તથા એ સુંદર છબીઓ સાથે.]

અનુવાદક,

રા. મોતીલાલ જેઠાલાલ મહેતા.

પ્રકાશક.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી.

મુંબઈ.

મૂલ્ય રૂપીઆ અઢી.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ

નં. ૨-૩૬, સેન્ટ્રલ્સ્ટ્રી રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

“.....બાબુજીના ઉંડા રહસ્યથી ભરેલા તત્ત્વ-જ્ઞાનના પંદર નિબંધો આપવામાં આવ્યા છે..... પ્રત્યેક નિબંધમાં બતાવેલા વિચારો એ બહોળા વાચન, મનન અને નિદિધ્યાસનનું ફળ છે અને તે વાંચ-વાથી તત્ત્વજ્ઞાનની ઘણી અટપટી બાબતો આપોઆપ સમજાય છે.....આખું પુસ્તક બાબુજીનું હાર્દ સમજી સરળ ભાષામાં લખવામાં લાઇ મહેતા સફળ થયા છે. અરવિંદ બાબુ અર્વાચીન હિન્દના યોગી છે.”

—સાંજ વતેમાન, તા. ૨૨ જુલાઈ, ૧૯૨૦.

“.....અરવિંદ બાબુનું તત્ત્વજ્ઞાન મોટે ભાગે ગીતા ઉપર અવલંબેલું છે.....આ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ વાંચ્યાથી આપણા જ્ઞાનમાં ઘણી વૃદ્ધિ થશે. ભાષા વિષયના પ્રમાણમાં સહેલી છે.”

—સાહિત્ય, ઑગસ્ટ ૧૯૨૦.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ, નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

સાક્ષરજીવન.

કર્તાની ત્રણ રંગની છેલ્લામાં
છેલ્લી છબી સાથે.

વિદ્વાન્

પ્રા. બળવંતરાય ક. ઠાકોર બી. એ. ના

ઉપોદ્ધાત તથા ટ્રિપ્પણ સાથે,
સત્તર વર્ષે પર લખાયેલો અપૂર્વ લેખ.

કર્તા,

સ્વ. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,
બી. એ. એલએલ. બી.

મૃત્યુ રૂપીઆ બે.

“ રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઇ નં. ૪.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

“...attracted the attention of several thinkers...In addition to the deep learning displayed by the late Mr. Tripathi...Prof. B. K. Thakore...displays an equally sound erudition...The notes...written by the Professor...assist the students.”

—*Moderan Review*, Nov. 1919.

“.....ઘણા વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું...સ્વ. મિ. ત્રિપાઠીની પોતાની ગહન વિદ્વત્તા ઉપરતાં...પ્રો. બ. ક. ઠાકોરની પ્રસ્તાવનામાં એમનું વિશાળ જ્ઞાન એટલું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે...પ્રોફેસરે પુસ્તકના છેવટમાં લખેલું ટિપ્પણ અભ્યાસીઓને સારી મદદ આપે એમ છે.”

—મોડર્ન રીવ્યુ, નવેમ્બર ૧૯૧૯.

* * * * *

“ સદ્ગત સાક્ષરશિરોમણિ ગોવર્ધનલાલનો આ લેખ સાક્ષરજીવનના આદર્શનો અને તેના ઉચ્ચાચાહનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપે છે. શૈલી પ્રૌઢ, સમર્થ અને આકર્ષક છે. માનસિક વિકાસ અને ઉન્નતિ ઇચ્છનારે આ પુસ્તક તેના ઉપોદ્ઘાત સાથે વાંચવા અને વિચારવા લાયક છે.”

અમદાવાદ, (કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
તા. ૩ જી, નવેમ્બર, ૧૯૧૯.) (બી.એ. ૧)

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ,
નં. ૨-૩૬, સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ. નં. ૪.

“ સરસ્વતીચંદ્ર નામની નવલકથાના સદ્ગત પ્રાતઃ-સ્મરણીય લેખક ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીની આકૃતિ વિષે ઠાંઠ પણ પ્રશંસાના શબ્દો ઉચ્ચારવા તે મોરનાં ઇંડાં ચિતરવા બરાબર છે. આ પુસ્તકની જેને ‘ કલાસિક ’ કહે છે તે કોટિનાં પુસ્તકોમાં ગણતરી થાય તેમ છે...આ પુસ્તક અધુરું છતાં તે લેખકની પ્રતિભા, વિચારની પરિપક્વતા અને ભાષાસામર્થ્ય બતાવી આપે છે અને ઉત્તમોત્તમ વિચારોનું મનન અને અધ્યયન કરનારાઓ માટે તે ઘણું જ આદરણીય છે...શુભરાતના જાણીતા સાક્ષર પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરને હાથે કિમતી ઉપોદ્ધાત જોડવામાં આવ્યો છે જે લેખકના વિચારોના મૂળ મુદ્દાઓનું ટુંકમાં ખ્યાલ આવે તેવી રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.”

—સાંજ વર્તમાન, તા. ૨૯-૧૦-૧૯૧૯.

“ (આદર્શ) સાક્ષરજીવન કેવું હોય તે આપણને સમજાવ્યું છે. સાક્ષરજીવનની...શૈલી...નૈસર્ગિક, સરળ તથાપિ પ્રાઢ છે.”

—સાહિત્ય, નવેમ્બર ૧૯૧૯.

...આ ગ્રંથ કર્તાના ઉચ્ચતમ અભિલાષોનું, વિચાર-શ્રેણિના ઉપરિતમ પગથિયેથી કરેલા વિશાલ અવલોકનનું, એ અવલોકનને આંતે જે સૂક્ષ્મ નિશ્ચયોપર

સ્મરણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ

નં. ૨—૩૬, સેન્ટ્રલસ્ટ્રી રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

તેઓ આવેલા તે નિશ્ચયેનું ગાળી કાઢેલું, તાવેલું
રસાયન છે. ઇથેલમાં...Intellectual Life એ
નામનું પુસ્તક છે પણ તેના કરતાં ગોવર્ધનરામ-
ભાઈનું સાક્ષરજીવન વધુ ઊંચી કોટિનો ગ્રન્થ છે...
આ પુસ્તક લાવમય છે, તેના સત્યો સંસિદ્ધ સર્વ-
દેશીય છે... ગોવર્ધનરામની પ્રતિભાનો આ નમૂનો
અપ્રતિમ લાગે છે...યુનિવર્સિટી જો કોલેજમાં ગુજરાતી
ભાષા દાખલ કરે તો સાક્ષરજીવન—તેના પ્રવેશક
વિગેરે સુદ્ધાં અભ્યાસક્રમમાં અવશ્ય આવવું જોઈએ.

—ચિત્રમયજગત, માર્ચ ૧૯૨૦.

...તેના પહેલા નિબંધમાં સાક્ષરજીવનના જુદા
જુદા પ્રકાર વર્ણવ્યા છે .. અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ વધારે
સુલભ છે, અને સાક્ષરોએ અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત થઈ યથાકાલે
અક્ષર સેવન કરવું એ જ ધર્મ છે એમ લેખક જણાવે
છે ... બીજા નિબંધમાં આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ
શામાં છે તે બાબતની ચર્ચા કરેલી છે ... તે પછીના
નિબંધોમાં સાક્ષરજીવનનું રૂપક ‘તટસ્થતા’ શબ્દની
અંદર રહેલા ભાવોની સાથે ઘટાળ્યું છે. ત્રીજું પ્રકરણ
અત્યંત ઉપયોગી છે ..સરસ્વતીચંદ્રના પ્રસિદ્ધ લેખક
સાક્ષરવર્ય ગોવર્ધનરામને હાથે લખાયેલા પુસ્તકના
અવલોકનમાં અમારે વધુ કંઈ કહેવાનું ન જ
હોય...પ્રજા વર્ગમાં એનો બહોળો ફેલાવો થાય એ

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી મેકળદાસ આલ

નં. ૨-૩૬, સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

અચ્છવાચોગ્ય છે. પુસ્તકમાં સાક્ષરવર્થ સદ્ગત શ્રી
ગોવર્ધનરામભાઈનો રંગીન ફોટો આપેલો છે.”

—ભારતસેવા, તા. ૫ ડીસેમ્બર ૧૯૧૯.

“... ગુજરાતની સાક્ષરસૃષ્ટિમાં એક આદર્શ
સાક્ષર તરીકે જીવન જીવીને જેમણે ગુજરાતને અનેક
રીતે ઉન્નત કરવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે તે
મહાપુરુષની ઠલમથી લખાયેલું ‘સાક્ષરજીવન’ નું
પુસ્તક અવશ્ય સત્કારને પાત્ર નીવડવું જ જોઈએ.
આ પુસ્તક સુંદર નિબંધના રૂપમાં લખાયું છે...
આ પુસ્તક પ્રગટ કરી સમાજતૃપ્તિ...સાધ્યાં છે...
વિદ્વાનોની વિચારસૃષ્ટિના ચિત્રો જોવામાં જેમને મળ
પડે છે- જેમને આ પુસ્તકના લેખકે બાલદૃષ્ટા કહ્યા
છે-તેમને આ પુસ્તકના વાંચનમાંથી ઘણુંય જાણવા
જેવું, જીવનના ભાર ઉતારે તેવું અને હોંચે ઉડવાની
પ્રેરણા આપે તેવું મળે એમ છે. ... એકંદરે આ
પુસ્તક બહુ સુંદર વિચારોને પ્રેરનાર સાહિત્ય પુરૂ
પાડે તેવું છે... આ પુસ્તક અભ્યાસનું પુસ્તક છે.
મનોરંજનનું નથી. એમ. એ. ની ગુજરાતીની
પરિક્ષાના વિષયમાં ઠઠિ આ પુસ્તક પાઠ્ય બને એવા
શુભ તેમાં છે. પ્રો. ઠાકોરના પ્રવેશકમાં ઘણુંય શીખવા
જેવું છે.....પ્રો. ઠાકોરે લખેલો પ્રવેશક ગુજરાતી
ગદ્યની કળાનો એક સુંદર નમુનો છે.

—કેળવણી, ઓક્ટોબર ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોહાળદાસ ચાલ

નં. ૨-૭૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

ગુલામગિરીનો ગજળ.

[આઠ ચિત્રો તથા કર્તાની છબી સાથે.]

ગુલામગિરીના ત્રાસથી પીડિત લોકોના
જીવનનું કરુણાભર્યું ચિત્ર આલેખતી
નવલકથાનો અનુવાદ.

મૂળ અંગ્રેજી લેખક,

મિસીસ હેરીએટ બીચર સ્ટો.

અનુવાદક,

અ. સૌ. વિમળા સેતલવાડ.

મૂલ્ય રૂપીયા બે.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

“.....Mrs. Vimala's translation certainly does not detract from the deserved merits of the original. Accompanied as it is with the life story of Mrs. Stowe and good illustrations we are sure that the book would find many

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

readers...The translation is a judicious reproduction of the ideas of the original writer in simple Gujarati."

—Modern Review, Dec. 1918.

“ મૂળ પુસ્તકના ઉત્તમ ગુણો મિસીસ વિમલાના લાવાન્તરમાં સારી રીતે દૃષ્ટિએ પડે છે. મિસીસ સ્ટોનાં જીવનચરિત્ર તથા સારાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં આપેલાં હોવાથી, અમુકને વિશ્વાસ છે કે સારા પ્રમાણમાં વંચાશે...તરજુમો પણ વિવેકથી કરવામાં આવ્યો છે અને મૂળ કવિના ઉત્તમ આશયો સરલ ગુજરાતીમાં સારી રીતે સચવાયા છે. ”

—મોડર્ન રીવ્યુ, ડીસેમ્બર ૧૯૧૮.

“ સૌ. વિમળા સેતલવાડે આ પુસ્તકનું લાવાન્તર કરી ઇંગ્લેન્ડ લાવાથી અપરિચિત ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ અગત્યનું વાંચન રજુ કર્યું છે...તેની લાષા પણ મધુર, સરલ, અને આડંબર વિનાની હોવાથી સ્ત્રી વર્ગ પણ તે હાશે હાંશે વાંચી શકે તેમ છે. ” —પ્રજામિત્ર.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ડહરટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“ અંકલ ટોમ્સ કેપીન નામની નવલકથા પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અત્યંત આદરણીય ગણાય છે અને બાઈબલ પછી બીજા નંબર તેને આપવામાં આવે છે. એ પુસ્તકમાં... ગુલામગિરીની પ્રધાને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરી સમસ્ત દુનિયાની સહાનુભૂતિ એ ગંભીર પ્રશ્ન તરફ આકર્ષી છે અને પ્રત્યેક પ્રજાને સ્વતંત્ર ધવાના જન્મ-સિદ્ધ હક્ક છે એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કર્યું છે. આ હિપ-યોગી પુસ્તકનો અનુવાદ કરી તેને પ્રજાના હસ્તકમાં મુકવાનું કાર્ય અત્યંત સ્તુતિપાત્ર ગણાવું જોઈએ. અ. સૌ. વિમળાએ શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતીમાં તેનો અનુવાદ કર્યો છે... તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. અનુવાદના ગુણોને લીધે ગુજરાતનાં થોડું ભણેલાં સ્ત્રીપુરૂષો પણ એ પુસ્તક સરળતાથી વાંચી શકશે. સિવાય કથાના પ્રસંગને લગતા પણ સંખ્યાબંધ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. ”

—હિન્દુસ્થાન, ૧૨ ઑક્ટોબર ૧૯૧૯.

“ જહેન વિમળાનું ગુજરાતી...સરળ છે અને...
 ભાષાંતર પણ વાચકની આંખમાંથી અશ્રુપાત કરાવી શકે
 તેમ છે. મૂળ તો પુસ્તકની વસ્તુ જ ઉત્તમ છે...અને
 જહેન વિમળાને તેમના સફળ પ્રયત્ન માટે અમે સહર્ષ
 અભિનન્દન આપીએ છીએ...ગુર્જર સાહિત્યના આ
 મોહમય સમયમાં જહેન વિમળાએ એક ભાષાંતર રૂપે
 પણ એક ભાવનાનું અર્પણ કર્યું છે તે ખરેખર સ્તુત્ય
 છે. જહેન વિમળાનું પુસ્તક ગુર્જર પ્રજાને વાંચવા યોગ્ય
 છે. ભાષાન્તર સફલ છે. ”

—સમાલોચક, ડીસેમ્બર ૧૯૧૮.

“ ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તાઓના જે ગણ્યા ગાંઠ્યાં
 વાંચવા જેવાં, વાંચી સંગ્રહ કરવા જેવાં પુસ્તકો છે
 તેમાં એક ઉમેરો...છે. પુસ્તકની ભાષા તરબુમિયા નથી,
 તેમ...વિદ્વત્તાનો આડંબર નથી. ગુજરાતનો સાધારણ
 વાચકવર્ગ વાંચી સમજી શકે તેવી તે સરળ છે...જહેન
 વિમળાનો આ પ્રયત્ન સફળ નિવડયો છે, અને અમેરિ-
 કામાં કે બીજા દેશોમાં જ્યાં જ્યાં ગુલામગિરી પ્રવર્તતી
 હતી ત્યાં ત્યાં રાક્ષસી કૃત્યો થતાં હતાં તેનો ખ્યાલ...
 આખ્યા સિવાય રહેતો નથી. ચિતાર ઠરૂણામય છે અને
 વાંચતાં વાંચતાં આંખમાંથી આંસુ નીકળે પડે છે. ”

—પ્રદક્ષત્રિય ત્રિમાસિક, જાન્યુઆરી ૧૯૧૯.

રૂમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
 નં. ૨-૩૬, મેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

“ આવા નામાંકિત પુસ્તકનો ગુજરાતી જ સમ-
જતાં વાંચકવૃદ્ધને માટે અનુવાદ કરી આપવાનું માન
સૌ. વિમળા સેતલવાડને ઘટે છે...તેમની લેખનશક્તિ,
તેમની સરળ પણ અલંકારીક ભાષા અને મૂળ કર્ત્રીના
વિચારો અનુવાદમાં ઉતારવાના મુશ્કેલ કાર્યમાં તેમણે
મેળવેલી સફલતા...લક્ષમાં લઈએ તો ખરેખર મન
તો અન્યથાનીમાં પડે છે. ”

—સ્ત્રીહિતો પદ્મશ, જાન્યુઆરી, ૧૯૧૯.

“ અમેરિકામાં જે સમયે ગુલામગિરી પુર જોડમાં
ચાલતી હતી તે સમયનું આ એક આબેહુબ ચિત્ર
છે...કથા રસના પ્રવાહમાં અને પ્રાસંગિક ચિત્રના
આલેખનમાં કયાંય ક્ષતિ...નથી...ભાષાની પ્રૌઢતા પણ
તેટલી જ આકર્ષક છે. વાર્તા તરિક્કે ‘ ગુલામગિરીનો
ગજબ ’ આદિથી અંતસુધી કંટાળારસથી ભરેલી છે
અને અનેક પ્રસંગોએ વાંચકની સહૃદયતા તેનાં નેત્રોમાં
આંસુ ચમકાવ્યા વિના રહેતી નથી. ’

—પ્રજાબંધુ, તા, ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી; મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ડહુસ્ટ રોડ. ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

આ ચોપડી લખવામાં બાઈ વિમલા સેતલવડે
 કાંઈક શ્રમ જેવેલો માલમ પડે છે, એમાં મિસીસ
 સ્ટોનું રસિલું વૃતાન્ત રજુ કરવામાં આવેલું છે
 એમાં ચિત્રો અને પ્રસંગો એવા દીલ ઉશ્કેર-
 નારાં છે કે તે જોવાથી અને તપાસવાથી અમેરિકાના
 ગુલામયુગનો આબેહુબ ચિતાર વાંચનારને માલુમ પડે
 છે. આ પુસ્તકમાં શરૂઆતના ૫૦ પૃષ્ઠો ઉપર
 આપેલું મિસીસ સ્ટોનું જીવનચરિત્ર વાંચવા લાયક છે
 અને ગરીબાઈમાંથી કેવી રીતે આગળ વધી પોતાથી
 બનતું એ કરે છે તે દરેક વાંચનારના મનને એક
 શીખામણ લેવા જોગ છે.

—જામે જમશેદ. તા. ૪ ઑક્ટોબર ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ

• નં. ૨-૩૬; સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં; ૪;

ઉપાકાન્ત.

આઠ ચિત્રો તથા ઠર્તાની છબી સાથેની
જાણીતી સાંસારિક નવલકથા.

લેખક,

સ્વ. રા. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

ગુજરાતના આ જાણીતા લોકપ્રિય વાર્તાકાર સ્વ.
રા. ભોગીન્દ્રરાવ દિવેદીઆને કોણુ ઓળખતું નથી ?
એમની અનેક નવલકથાઓ પ્રેમથી અને રસથી
ગુજરાતી પ્રજા વાંચે છે. ઉપાકાન્ત એમની જાણીતી
અને લોકપ્રિય નવલકથા છે. આ તેની નવી બીજી
આવૃત્તિ છે. તેમાં આઠ સુંદર ચિત્રો છે. ઘણા વખત
પછી આ નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઈ છે.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

“ ... હિન્દુ સંસારનાં કેટલાંક એવાં ભાવવાહી
ચિત્રો રા. દિવેદીઆએ આ નવલકથામાં ચિતરેલાં છે
કે જેથી હિન્દુ સમાજને ઘણું શીખવવાનું મળે એમ
છે... પુસ્તક વાંચવાનું શરૂ કર્યા પછી એક પલ
પણ છોડવું ગમતું નથી.”

—ભારતસેવા, તા. ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૨૦.

“સ્વર્ગસ્થ મિ. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ હીવેટિઆએ ગુજરાતી ભાષાના નવલકથાના સાહિત્યમાં અગત્યનો હીસ્સો આપ્યો છે. તેમણે અનેક નવલકથા લખી છે તેમાં ઉપાઠાન્ત જનસમાજમાં ઘણી માનીતી થઈ પડી છે. તેની ખીણ આવૃત્તિ હાલમાં... પ્રગટ થઈ છે. આ નવલકથામાં કેટલાક પ્રસંગો એવા ચીતરવામાં આવ્યા છે કે તે આ બાદ દર્શાવવા માટે ચિત્રો અનુકૂળ થઈ પડે... પહેલી આવૃત્તિની એ ખોટ ખીણ આવૃત્તિવાળાએ... પુરી પાડી ચિત્રો પણ રજુ કર્યા છે. આ નવલકથામાં હિંદુસમાજનું દૃશ્ય અચ્છી રીતે રજુ કરવામાં આવ્યું છે.”

—પ્રજામિત્ર, તા. ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦.

“પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઠર્વાની છબી ઉપરાંત વાર્તાને સખળા કરનાર બનાવનો તાદૃશ્ય ચિતાર રજુ કરનાર સુંદર ચિત્રો પણ આપેલાં છે... સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ બાહોશ નવલકથાકાર હતા; ને તેમની વાર્તાઓ અમને ઘણી ગમે છે. એકથી વધારે વાર અમે તેમની પ્રશંસા કરી છે. તેથી તે ફરીથી ઠરવા જરૂર નથી.”

—સાહિત્ય, જાન્યુઆરી ૧૯૨૦.

મારી વીસ વાર્તાઓ.

[આઠ ચિત્રો તથા કર્તાની છબી સાથે.]

સુન્દર વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

લેખક,

રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેશાઈ,

બી. એ., એલએલ. બી.

વીસ વાર્તાઓ—૧. અબલાઓનો એકકો ૨. કારાગૃહની કિશોરી. ૩. માલતી મંડપ. ૪. નગરશેઠની ચતુરાઈ. ૫. મનંતરાય અને દિકરી. ૬. કોણ કહેશે. એ શું કરશે ? ૭. એલએલ. બી. નો અભ્યાસ. ૮. એક દુઃખદાયક દૃશ્ય. ૯. એક ફકીરની કહાણી. ૧૦. સ્વદેશી માલ કેમ આવ્યો ? ૧૧. એક છોકરીના મનનો ઉલ્લસ. ૧૨. જમાઈરાજ. ૧૩. કોલેજની રજામાં. ૧૪. જીવન કે નવું ? ૧૫. વસુનાં નવાં શિક્ષક. ૧૬. પરિક્ષાનું પરિણામ. ૧૭. બટુકનો બાપ કોણ ? ૧૮. લેક્ટનન્ટ મહેતા વી. સી. ૧૯. ઠમનસીબની કહાણી. ૨૦. ઇન્દિરા.

મૂલ્ય રૂપિયા બે.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

“.....throughout the whole book there is not a single dull page...The stories certainly furnish delightful reading.”

—The Modern Review, July 1918.

“ આખા પુસ્તકમાં એક પણ પાનું નિરસ નથી... વાર્તાઓ ખરેખર આનન્દ જ આપે એવી છે. ”—

—મોર્ડન રીવ્યુ, જુલાઈ ૧૯૧૯.

“ મિ. કેશવપ્રસાદે એક લેખક તરીકે અત્યાર અગાઉ નામના મેળવી છે...શુર્જર પ્રજા સમક્ષ નવી નવી ભાવના, ઉચ્ચ અભિલાષાઓ અને સ્વાદિષ્ટ પઠવાન પીરસવાની શક્તિ તે (તે) ધરાવે છે જ અને આ પુસ્તક વાંચનારને તેનો ખ્યાલ સહેજે આવી શકે તેમ છે.....આ વાર્તાઓ આવી સરસ રીતે લખવા માટે અમે મિ. કેશવપ્રસાદને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. ”

—પ્રજામિત્ર.

“ ... મારી વીસ વાર્તાઓદ્વારા રા. દેસાઈ ટૂંકી વાર્તાઓના સાહિત્યમાં એક અભુત્તોલ ઉમેરો કરે છે એમ ઠઠ્ઠા વિના ચાલતું નથી.....સમાજશાસ્ત્રીઓએ ગંભીર રીતે વિચાર કરવા જેવા અનેક પ્રશ્નો રા. કેશવપ્રસાદે આ વાર્તામાં ચર્ચ્યા છે.

ભારત સેવા, તા. ૬ ઓગસ્ટ ૧૯૨૦..

“ વીસ વાર્તાઓના ઉત્સાહી લેખક ગુજરાતના વાંચકવર્ગને અજાણ્યા નથી...તેથી ઘણા વાંચકવર્ગનું મન રંજન થયું છે...આ વાર્તાઓ ફૂતેહમંદ રીતે લખાઈ છે અને વાર્તાઓમાં ઠાવઠા હાસ્યરસની પણ ઠીક જમાવટ કરવામાં આવી છે. ”

—સાંજવર્તમાન.

“ આ વીસ વાર્તાઓ...આપણને ગમ્યા વિના રહેશે નહીં...વાર્તાકારે એવા સામાન્ય જનાવો કામમાં લઈ તેની ટુંકી વાતો લખી છે; ને એવી રીતે કે નિબંધની કરકરી પંડિતાઈ બાબુ ઉપર રહેવા દઈ વાર્તાની મોહક, લોહચુંબકવત્ લલકવડે વાંચનારનાં દિલ ઝીંતી લીધાં છે. ”

—સાહિત્ય, ઑગસ્ટ ૧૯૧૯.

“ આ સંગ્રહને આવકાર દેતાં આનંદ થાય છેઆ ચોપડી વિશેષ આકર્ષણ થઈ પડવા વર્તી છે.....રા. કેશવપ્રસાદની લખાવટ શુદ્ધ, સાદી, અને વ્યવહારુ છે. ચલાણી ગદ્યને માટે આવી લખાવટ જ ઉત્તમ છે..... આ સંગ્રહમાં વાર્તાઓના વિષય, રસ અને સંજ્ઞાઓની વિવિધતા પણ પુષ્કળ છે. ”

પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર, બી. એ. —સમાલોચક,
ઑગસ્ટ, ૧૯૧૯.

“રા. ભાઈ કેશવપ્રસાદ દેસાઈએ જૂદા જૂદા માસિકોમાં લખેલી વાર્તાઓનો એક સામટો સંગ્રહ આપવામાં આવ્યો છે અને તે યોગ્ય થયું છે. તેઓ એક વિચારશીલ લેખક છે અને ઉંચા પ્રકારની નિરીક્ષણ શક્તિ ધરાવે છે. વળી તેમના લખાણમાં કેટલુંક મર્મીયું હાસ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે....ઉંચી કળા અને કારીગરી દાખવી તેમણે આપણા સામાજિક જીવનના વિષયો પ્રશ્નોનું નિરૂપણ અને ચર્ચા બહુ રમુજ રીતે કર્યાં છે અને તે સમાજચિત્રો બહુ ખેંચાણકારક માલુમ પડ્યાં છે. એટલે સુધી કે વસુના નવા શિક્ષક, લેક્ટે-નન્ટ મહેતા વી. સી. વગેરે પાત્રો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાયમનું સ્થાન લેશે. આવી સુંદર કૃતિ યોજવા માટે ખરેખર રા. દેસાઈને ધન્યવાદ ઘટે છે.”

—ત્રુદ્ધિ પ્રકાશ, ઑક્ટોબર ૧૯૧૯.

આ ચોપડી રસિલી અને વાંચવા જોગ છે.....
...આ વાર્તાઓમાં પણ ચાલુ રસ મુઠવામાં આવ્યો છે અને તેથી જ તે વાંચકવર્ગમાં લોકપ્રિય થઈ પડશે એવું અમે માનીએ છીએ. વાર્તાઓમાં સારી કલ્પના, માણસોના સ્વભાવ પારખવાની આદત, ચાલુ રમુજ વિગેરેથી વાંચકવર્ગનું મન આકર્ષા નાંખે છે.

—જામે જમશેદ, વા. ૪ ઑક્ટોબર ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ટ્રલર્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

લલિતનાં કાવ્યો.

[લેખકની છબી સાથે]

લેખક,

રા. લલિત ઉર્ફે રા. જન્મશંકર મ. બુચ.

રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ, ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં કેમળ લાવમિશ્રિત કાવ્યોના લેખક તરીકે આજ વર્ષોથી લલિતના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ કાવ્યો ગુર્જર પ્રજામાં હોંશે હોંશે વંચાય છે અને રા. લલિતનું નામ ગુર્જર પ્રજાના હોઠે રમી રહ્યું છે.

[આવૃત્તિ બીજી]

મૂલ્ય રૂપીયો એક.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

“ Lalit's performances are sure to live long.” —Modern Review, Decr. 1918.

“ લલિતનાં કાવ્યો લાંબા કાળ સુધી જરૂર વંચાશે.”

—મોડર્ન રીવ્યુ, ડીસેમ્બર ૧૯૧૮.

રમણીચરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

“આજં છે વર્ષના સમયે જ્યારે એની પુનરાવૃત્તિ પ્રકટ થાય છે તે વખતે ગુજરાતને વચ્ચે એ કાવ્યોની કસોટી કરવા દીર્ઘ સમય મળેલો હોવાથી અને એ કસોટીમાં રા. લલિતનાં કાવ્યોએ સાફ સ્થાન મેળવેલું હોવાથી...ગુજરાતને આ કાવ્યો ગમશે...એ નિઃશંક છે...લલિતનાં લાલિત્યપૂર્ણ કાવ્યો ગુજરાતના બાળકો-થી માંડીને સાહિત્યલકતોને મુખે ગવાય છે એ જ એ કાવ્યોની મહત્તા છે.”

—હિન્દુસ્તાન, તા. ૧૭ ઑક્ટોબર ૧૯૧૮.

“રા. લલિત-રા. જન્મશંકર મહાશંકર બુચ એક કવિ, એક ગાયક અને એક કીર્તનકાર વરીકે એટલા જાણીતા છે. તેમનાં સરલ તેમ જ મીઠાં કાવ્યો જનસમાજમાં પ્રેમથી વંચાય છે, ગવાય છે.”

—ગુજરાતીપંચ, તા. ૧૦ ડીસેમ્બર ૧૯૧૮

કમલાના પત્રો.

મૂળ અંગ્રેજીપરથી અનુવાદ.

અનુવાદક,

રા. શિવલાલ ઉત્તમરામ યાજ્ઞિક.

હિન્દુ સંસારના અનેકવિધ રંગની માહિતી આપતાં કમલા ઘણી ચતુરાઈથી અને સચોટતાથી આ પત્રો પોતાના પ્રિયદમને લખે છે. પતિપરના પત્રો હિન્દુસંસારની રૂઢિ મુજબ પ્રગટ થઈ શકતા નથી પણ કમલાએ એ રૂઢિનો ભંગ કરી પોતાના પત્રો પ્રગટ કર્યા છે. આ પત્રો દરેક સહુમજ્જી સ્ત્રીપુરૂષે ખાસ વાંચવા અને વિચારવા યોગ્ય છે. સ્ત્રીઓના હાથમાં આ પુસ્તક ખાસ શોભે એવું અને મૂકવા જેવું જ છે. પ્રત્યેક સ્ત્રીનાં હૃદયમાં આ પત્રો હમેશાનું સ્થાન મેળવશે અને પુરૂષોએ પણ એ જરૂર વાંચવા જેવા જ છે.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

 રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ

નં. ૨-૩૬ સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

કેટલાક અભિપ્રાયો.

કમળાએ પોતાના પતિને લખેલા પત્રો નામનું મૂળ અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થયેલું પુસ્તક જનસમાજમાં એટલું ગધું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે કે તેની અત્યાર અગાઉ અનેક આવૃત્તિ નીકળી ચુકી છે. આ પત્રોમાં હિન્દુ સમાજની જે સ્થિતિ રજૂ કરવામાં આવી છે તે સામાન્ય રીતે દેશના સર્વ ભાગના હિન્દુઓને લાગુ પડે તેવી છે અને તેનું ભાષાન્તર અંગ્રેજી નહીં જાણતા વર્ગ માટે ઉપયોગી થઈ પડવું જોઈએ, ગુજરાતી ભાષામાં આવા પુસ્તકનું ભાષાન્તર મિ. શિવલાલ ઉત્તમરામ યાજ્ઞિકે કર્યું છે...પત્રોમાં એવો રસ જમાવેલો છે કે વાંચનાર પોતે તે બીજા પાસે સમજી લેવાનો પ્રયત્ન કરે તેમ છે. સ્ત્રી-વર્ગની સત્ય સ્થિતિ આ પત્રોમાં રજૂ કરવા સાથે પાખંડી ધૂર્તોને ઉઘાડા પાડવામાં, આખ્યા છે. આ પત્રો સ્ત્રી-વર્ગને અવશ્ય વાંચવા લાયક છે.

—પ્રજામિત્ર, વા. ૪ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨-૩૬, સેન્ટ્રલ્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ. નં. ૪.

“ કેટલાંક વર્ષોઉપર મદ્રાસમાંથી મૂળ ઇંગ્લેન્ડ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલું ત્યારે કેળવાયેલા વર્ગનું તેણે ખૂબ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને તેપર ભારે ઉછાપોહ ચાલ્યો હતો. અત્યારે પણ તેમાં જણાવેલા સમાજ સુધારણાના વિચાર, અભિપ્રાય અને સિદ્ધાન્તો ખાસ વિચાર કરવા જેવા છે... તે અનુવાદ ઉત્તમ રીતે અને સરળ થયેલો છે અને તેનો ખડોળો પ્રચાર થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ. ”

—બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુઆરી ૧૯૨૦.

“ ...તરબુમાની ભાષા ઉપર સંસ્કૃતમયતાની છાપ કાંઈ એટલા જરમાં પડેલી જણાતી નથી. ભાષાન્તરકર્તાએ પ્રચલિત રૂઢિપ્રયોગો અને દેશીશબ્દોને મૂળનો અર્થ દર્શાવવા પોતાના કામમાં લીધા છે તેથી ઉલટી ભાષાન્તરની સુંદરતા વધી છે એવું અમારું માનવું છે.”

—સાહિત્ય, ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦.

...હિન્દુ સમાજની ઉન્નતિ કરવા વખતે વિચારવા પડે તેવા અતિ મહત્વના પ્રશ્ને નું જે ખુળીથી અને જે દાખલા દલિલોથી નિરૂપણ કર્યું છે તે ભાગ્યે જ આપણને અન્ય સ્થળે મલમ પડશે. એક કેળવાયલી સ્ત્રી અને તેમાં થે કરી ન સમજી શકાય તેવી એક હિન્દુ રમણીની હૃદયે મિ'એને આજેહુજ શબ્દોમાં વતારવી એ કાંઈ સહેલું કામ નથી છતાં...લેખકે તે ચાર પાઠ્યું છે.જમે જાળીને ખુશ થઈએ છીએ કે... એ સરે પડે નો ગુજરાતી અનુવાદ એક સુશોભિત પુસ્તક આકારે છપાવી પ્રગટ કરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક ઉત્તમ પુસ્તકની વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક હિન્દુ રમણીઓ હાંશે અને ઉદાસે વાંચી તથા સમજીને તેનાં કાંઈક શિશુઓ અડખ કરી શકે તેવું હોવાથી આધુનિક સમયની એક મોટી ખોટ કાંઈક અંશે પુનર્ગઠ્ય દિવા તેમ અમને લાગે છે.....તેમનો પ્રયાસ એકંદરે સફળ થયો છે અને તેથી અભિનંદન આપવા યોગ્ય છે."

—હિન્દુસ્થાન, તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ

તેમના જીવનની ટુંકી કથા અને તુલના.

લેખક,

પ્રો. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા,

એમ. એ.

પાકું પુઠું, મૂલ્ય રૂપીઆ એક.

કાચું પુઠું, મૂલ્ય આના બાર.

મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોવિંદરાવ સાલ
નં. ૨-૪૬ સેન્ટ્રલ્સ્ટ્રીટ રોડ. ગિરગામ. મુંબઈ નં. ૪.

સચિત્ર

માસિક પત્ર

ગુજરાતનાં માસિકામા અગ્રગણ્ય

અને

જુનામાં જુનું છતાં નવામાં નવું, લોકપ્રિય

અને જાણીતું, ઉત્તમ લેખો, રસિક

અને પ્રોત્સાહક વાર્તાઓ, કવિ-

તાઓ, જીવનચરિત્રો અને

ઉત્તમ વાંચનથી

ભરપુર,

નવું જીવન આપતું । નવું ચેતન આપતું ।

સચિત્ર

માસિક પત્ર.

સમાલોચક.

વાર્ષિક લવજ્ઞમ:

રૂપિયા છઃ હિન્દ બહાર શીલોંગ ચૌદ,

સચિત્ર 'સમાલોચક' ઑફીસ,

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી,

મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ,

ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
 નં. ૨-૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ. ગિરગામ, મુંબઈ નં. ૪.

નવાં પુસ્તકો :

તૈયાર છે.

સા. હજનલાલ પંડ્યાકૃત—

૧ કાઠમગરી-સચિત્ર	રૂ. ૨-૧૨-૦
૨ એક અપૂર્વ લક્ષ	રૂ. ૦-૮-૦
૩ સચિત્ર અક્ષરમોઘ	રૂ. ૦-૮-૦
૪ મનોરંજક વાર્તાવલિ	રૂ. ૧-૦-૦
૫ હાસ્યજનક વાર્તાલાપ	રૂ. ૦-૬-૦
૬ કાર્ટસ્ટનું અનુકરણ	રૂ. ૦-૮-૦

સા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાકૃત—

૧ રનેહંકુર	રૂ. ૦-૩-૦
૨ પાંચ પ્રેમકથા	રૂ. ૦-૬-૦

સા. વસન્તબા પંડ્યાકૃત—

૧ નિર્ગુણલક્ષ્મી અને સદ્ગુણલક્ષ્મી તથા અન્ય લેખો	રૂ. ૦-૧૦-૦
---	------------

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

આણ્ણિયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોતારજી મોકળદાસ આજ
નં. ૨-૩૬, સેન્ટ્રલર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

